

Орленко В. І.

Історія держави і права зарубіжних країн

Вступ.....	10		
ТЕМА 1. Історія держави і права зарубіжних країн як наука			
1. Призначення курсу "Історія держави і права зарубіжних країн"	12		
2. Предмет історії держави і права зарубіжних країн	12		
3. Методологія науки та курсу історії держави і права зарубіжних країн	13		
4. Зв'язок історії держави і права зарубіжних країн з іншими дисциплінами.....	13		
1.5.....	Джерела	та	періодизація історії держави і права зарубіжних країн .....
	14		
ТЕМА 2. Держава і право Стародавнього Єгипту			
2.1.....	Виникнення,	періодизація	та суспільний лад Стародавнього Єгипту: .....
	14		
2. Державний лад Стародавнього Єгипту	17		
3. Джерела, зміст і основні риси права Стародавнього Єгипту	19		
ТЕМА 3. Держава та право Стародавнього Вавилону			
1. Виникнення й основні етапи розвитку Стародавнього Вавилону	20		
2. Суспільний лад і правове становище населення Стародавнього Вавилону	21		
3. Державний лад Вавилону	21		
4. Реформи Хаммурапі	23		
5. Загальна характеристика Законів Хаммурапі: історія віднайдення пам'ятки, структура, принципи	23		
3.6.....	Право	власності	та зобов'язальне право в Законах Хаммурапі.....
	24		
7. Шлюбно-сімейні відносини та спадкове право за Законами Хаммурапі.....	26		
8. Злочин і покарання в Законах царя Хаммурапі	26		
9. Закони Хаммурапі про судовий процес	27		
ТЕМА 4. Держава та право Стародавньої Індії			
1. Виникнення держав у Індії	28		
2. Система варн (каст) Стародавньої Індії	29		
3. Державний лад і система управління Стародавньої Індії. 30			

4. Джерела староіндійського права	31
5. Загальна характеристика Законів Ману: історія створення, структура, форма викладу приписів	31
6. Основні риси права Стародавньої Індії	32
4.1. ТЕМА 5. Держава та право Стародавнього Китаю	
1. Виникнення й періодизація історії Стародавнього Китаю....	34
2. Суспільний лад Стародавнього Китаю	35
3. Організація державної влади в Стародавньому Китаї	36
4. Реформи Шан Яна	37
5. Судова система Стародавнього Китаю	37
6. Основні риси права Стародавнього Китаю	38
ТЕМА 6. Держава та право Стародавньої Греції	
6.1..... Формування державності в Стародавній Аттиці.	
Поняття полісу та його органи влади	39
2. Реформи Солона.....	40
3. Реформи Клісфена	41
4. Державний лад Афін у період розвитку демократії	42
5. Джерела й основні риси афінського права	43
ТЕМА 7. Держава та право Стародавнього Риму	
1. Виникнення й основні етапи розвитку Римської республіки.....	
2. Суспільний лад Стародавнього Риму	
3. Державний лад Риму в царський період	
4. Реформи Сервія Туллія	
5. Державний лад Риму в республіканський період	
6. Римська держава в період імперії .... !	
7. Основні етапи розвитку римського права	
8. Джерела римського права	
9. Поняття та характерні риси квіритського права	
7.10. ....Закони XII таблиць: історія створення, структура, форма викладу правових норм	
11. Кримінальне право Стародавнього Риму	
12. Кодифікація Юстиніана	
ТЕМА 8. Ранньофеодальна держава і право франків	
1. Загальна характеристика середньовічної держави та права.	
2. Виникнення держави франків і основні періоди її розвитку.	
3. Форми феодальної залежності селян у державі франків...	
4. Центральне та місцеве управління держави франків....	
5. Судова система держави франків	
6. Джерела права у Франкській монархії....	: ;

7. Салічна правда: історія створення, джерела, структура, форма викладу правових норм	
8. Основні риси права франків ....;.....	
<i>ТЕМА 9. Феодальна держава та право Франції</i>	
61	
9.1. Виникнення Франції та її розвиток у ранньофеодальний період.....	

2. Боротьба королівської влади Франції за централізацію держави. Реформи Людовика IX	63
3. Франція в період станово-представницької монархії (XIV-XV століття).....	64
4. Великий березневий ордонанс (1357 р.)	65
5. Абсолютна монархія у Франції	66
6. Джерела права середньовічної Франції	67
7. Основні риси права середньовічної Франції	68
<i>ТЕМА 10. Феодальна держава та право Англії</i>	
1. Суспільний і державний лад англосаксів	69
2. Феодальна монархія в Англії після нормандського завоювання (XI —XII століття)	70
3. Утворення станово-представницької монархії в Англії.	71
4. Велика хартія вольностей 1215 р.....	73
5. Абсолютна монархія в Англії	74
6. Джерела права середньовічної Англії	75
7. Основні риси права середньовічної Англії	76
<i>ТЕМА 11. Держава та право Німеччини в Середні віки</i>	
11.1. Утворення й особливості розвитку феодальної держави в Німеччині.....	77
2. Станово-представницька монархія в Німеччині	78
3. Золота булла 1356 р	79
4. Абсолютизм у Німеччині	80
5. Джерела й основні риси права середньовічної Німеччини.	81
6. "Саксонське зерцало"	82
7. "Швабське зерцало"	83
8. "Кароліна"	84
<i>ТЕМА 12. Держава та право Арабського Халіфату</i>	
87	
1. Виникнення й розвиток Арабського Халіфату...	84
2. Державний лад Арабського Халіфату	86
3. Джерела й основний зміст права Арабського Халіфату.	
<i>ТЕМА 13. Виникнення та розвиток держави і права в західних та східних</i>	

слов'ян

89

90

ТЕМА 14. Держава та право Федеральної Росії

14.1. Виникнення й державний лад Росії в XIV—XVI століттях .....

93

1. Виникнення та розвиток феодальної держави і права Болгарії.....

2. Виникнення й розвиток феодальної держави та права в Чехії.....

3. Виникнення й розвиток феодальної держави та права Польщі.....

4. Фінансова реформа..... 166

5. Контрреформи 1880-1890-х рр 167

6. Розвиток права Росії у другій половині XIX ст. 168

14. Розвиток юридичної думки Росії в другій половині XIX ст 169

15. Зміни в державному ладі Російської імперії на початку XX ст 171

16. Організація місцевої влади в період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр 173

174

175

ТЕМА 21. Державата право США в Новітній час

1. "Новий курс" президента Ф. Рузвельта 176

2. Державний лад США..... 177

3. Конгрес США 178

4. Президент США.

179

17. Розвиток права в період буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр .....

18. Зміни в державному апараті та праві Росії в період Першої світової війни.....

5. Уряд США 180

6. Судова система США 180

7. Основні риси розвитку правової системи США.

181

ТЕМА 22. Держава та право Німеччини Новітнього часу

187

кої

189 190 191

6. Судова система сучасної Німеччини.,

7. Розвиток німецького права....

1. Революція 1918р. й утворення Веймарської республіки. 183

2. Встановлення фашистської диктатури в Німеччині.... 185

3. Німеччина після Другої світової війни 187

4. Конституція ФРН 1949 р .....

5. Приєднання НДР до ФРН і створення єдиної Німецьк<

держави .....

ТЕМА 23. Держава та право Великобританії в Новітній час

23.1. Організація держав. "" =>»»*'

мої влади. 192

193

2. Судова система Великобританії 193

3. Основні зміни в праві .....

ТЕМА 25. Держава та право Японії в Новітній час

1. Державний і політичний лад Японії у 1920 — 1940-х рр... 203

2. Конституція Японії 1947 р 205

3. Розвиток Японії в другій половині ХХ — на початку

ХХІ століть 206

4. Судова система сучасної Японії.....207

5. Адміністративно-територіальний поділ сучасної Японії. 208

ТЕМА 26. Держава та право Китаю в Новітній час

26.1. Антифеодальна буржуазна революція 1911 —1913 рр.

в Китаї.....

209

2. "Друга революція" в Китаї 210

3. "Третя революція" в Китаї..... 211

4. Соціалістичний Китай 212

5. "Великий стрибок" у Китаї.....213

7. "Культурна революція" в Китаї.....214

8. Китай після Мао Цзедуна..... 215

8. Система державних органів сучасного Китаю 216

9. Судова система сучасного Китаю 217

26.10. Конституція та основні риси права сучасного Китаю.... 217

ТЕМА 27, Держава та право Росії в Новітній час

.27.1. Держава і право Росії в період буржуазно-демокра

тичної революції..... 219

27.2.....	Соціалістична революція в Росії та створення радянської держави.....	221
3.	Радянська держава та право в період НЕПу (1921 — 1929рр.).....	225
4.	Радянська держава і право в період докорінного зламу суспільних відносин (кінець 20-х рр. — 1941р.)	228
5.	Радянська держава та право в 1941 —1945 рр	233
27.6.....	Радянська держава та право в 1945—1991 рр	236
2.7.7.	Держава та право Російської Федерації в період реставрації капіталізму.....	240
ТЕМА 24. Держава та право Франції в Новітній час		
202 202		
1.	Третя республіка у Франції між світовими війнами...	196
2.	Четверта республіка у Франції. Конституція 1946 р...	198
3.	Утворення П'ятої республіки. Конституція 1958 р	200
4.	Судова система сучасної Франції	
5.	Розвиток французького права.....	

24.1. Вступ

Навчальний курс історії держави і права зарубіжних країн є обов'язковою фундаментальною юридичною дисципліною та складовою частиною навчального процесу студентів, які навчаються за спеціальністю "Правознавство". Він передбачає вивчення процесів виникнення й розвитку держави та права різних народів світу від найдавніших часів і до наших днів. *Вивчення цієї дисципліни* має важливе наукове, світоглядне, політичне, виховне, прогностичне та практичне значення. *По-перше*, воно сприяє політичному самопізнанню, усвідомленню місця і ролі незалежної України в сучасному світі. *По-друге*, історія держави та права зарубіжних країн є науковою базою для вивчення інших юридичних дисциплін, дає можливість розширити межі юридичних знань, сприяє виробленню не лише юридичного мислення, але й загальної юридичної культури. *По-третє*, під час розгляду питань курсу аналізуються дані та факти загальної історії, економіки, політики, а також інша інформація, що хоча безпосередньо й не стосується юридичних наук, але сприяє розширенню загального світогляду. *По-четверте*, виникає потреба в розгляді низки положень з теорії держави та права, а також багатьох галузевих юридичних дисциплін. *По-п'яте*, історія держави і права зарубіжних країн — це методологічна наука, що дає можливість глибше зрозуміти надзвичайно різноманітні й суперечливі процеси розвитку держави та права, а також їхні основні закономірності. *По-шосте*, вивчення досвіду державного та правового розвитку провідних країн світу має сприяти розв'язанню аналогічних питань у нашій державі. Це не означає, що зарубіжний досвід є готовим зразком для запозичення, проте саме

такий досвід, сконцентрований у теорії та практиці розвинених країн світу, можна сприймати як своєрідне мірило для прогнозування подальшого державотворчого та правового розвитку України. Отже, сьогодні не можна бути кваліфікованим юристом, не маючи історично-правової підготовки.

Опанування історії держави і права зарубіжних країн є невід'ємною частиною та необхідним елементом вищої юридичної освіти. При вивченні цієї дисципліни доводиться мати справу з величезним обсягом інформації, що стосується державно-правового розвитку багатьох зарубіжних країн і охоплює проміжок часу в декілька тисячоліть. З огляду на сказане вище та беручи до уваги перевантаженість наявних підручників і навчальних посібників з цього курсу надмірною, нерідко несуттєвою інформацією, автори поставили 10

перед собою мету - коротко й доступно, майже в конспективній формі, викласти загальні та специфічні риси виникнення, розвитку й функціонування різних історичних типів і форм держави та права, що існували протягом усієї історії розвитку людства. Посібник подає відповіді майже на 200 питань, які сформульовано згідно із затвердженою Міністерством освіти і науки України програмою курсу з історії держави і права зарубіжних країн, більшість з цих питань, як свідчить практика провідних вищих навчальних закладів України, так чи так виносяться на екзаменаційну сесію. Сподіваємося, що запропоноване видання не тільки сприятиме систематизації отриманих студентами протягом року знань з курсу історії держави і права зарубіжних країн та добрій підготовці до іспиту, але й заощадить їхній час.

ТЕМА I

Історія держави і права зарубіжних країн як наука

1.1. Призначення курсу "Історія держави і права зарубіжних країн"

Історія держави і права зарубіжних країн є обов'язковою фундаментальною дисципліною, котру вивчають у всіх вищих юридичних навчальних закладах та на всіх юридичних факультетах, її **мета** - ознайомити студентів із загальними та специфічними рисами виникнення, розвитку й функціонування держави та права в різних народів від найдавніших часів до наших днів; допомогти їм при всьому розмаїтті та суперечливості усвідомити загальні закономірності становлення й розвитку держави і права, навчити, використовуючи отримані знання, аналізувати сучасний стан української державності та права, прогнозувати основні тенденції їхнього розвитку в майбутньому.

Вивчення історії держави і права зарубіжних країн має важливе наукове, світоглядне, політичне та практичне значення, є базою для опанування інших юридичних дисциплін, дає змогу значно поглибити загальні юридичні знання студента, сприяє виробленню не лише юридичного мислення, але й загальної юридичної культури.

1.2. Предмет історії держави і права зарубіжних країн

Важливою умовою засвоєння будь-якого курсу є чітке усвідомлення його предмета, тобто чітко визначеного кола явищ і закономірностей, що вивчаються. Свій предмет має й історія держави і права зарубіжних країн.

Предметом історії держави і права зарубіжних країн є вивчення процесів, загальних закономірностей, специфічних особливостей виникнення й розвитку держави та права в певних країнах світу конкретно - в історичних умовах і в хронологічній послідовності.

З огляду на предмет цієї науки, можна дійти висновку, що вона є наукою: суспільно-політичною, позаяк вивчає такі суспільно-політичні явища, як держава та право; юридичною, адже звертає увагу на правові аспекти суспільного життя; історичною, оскільки розглядає державно-правові явища в їхньому історичному розвитку.

Слід розрізняти історію держави і права зарубіжних країн як науку та як навчальну дисципліну. Навчальний курс значно вужчий, аніж однойменна наука, адже знайомить лише з найважливішими, 12

типовими державними та правовими системами певної суспільно-економічної формації, певної країни й не вивчає її місце в системі наук і співвідношення з ними.

1.3. Методологія науки та курсу історії держави і права зарубіжних країн

Методи історії держави і права зарубіжних країн - це сукупність прийомів, способів, шляхів та принципів, за допомогою яких вивчають цю дисципліну.

Найважливіші методи (підходи) такого вивчення:

1)*діалектичний метод* (держава та право вивчаються в розвитку, в русі - від їх елементарних форм й організацій до більш складних і розгалужених);

2)*історичний метод* (вимагає розглядати державу та право з позиції їх виникнення, розвитку і зміни, у зв'язку з іншими явищами й умовами певної епохи, у зв'язку з конкретним досвідом історії);

3)*системно-структурний метод* (виявляються елементи, що забезпечують єдність системи, вивчають взаємозалежність цих елементів);

4) *порівняльний метод* (конкретні державно-правові явища розглядаються в зіставленні їх у просторі та часі);

5)*статистичний метод* (досліджуються кількісні характеристики історичного процесу - темпи зростання, поширення, тривалість);

6)*метод екстраполяції* (поширення висновків, зроблених щодо однієї частини якого-небудь явища (процесу) на іншу) та ін.

Позитивні результати при вивченні історії держави і права зарубіжних країн може дати лише комплексний підхід у використанні методології.

1.4. Зв'язок історії держави і права зарубіжних країн з іншими дисциплінами

Історія держави і права зарубіжних країн тісно пов'язана з такими

дисциплінами: політологія, історія політичних і правових учень, історія держави і права України, теорія держави та права, державне право зарубіжних країн, галузеві юридичні дисципліни. Наприклад, історія держави і права зарубіжних країн разом з теорією держави та права досліджують виникнення держави і права й основні етапи їхнього розвитку. Відмінність між ними полягає в тому, що теорія держави та права, вивчаючи закономірності різних типів держави і права й відповідних їм правових систем, абстрагується від конкретних держав. Історія ж держави і права зарубіжних країн вивчає не тільки закономірності, але й особливості виникнення та розвитку державно-правових інститутів

13

у конкретно-історичних умовах певної країни. Історія держави і права зарубіжних країн, як й **історія держави та права України**, вивчає виникнення й розвиток держави та права від найдавніших часів і до сьогодення, але не в Україні, а за межами її кордонів. Історія держави і права зарубіжних країн тісно пов'язана з **галузевими юридичними дисциплінами** країн світу, історію держави та права котрих вона вивчає. Та, на відміну від галузевих дисциплін, які основну свою увагу зосереджують на вивченні принципів та інститутів сучасного чинного законодавства, конкретних нормативних актів, на практиці їх застосування, історія держави і права зарубіжних країн вивчає розвиток державно-правових явищ у їхній цілісності, єдності, взаємозв'язку та взаємозалежності.

1.5. Джерела та періодизація історії держави і права зарубіжних країн

До джерел історії держави і права зарубіжних країн належать:

- пам'ятки права певної епохи чи країни-закони, кодекси, конституції, інші офіційні документи (*Закони Хаммурапі* (XVIII ст. до Р. Х.); *Закони XII таблиць* (V ст. до Р. Х.); *Закони Ману* (I ст. до Р. Х. — I ст.) тощо);
- історичні трактати, археологічні дані, що певною мірою розкривають процеси виникнення та розвитку держави і права;
- конкретні наукові, публіцистичні дослідження вчених Англії, Німеччини, Франції, Росії та інших країн, присвячені загальним чи окремим проблемам держави та права різних країн світу.

Історія держави і права зарубіжних країн вивчає виникнення та розвиток державно-правових інститутів певних країн хронологічно в межах **чотирьох основних періодів**:

- 1) Стародавнього світу (IV тис. до Р. Х. - V ст.);
- 2) Середніх віків (V ст. - середина XVII ст.);
- 3) Нового часу (середина XVII - початок XX століть);
- 4) Новітнього часу (XX-XXI століття).

ТЕМА 2

Держава і право Стародавнього Єгипту

2.1. Виникнення, періодизація та суспільний лад Стародавнього

Єгипту

Вважається, що назва "Єгипет" має грецьке походження й колись означала одну з місцевих назв м. Мемфіс "Хеткаптах" ("Фортеця 14

духа Птаха") та вимовлялось як "Хікупта". Самі ж єгиптяни називали свою країну "Кемет" ("Чорна"), протиставляючи її таким чином "червоній" пустелі. Держава виникає навколо Нілу й бере початок від IV тис. до Р. Х., коли розпочинається розпад родового ладу, виділення родової знаті, перетворення племінних вождів на царів. Формування класів вело до утворення примітивних державних утворень (номів). На середину IV тис. до Р. Х. їх нараховувалося близько 40. Між ними часто виникали війни за землю, худобу, рабів. Під час цієї боротьби, що призводила до підкорення слабкіших номів сильнішим, утворюються два царства - Північне та Південне (Нижній і Верхній Єгипет), з центрами в Буто й Іераконполі. Остаточно Єгипет був об'єднаний близько 3000 р. до Р. Х. царем Півдня - Менесом, який захопив Нижній Єгипет і заснував фортецю Мемфіс, що стала згодом столицею Єгипту. Країна перетворилася на централізовану східну рабовласницьку деспотію, котра забезпечувала створення загальної для всієї держави системи іригаційних споруд. Єдність проявлялася в необмеженій владі царя-фараона, -проголошеного земним богом. Узвичаїлася **періодизація історії Стародавнього Єгипту**.

1. *Період Ранняго царства* (3000-2800 рр. до Р. Х.), характерними рисами якого були:

- початкова стадія класового суспільства;
- подолання сепаратизму місцевих правителів;
- поява єдиної об'єднаної держави.

2. *Період Стародавнього царства* (2800-2250 рр. до Р. Х.), специфічними рисами якого були:

— влада правителя (фараона) стає абсолютною, а держава — централізованою бюрократичною монархією. Фараонові стали підвладними: служби іригації та зрошення, призначення і звільнення посадових осіб, трудові й фінансові повинності, верховний суд, право видавати закони, оголошувати війну;

- влада фараона починає обожнюватися, він проголошується сином бога сонця Ра;
- майже вся стародавня номова знать стає придворною;
- уся країна й усе її населення розглядаються як особиста власність фараона, хоча водночас формуються приватновласницькі відносини; земля, як й інше майно, вже могла вільно відчужуватися;
- утворюється військо, укомплектоване з общинників й іноземців;
- значні витрати на утримання двору, початок будівництва пірамід, які призводять до виснаження ресурсів країни, фінансової кризи та поглиблення сепаратизму, посилення місцевої знаті, між

усобних війн.

15

3. *Період Першого розпаду Єгипту (2250-2050 рр. до Р. Х.),* відмітними рисами якого були:

-розпаду XXIII-XXII століттях до Р. Х. Єгипту на дрібні держави, що боролися між собою;

-занепад іригаційної системи, поширення приватної власності, розпад общини;

-розширення прошарку дрібних і середніх власників, які стають одноособовими власниками рабів;

- розвиток ремесла й торгівлі, а на їх основі й міст, зацікавлених в об'єднанні країни;

-утворення передумов до об'єднання Єгипту та його об'єднання у 2050 р. за Ментухотепа I.

4. *Період Середнього царства (2050-1700 рр. до Р. Х.),* специфічними рисами якого були: .

— слабкість центральної влади, що проявлялась у частій зміні фараонів;

•міжусобні війни, що припинилися лише за Аменемхета III (1849-1801 рр. до Р. Х.), який придушив номархів і досягнув консолідації, але згодом ситуація знову загострилася;

•посилення експлуатації трудящих мас, що спричинило відкрите повстання в 1750 р. до Р. Х.

5. *Період Другого розпаду Єгипту (1700-1580 рр. до Р. Х.),* характерними рисами якого були:

•смути та заворушення;

•подальше ослаблення центральної влади;

— підкорення Єгипту племенами гіксосів (володіли країною близько 110 років);

- вигнання гіксосів з Єгипту фараоном Яхмосом I.

6. *Період Нового царства (1580-1070 рр. до Р. Х.),* специфічними рисами якого були:

— перетворення Єгипту на світову імперію;

•Єгипет стає великою різноплемінною державою;

•продовжується вдосконалення війська;

•посилення ролі храмів, що призвело до зіткнення інтересів жерців і царської влади;

•релігійна реформа Ехнатона;

•загострення внутрішніх суперечностей, ослаблення Єгипту, втрата його північних володінь;

—економічне, політичне та військове послаблення Єгипту внаслідок величезних пожертв храмам, будівництва палаців, фортець тощо;

— перехід влади за Рамсеса XII до рук верховного жерця Амона-Херихора, що, фактично, означало розпад Єгипту.

16

7. *Пізній період* (XI-IV століття до Р. Х.), визначальними рисами якого були:

- продовжується розвиток соціально-економічних процесів, які намітилися в період Нового царства;
- фараони, що правили в цей час, спиралися на знать, жерців і загони найманців;
- підкорення Єгипту перським царем Камбісом і приєднання до Перської імперії (525 р. до Р. Х.);
- досягнення у 405 р. до Р. Х. Єгиптом незалежності;
- підкорення Єгипту в 343 р. персами.

8. *Греко-Римський період* (332 р. до Р. Х. - 395 р. Р. Х.), котрий характеризувався:

- завоюванням Єгипту в 332 р. до Р. Х. Олександром Македонським;
- військовим послабленням Єгипту;
- перетворенням Єгипту в 30 р. до Р. Х. на провінцію Римської імперії;
- розпадом Римської імперії (395 р.) і переходом Єгипту під владу Східної Римської імперії (Візантії).

Суспільство Стародавнього Єгипту поділялося на дві основні групи: вільні та невольні (раби).

2.2. Державний лад Стародавнього Єгипту

У період своєї єдності Стародавній Єгипет за *формою правління був централізованою монархією* з надзвичайно широкою системою бюрократичного апарату. На чолі держави стояв фараон (від єгипет. "великий дім" - будинок). Саме в його руках була зосереджена вся верховна законодавча, виконавча та судова влада. Йому належали всі найвищі державні повноваження, він очолював державний апарат, був верховним воєначальником і найвищим суддею. Протягом усієї історії Єгипту влада фараонів обожнювалася. Фараона називали "добрим богом," сином бога Ра (бога Сонця). Вважалося, що він ніколи не помирав, а лише "заходив за свій горизонт". Надприродне походження правителя та його влади мав підкреслювати і складний палацовий церемоніал. Не тільки прості люди, але й вищі сановники не мали права вимовляти ім'я фараона, дивитися йому в обличчя, а, побачивши його, повинні були падати "на свій живіт" і цілувати землю під його ногами. Вся окултурена земля номінальне перебувала у власності фараона, що становило економічну основу влади правителя. Він міг подарувати чи пожертвувати землю разом з рабами будь-кому. Фараон керував також зовнішньою торгівлею. За його наказом населення зганялося на громадські роботи (спорудження гребель, риття каналів та ін.), а також на роботу для задоволення

особистих потреб фараона (будівництва палаців і особливо царських гробниць).

Фараон управляв країною за допомогою величезного та складного бюрократичного апарату, який утворювали урядовці різних рангів і правового статусу. Центром управління був палац правителя. Не існувало розмежування між виконанням державних обов'язків і обслуговуванням особистих потреб фараона. Особи, що обслуговували правителя, були одночасно й державними чиновниками. **Центральною особою в царському дворі** був дворецький - **чаті** (візир). Він очолював увесь державний апарат, охоплюючи й адміністративну, й судову владу. Чаті був правителем усіх царських скарбниць, усіх складів, сховищ, керівником усіх державних і царських робіт. Під керівництвом чаті перебували **галузеві відомства** — будинки (будинки зброї - військово-відомство; білий будинок - з переробки, зберігання, розподілу продуктів сільського господарства та ремесла; будинок царських скарбів; будинок громадських робіт; будинок життя — фіксував народження, шлюб і смерть). Високим державним чиновником був зберігач царської печатки, чи головний скарбник. Чиновниками могли бути лише освічені люди.

Безпосередня реалізація основних державних функцій покладалася на **місцевий апарат**, який засновувався згідно з адміністративно-територіальним поділом. Верхнім і Нижнім царством керували намісники фараона. Увесь Єгипет поділявся на *нами* (області), на чолі яких стояли номархи. Останні мали значні повноваження: очолювали місцевий адміністративний апарат, відали збиранням податків, судом, формуванням ополчення.

Військо Єгипту складалося з добірних частин, які охороняли правителя ("супутники правителя"), і ополчення вільного населення. Армія використовувалася не тільки для здійснення зовнішніх функцій держави (кількість воїнів, які вирушали в похід, могла перевищувати 100 тис. осіб), але й для придушення опору рабів, утримання в покорі населення завойованих територій і посилення влади правителя.

Суд не був відокремлений від адміністрації та перебував у підпорядкуванні фараона. Фараон був верховним суддею; міг як сам розглядати будь-яку справу, так і розглядати скарги на рішення решти суддів, якими були всі посадові особи. Спочатку в Єгипті вищим судовим органом була "*палата шести*," котру очолював візир. Вона здійснювала нагляд над усім судочинством країни та сама розглядала важливі справи. До її складу належали вищі чиновники Єгипту. Пізніше виникає судова "*колегія тридцяти суддів*" із поважних громадян найбільших міст країни. Дрібні позови розглядали органи обштинного самоврядування. Крім державних судів, існували ще *жрецькі* та *храмові суди*, котрі судили жерців і залежне населення, що проживало на храмових землях. 18

2.3. Джерела, зміст і основні риси права Стародавнього Єгипту

Основним джерелом права в Стародавньому Єгипті був звичай, що поступово, в інтересах соціальної верхівки суспільства, перетворюється на звичаєве право. З розвитком держави більш активно стає нормо-творча діяльність фараонів, які видавали закони та розробляли збірники права. Зокрема, відомі своєрідні кодекси *Сеті* (XIV ст. до Р. Х.), *Бокхоріса* (VIII ст. до Р. Х.) та ін. Значну увагу право приділяло **регулюванню відносин, пов'язаних із власністю**. Основними об'єктами власності були: земля, раби, сільськогосподарські тварини й інвентар. Правовий статус земельних володінь був різним (державні, храмові, приватні, общинні). Фараон від свого імені надавав землі в безстрокове користування храмам, знаті, сільським общинам. Земля надавалася на умовах виконання певних обов'язків (будівництво храмів, пірамід, палаців, каналів, сплати ренти тощо). Найбільшими були храмові та царські господарства. Земля храмів і царських вельмож могла продаватися, даруватися, переходити у спадок. Общинні землі такого статусу не мали.

Зобов'язальне право передбачало різні *види договорів*: купівлі-продажу, позики, майнового й особистого найму, поклажі, доручення, оренди та ін. Особливо поширеним був договір купівлі-продажу. Продаватися могли різноманітні товари, зокрема землі та раби. Однак під час продажу землі необхідно було дотримуватися певних вимог: договір укладався у присутності свідків, імена яких, як і ціна, фіксувалися в особливому документі, де записувався й текст клятви, що проголошувалася при укладанні договору. Договір позики укладався під відсотки, що були досить високими. Забезпечення цього виду договору гарантувалося заставою сім'ї, родичів або навіть мумії батьків боржника.

Шлюб оформлювався договором між чоловіком і дружиною в письмовій формі. Необхідними атрибутами шлюбної угоди був подарунок нареченого сім'ї нареченої перед шлюбом. Майно дружини вважалося приданим і залишалося її власністю, але в разі потреби вона могла його передати в сім'ю. Жінка мала досить широку правоздатність (могла особисто укласти угоди, купувати й орендувати майно, займатися ремеслом, торгівлею, лихварством тощо). Розлучення було вільним, але якщо воно відбувалося з ініціативи чоловіка, то все його майно переходило до старшого сина (майорат), який повинен був розділити його між дітьми.

У тогочасному **кримінальному праві** виділяли кілька *груп злочинів*: державного характеру (змова, заколот, розголошення державної таємниці); проти особи (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, образа); проти власності (крадіжка, грабіж, знищення

чужого майна); військові (за перехід воїнів на бік ворога, порушення військової дисципліни); проти релігії (порушення правил релігійних культів, чаклунство, виготовлення різноманітного зілля та напоїв для чарів); проти сім'ї (подружня зрада дружини, статеві зносини з близькими родичами) й інші

(наприклад, відступ від установлених правил лікування, винахід нового танцю чи складання нової пісні та ін.).

Покарання в Єгипті були суворими, їхньою основною метою було залякування. Дуже широко застосовувалася смертна кара, що здійснювалася через спалення чи посадження на палю. Високопоставленим особам, засудженим до страти, надавалася можливість покінчити життя самогубством. Іноді страта замінювалася рабством. Тілесні покарання поділялися на болісні (побиття батогами, палицями) та калічніцькі (відрізання рук, вух, носа, язика, кастрація тощо). Карали також важкими примусовими роботами (каторгою), тюремним ув'язненням. Практикувалися грошові штрафи (скажімо, за крадіжку храмового майна — у розмірі сторазової вартості вкраденого), ганебні покарання (виставляння біля ганебного стовпа), перетворення вільної людини на залежного працівника та ін.

ТЕМА 3

Держава та право Стародавнього Вавилону

3.1. Виникнення й основні етапи розвитку Стародавнього Вавилону

Вавилонська держава виникла на початку II тис. до Р. Х. в Азійському межиріччі Тигра та Євфрату в Месопотамії. Назву отримала від головного м. Вавилон (поблизу нинішнього м. Хілли в Іраку). На цій території спочатку розташовувалися невеличкі міста-держави, в яких ще довго зберігалися пережитки родоплемінної організації. Перші правителі невеличкого Вавилонського царства здійснювали обережну політику. Вони укладали союзи із сильними сусідніми державами - Ларсою, Ісіном, Марі — і при цьому доволі точно обирали найвигіднішого партнера. Перші п'ять вавилонських царів змогли значно розширити власні володіння, але рівня своїх союзників не досягають. Ситуація змінюється за шостого царя Вавилону - *Хаммурапі*, котрий був одним із найвідоміших політиків стародавнього світу. Він правив Вавилоном у 1792-1750 рр. до Р. Х. Зійшовши на трон невеликого царства, Хаммурапі закінчив свої дні повелителем величезної за тогочасними 20

мірками держави, котра охоплювала основну частину Межиріччя. Проіснувала держава до 539 р. до Р. Х., коли була завойована іранським царем Кіром і втратила свою незалежність.

Історія Стародавнього Вавилону поділяється на чотири основні періоди:

- 1) Старо-Вавилонське царство (1894-1518 рр. до Р. Х.);
- 2) Касситський період (1518-1204 рр. до Р. Х.);
- 3) період політичного ослаблення (1204-626 рр. до Р. Х.);
- 4) Ново-Вавилонське царство (626-539 рр. до Р. Х.).

3.2. Суспільний лад і правове становище населення Стародавнього Вавилону

Суспільство поділялося на дві групи - вільних (Дперебували під охороною закону) та рабів (як і худоба, вважалися майном та ними цілком

розпоряджався господар).

Вільні люди, незалежно від свого економічного становища, поділялися на дві групи, що різнилися правами. Одні були повноправними "синами мужа" (авілум), а другі — "підпорядковані" (мушкену). Останні були власниками та частково навіть рабовласниками, але обмежувались у своїх правах. Серед учених поки що немає єдиної думки про те, який критерій було покладено в основу поділу вільних людей. Одні вважають, що мушкену були напіввільними пролетаріями, інші — що вони були етнічною групою (шумерами), ще інші - що це були люди, котрі перебували на царській службі та втратили зв'язок з общиною, деякі - що це були простолюдини, а не привілейовані верстви суспільства.

Нижчий прошарок суспільства утворювали *раби*. Джерелами рабства були: військовий полон, боргове рабство, продаж батьками в рабство дітей, віддання в рабство злочинців. До рабів ставилися як до худоби: їх таврували, відрубували їм вуха, карали на розсуд господаря (аж до смертної кари), приносили в жертву, примушували робити найтяжчу роботу. Раби не мали права виступати свідками в суді, їх могли продати, закласти тощо. Раби поділялися на царських, храмових, приватних. Отже, в Стародавньому Вавилоні існувало рабовласницьке суспільство, хоча рабство й не мало класичного характеру.

3.3. Державний лад Вавилону

За формою правління Стародавній Вавилон був *монархією* за типом східної теократії, що характеризувалася необмеженою владою божественного правителя. **На чолі всього державного механізму був лугаль, або патесі-лугаль.** У його руках зосереджувалась уся влада, йому належали всі найвищі державні повноваження.

21

Правитель очолював державний апарат, був верховним воєначальником і найвищим суддею. Особа правителя обожнювалася. Царська влада мала деспотичний характер, і цар міг втручатися в усі відносини між підданими, навіть у їхнє особисте життя.

У розпорядженні правителя перебував розгалужений апарат управління з великою кількістю посадовців. Центром управління був палац правителя. Не існувало розмежування між виконанням державних обов'язків і обслуговуванням особистих потреб правителя. Тож у руках одних і тих же урядовців зосереджувалось управління як країною загалом, так і палацом. Довіреною особою та першим помічником правителя був дворецький, котрого у Вавилоні називали "**нубанда**". Зазвичай, це був найближчий родич правителя. У його руках зосереджувались усі важелі управління державою. Нубанда керував великим штатом урядовців і слуг, управляв царськими маєтками, іригаційними спорудами, фінансами, господарськими роботами. За повноваженням після нубанди йшли **інші вищі сановники**: скарбник, начальник царської гвардії та охорони, радники царя, воєначальники. Всі вони були не тільки царськими придворними урядовцями,

але й вищими службовими особами в державі. Містами управляли намісники царя. **На місцях** управління здійснювали органи общинного самоврядування, що наділилися адміністративними, судовими та фінансовими повноваженнями. За здійснення своїх повноважень посадовців наділяли землею, що могла передаватись у спадок.

Збройні сили формували з добірних частин, які охороняли правителя й ополчення. Царська охорона формувалася з професійних воїнів (редум, баїрум), які за свою службу отримували в користування майно "ілку". Таким майном (полем, садом, будинком) воїн володів і користувався, але не мав права його продати чи обміняти. Для управління військами створювався спеціальний апарат, який очолював сам правитель. Були також звичайні воєначальники, начальники колісниць, піших воїнів, кінноти на верблюдах тощо. Серед військових посадовців розрізняли начальників певних загонів, молодших воєначальників, командирів сотень, десятків, п'ятірок.

Суд не був відокремлений від адміністрації. Верховним суддею був правитель, який сам міг розглядати будь-яку справу, а також скарги на рішення решти суддів. Значні судові повноваження мав нубанд і представники місцевої адміністрації. Дрібні позови розглядали *органи общинного самоврядування*. Існували *жрецькі та храмові суди*. В епоху Хаммурапі виникають професійні судді, котрих призначав правитель. Вони здійснювали судочинство колегіально—по три, чотири, вісім суддів. Судді мали помічників, які готували справи до слухання й були порадиниками суддів. Оскарженню підлягали лише рішення місцевих судів. 22

3.4. Реформи Хаммурапі

За правління Вавилоном Хаммурапі (1792-1750 рр. до Р. Х.) відбувається значне піднесення держави. Швидко розвиваються товарно-грошові відносини, приватні рабовласницькі господарства, централізується держава та зміцнюється царська влада, розвивається право. Ці досягнення значною мірою були зумовлені тими реформами, котрі здійснив цей правитель.

Економічна реформа:

- заборона продавати землі общинників;
- скасування стягнення податків із селян зерном, маслом, вовною та запровадження податку сріблом;
- обмеження лихварства (до 20 % сріблом);
- обмеження терміну боргової кабали трьома роками;
- скасування накопичених у країні боргів (кілька разів).

Адміністративна реформа:

- упорядкування й удосконалення центрального апарату;
— створення відомств, серед яких провідне місце посіли військове, фінансове та відомства громадських робіт;

- поділ усієї країни на області, якими почали керувати царські чиновники;

- на чолі міст поставлено призначених царем керівників, котрі забезпечували збір податків, мобілізацію населення на громадські роботи, в ополчення та ін.

Судова реформа:

- обмеження судових функцій храмів і общин;
- передання основних судових функцій посадовим особам на місцях;
- запровадження у містах, так званих, царських судів, які діяли колегіально.

Релігійна реформа:

- культ єдиного бога - Мардука;
- царську владу проголошено божественною, тому вона встановлює згоду між людьми.

3.5. Загальна характеристика Законів Хаммурапі: історія віднайдення пам'ятки, структура, принципи

Закони Хаммурапі були укладені близько 1760 р. до Р. Х. **Причинами їх появи були:** необхідність встановити єдині закони на території всієї держави; бажання закріпити в них суспільний лад; прагнення залагодити гострі соціальні суперечності, що на той час виникли в суспільстві. Текст Законів Хаммурапі був знайдений французьким

23

ученим *Ж.-Ж. де Морганом* (1857-1924) у 1901 р. під час розкопок на місці столиці стародавнього Елама—м. Сузи (неподалік від Перської протоки), куди він, очевидно, був вивезений еламитами як воєнний трофей. Закони були вирізьблені архаїчним клинописом на чорному базальтовому стовпі, заввишки 2,25 м. Сьогодні цей стовп зберігається в Луврі (м. Париж). Текст Законів складається з прологу, 282 статей (нумерацію статей введено дослідниками) і епілогу. У структурі Законів прослідковується певна система. Хоча клинописне право не знало поділу на "цивільне", "кримінальне" тощо, статті згруповані тематично: 1-5 присвячені процесуальним нормам, 6—126 — майновим відносинам, 127—195 — шлюбно-сімейному праву, 196-214 — покаранням за тілесні ушкодження, 215-282 - операціям з рухомим майном, пов'язаними з ним порушеннями та таксами оплати праці. У Законах Хаммурапі яскраво відображені основні риси стародавнього примітивного права:

- юридичне закріплення станового поділу суспільства, нерівності людей і рабовласництва;

- казуїстичність (кожна норма регулює конкретні правовідносини, а загальних норм немає);

- наявність великої кількості прогалин у праві;

- порівняно низький рівень розвитку юридичної техніки (багато норм сформульовано нечітко чи суперечливо);
- зв'язок з релігією (релігійні клятви, ордалії впливають на доволі багато законів);
- переважання кримінально-правових норм над цивільно-правовими, жорстокий і примітивний характер покарань.

У юридичній літературі Закони Хаммурапі одні дослідники розглядають як збірник чинного на той час права, інші - як юридичний трактат, який відображає картину ідеальної справедливості, деякі - як звіт царя Хаммурапі перед Богом про свою діяльність та ін. Із них найбільш обґрунтованою, очевидно, є перша зі згаданих думок позиція. Власне закони справили значний вплив на формування пізніших пам'яток права Стародавньої Передньої Азії.

3.6. Право власності та зобов'язальне право в Законах Хаммурапі

Закони Хаммурапі не містять загального поняття права власності. Та їхній зміст свідчить про те, що існували й охоронялися правом різні форми права власності, зокрема: царська, храмова, общинна, приватна. Об'єктами права власності могли бути: земля, сад, дім, раби й інше майно. Особливий правовий режим був у, так званого, *майна*

24

"і/Іку". Таке майно (поле, сад, будинок) надавав цар своїм воїнам ш умов їхньої обов'язкової служби. Воїн володів і користувався майном "ілку", але не мав права його продати, обміняти, заповідати, оплачувати ним борги, використати як викуп з полону тощо. Згідно із Законами Хаммурапі, якщо хтось купив поле, сад, дім, волів, овець, подарованих рсдуму, баїруму (тобто воїну) царем, то така купівля вважалася недійсною, продане майно повертається назад воїну, а покупець втрачає заплачене за нього срібло (статті 35-37).

Значна увага приділялася *власності на раба*. Людина, що вивела Іа міську браму чужого раба чи сховала раба-втікача, засуджувалася до страти (ст. 15). Цирульникові, що видалив рабу тавро, відрізали пальці (ст. 226). За заподіяння шкоди рабові належало сплатити половину, а за вбивство - повну його вартість (ст. 199).

Багато статей (статті 232,241,244,247,254,259 та ін.) присвячені *ніхисту приватної власності*. Посиленими санкціями захищалася царська власність (статті 6,8 тощо).

Оскільки в Стародавньому Вавилоні існував інтенсивний цивільний обіг, то в Законах Хаммурапі було багато *норм, які регулювали зобов'язальні відносини*, їхній зміст свідчить і про те, що існувало дві основні підстави для виникнення зобов'язань— укладання договору та завдання шкоди. Закони врегульовували і які види договорів: купівлі-продажу, оренди, позики, міни, найму, поклажі, доручення, перевезення та ін. Усі угоди поділялися на дві групи:

1) пов'язані з відчуженням речі (купівля-продаж, дарування, спадок тощо), які вимагали обов'язкового дотримування певних І Правил (письмова форма, клятва, свідчення свідків тощо);

2) без відчуження речі.

Збірник Законів містив також ознаки неякісних угод, зокрема, суперечливість їх закону, укладання шляхом обману, шантажу, насилля чи з особами, що мають обмежену дієздатність і право-Ідатність, п'яницями.

Основним засобом забезпечення виконання договірних зобов'язань був *заклад*, суть якого полягала в тому, що кредитор у разі невиконання договору міг задовольнити свої вимоги за рахунок І.І кладеної речі. Предметом закладу могли бути: золото, срібло, зерно, оудівлі, раби тощо.

Значна кількість постанов Законів Хаммурапі стосується порядку Іа доведення майнових претензій унаслідок завдання шкоди (стат-ІІ53 -60 та ін.).

25

3.7. Шлюбно-сімейні відносини та спадкове право за Законами Хаммурапі

Основна форма шлюбу - **моногамія**. Та в разі хвороби, бездітності, нерозсудливої поведінки першої дружини чоловік мігузяти другу. **Формою укладення шлюбу** був договір між батьками нареченого та нареченої. Якщо не було договору, то не було й шлюбу. Необхідними атрибутами шлюбної угоди був передшлюбний подарунок нареченого сім'ї нареченої. Посаг нареченої залишався її власністю. Викупна плата нареченого батькові нареченої—*терха-тум*. Жінка у Вавилоні була досить шанованою та мала порівняно незалежне становище. Окрім посагу, дружина розпоряджалася подарунками чоловіка, могла вільно укладати різноманітні договори, купувати й орендувати майно, займатися ремеслом, торгівлею, лихварством. Однак у сім'ї вона мала підлегле щодо чоловіка становище.

Розлучення було вільним лише для чоловіків. Жінка могла розлучитися лише за певних умов (якщо чоловік потрапив у полон, а вдома не було харчів; якщо її чоловік кинув поселення та втік; якщо чоловік постійно зраджував і принижував її) (статті 134-136, 142). **Дитина** в Законах Хаммурапі розглядалася не тільки **як суб'єкт**, але і **як об'єкт права**. Вона, наприклад, могла бути предметом закладу (ст. 117). Однак встановлювалася рівність дітей, навіть коли вони походили від рабині. Взаємини батьків і дітей визначалися владою домовласника над дітьми до їхнього повноліття. Батько мав право продати дітей у рабство чи віддати в кабалу.

Спадкування здійснювалося за законом і за заповітам. Спадкоємцями були один із подружжя, діти, внуки, всиновлені діти, діти від рабині, якщо батько визнав їх своїми. При спадкуванні за законом спадок розподілявся порівну між синами, а дочки отримували свої частки як посаг.

3.8. Злочин і покарання в Законах царя Хаммурапі

Важливе місце в Законах Хаммурапі відведено злочинам і покаранням.

Стосовно загальних понять кримінального права, то вони майже не розкриті. Лише подекуди взято до уваги намір особи, що вчинила злочин, обставини, які виключають, пом'якшують або посилюють відповідальність. Усі **злочини**, що згадуються в збірнику, можна поділити на **декілька груп**:

1) *злочини проти особи* (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, образа, наклеп);

2) *злочини проти власності* (пошкодження чи знищення майна, крадіжка, грабіж, розбій);

26

3) *злочини проти сім'ї* (подружня зрада, розпуста, статеві зносини з близькими родичами);

4) *посадові злочини* (зловживання службовим становищем);

5) *злочини проти правосуддя* (неправдиві свідчення, підкуп свідків).

Закони Хаммурапі зовсім не згадують про державні та релігійні

злочини. Ідеться лише про приховування осіб, які посягають на державний лад. Законодавець, очевидно, замовчує ці тяжкі злочини тільки тому, що смертна кара за них вважалася справою очевидною.

Мета покарання - це, передусім, залякування, тому покарання були надзвичайно жорстокими. Правопорушника, зазвичай, намагалися не перевиховати, а помститися йому, та, по можливості, відшкодувати збитки потерпілому.

Найвищою мірою покарання була страта, що в Законах царя Хаммурапі згадується понад 30 разів, її *видами* було: спалення, втеплення, посадження на палю, повішання, розрізання на частини. Часто згадуються *членоушкоджувальні покарання* (відрубання ноги, руки; відрізування носа, вуха, язика тощо). Практикувалося таврування злочинців.

Покаранням також було: об'єднання в рабство, конфіскація майна, заслання, грошові штрафи, відшкодування збитків.

Багато статей Законів Хаммурапі про покарання базувалися на **принципі таліону** - "**око за око, зуб за зуб**". Таліон міг бути *звичайним* (ст. 200), *дзеркальним* (ст. 230) і *символічним* (ст. 195). Його застосування відбувалося, коли злочинець і потерпілий були рівними. Якщо ж, наприклад, авілум виколов око мушкену, то він сплачував лише грошове відшкодування, а якщо рабу — половину його вартості хазяїну. Загалом покарання (його вид, міра) залежали від кастової належності людини.

3.9. Закони Хаммурапі про судовий процес

У Стародавньому Вавилоні ще не існувало поділу на кримінальний і цивільний процес. Розпочинався процес з ініціативи потерпілого. Сторони мали особисто з'явитися на судовий розгляд. **Основними доказами в суді були:** клятва, показання свідків, письмові акти тощо. Норми процесуального права вимагали від суддів особистого вивчення та ведення справи. Суддя оцінював

показання сторін і свідків за враженням від їхнього голосу, кольору обличчя, жестів, погляду та ін. *Застосовувалися ордалії* (випробування). Суддя після прийняття рішення по справі не мав права його змінювати. Якщо він це робив, то платив штраф, який у 12 разів перевищував суму позову. Передбачалося *судове покарання за неправдиве свідчення*.

27

ТЕМА 4

Держава та право Стародавньої Індії

4.1. Виникнення держав у Індії

Індія за розмірами своєї території та кількістю населення вже в далекому минулому, як і сьогодні, належала до однієї з найбільших країн Азії. Перші паростки цивілізації на її території з'являються ще в сиву давнину. На стадії неоліту стали освоюватися долини рік Інд і Ганг. Від найдавніших часів землі Стародавньої Індії заселяли дравіди. Свою основну річку вони називали Синдху, грекам вона була відомою як Індос, звідси й назва країни - Індія. У середині III тис. до Р. Х. тут з'являється приватна власність, раби-полонені, розпочинається розшарування вільних общинників, що зумовлює значні зміни в житті людей. Прагнення до збагачення стає одним з визначальних у їхній діяльності. Гонитва за чужим добром спричиняє війни між сусідніми общинами та племенами, утворення соціальної верхівки, що починає протистояти масі вільних общинників. Зароджується особлива організація управління - військова демократія, основними елементами якої були народні збори чоловіків-воїнів, ради родових старійшин і військові вожді (раджани), це, фактично, зародки державної влади.

У процесі становлення державності відбувається піднесення військових вождів, які, поряд з військовими обов'язками, поступово привласнюють і господарські функції. Раджани вирізнялися багатством, мали право "карати тих, хто заслуговує кари, та підтримувати тих, хто заслуговує підтримки". Посада такого вождя стає спадковою. Навколо нього формувалася *державний апарат* управління, тоді як народні збори та рада родових старійшин відходять на другий план. До такого державного апарату управління належали найближчі родичі й особисті слуги правителя.

Поступово формується і другий важливий елемент державності - розподіл населення за територіальною ознакою.

У III-II тисячоліттях до Р. Х. у долині Інду виникає та розвивається культура Мохенджо-Даро і Хараппі, що вже знала державну владу. Однак у середині II тис. до Р. Х. ця культура зникає. У XIII-XII століттях до Р. Х. розпочинається новий етап в історії Індії, пов'язаний з проникненням на її територію племен аріїв.

До VI ст. до Р. Х. Індія поділялася на багато держав (більшість з них були монархіями, але існували й олігархічні республіки). Тільки в басейні Гангу нараховувалося 16 державних утворень. Одне з них — Магадха - з VI ст. до Р. Х. швидко зміцнювалося та розширювалося. Його цар *Бімбісара* (543-491 pp. до

Р. Х.) заволодів гирлом Ганга 28

та дійшов до Бенгальської затоки, а його спадкоємці додають до своїх володінь увесь басейн цієї "священної" річки та довколишню місцевість.

У західній Індії роздроблення збереглося довше. Це полегшило (ахоплення Ахемейдів, а пізніше й *Олександра Македонського*, котрий за два роки (327-325 рр. до Р. Х.) заволодів усією західною Індією та спустився до гирла Інду.

Греко-македонське панування на берегах Інду було нетривалим. Широкий народний рух проти західних завойовників очолив видатний і І Ідійський діяч *Чандрагупта*. Йому вдалося усунути царя *Магадхи-Дхана Нанду* (317р. до Р. Х.), витіснити з долини Інду греко-македонські гарнізони та, об'єднавши всю Північну Індію, створити могутню державу Маур'я зі столицею в м. Паталіпутра. Скориставшись із суперечок між спадкоємцями Олександра Македонського, що не могли мирно поділити між собою його державу, Чандрагупта уклав союз із одним з них - *Селевком* - і приєднав гірські місцевості біля долини Інду (у межах сучасних Афганістану та Белуджистану).

Завойовницька політика продовжувалась і за послідовників ¹ Іандрагупти, особливо при його онукові *Ашоці* (268-231 рр. до Р. Х.), який приєднав царство Калінга в південній Індії. Так утворилася иєличезна держава Маур'я, що охоплювала майже всю Індію, окрім І південнішої окраїни.

4.2. Система варн (каст) Стародавньої Індії

Усе вільне населення Стародавньої Індії поділялося на чотири Іамкнуті групи-варни (брахманів, кшатріїв, вайшіїв, шудр). Цей поділ був оголошений споконвічним і освяченим релігією. За легендою, псликий "прабатько всіх живих істот" *Пуруша* створив брахманів (і своїх уст, кшатріїв - із рук, вайшіїв - зі стегон, шудр - із ступнів ніг).

Першу варну утворювали *жерці-брахмани*, котрі мали особливі пільги та привілеї. Лише вони могли вивчати священні книги, навчати і ІІІІІ їх, приносити жертви за себе й інших, звільнялися від повинностей, їх не можна було позбавити власності, вони вважалися володарями исього живого та мертвого на землі, всі їхні бажання безвідмовно повинні були виконуватися, образи, поранення, вбивство брахмана тягнули І;І собою найтяжчі покарання.

Другу варну (теж привілейовану) утворювали *кшатрії-воїни*. І, Іо неї належали правитель і всі представники апарату управління країною. Основне їхнє завдання полягало в тому, щоб належним ч ІІІІ юм охороняти порядок у суспільстві, пильнувати за дотриманням Іаконів, обрядів і ритуалів.

Третя варна — *вайшіїв* - була найчисленнішою, але вже не-иривілейованою. До неї належали: хлібороби, ремісники, торговці.

29

Вони сплачували основну частину податків у країні та були провідною виробничою силою.

Четверта варна - *гуудри*. Вони були особисто вільними, мали право володіти та розпоряджатися майном, мати сім'ї, але основним їхнім обов'язком

була вірна служба трьом вищим варнам і сплата високих державних податків.

Перші три варни вважалися "двічі народженими" й різко протиставлялися варні шудр - "один раз народженим" -людям низького походження. Кожна попередня варна вважалася вищою за наступну. Тож, приміром, навіть столітній кшатрія повинен був схилитися перед десятилітнім брахманом.

Були в Індії й люди, що опинилися за межами чотирьох варн, — *чандали* та *ін*. Це, зазвичай, були люди з відсталих племен. Вони виконували найбруднішу роботу, їм було заборонено входити вдень у селище, підходити до колодязів і купалень, їх ще називали "недоторканими". Перехід з однієї варни до іншої заборонявся.

4.3. Державний лад і система управління Стародавньої Індії

За формою правління Стародавня Індія була *монархією*, що однак відрізнялася від класичної рабовласницької деспотії. Відмінність ця полягала, по-перше, в тому, що у складі Індії постійно існувала низка напівавтономних утворень (князівств, общин), які зберігали свої органи управління та звичаї. По-друге, в Індії, на відміну від деспотичного однодумства, допускалися різні думки. По-третє, центральний апарат був порівняно слабкішим, аніж у решті тогочасних держав. По-четверте, не обожнювалося походження влади верховного правителя. По-п'яте, існували дорадчі органи.

Вершиною всього державного механізму був правитель -*раджа*, -в руках якого зосереджувалася вся влада та найвищі державні повноваження. Йому підпорядковувалися різні відомства: фінансів, війська, податків; верховні жерці; правителі автономних князівств і общин. Першим і найближчим помічником правителя в управлінні, його довіреною особою, котра очолювала величезну кількість різноманітних чиновників, був **головний мантрин**. Безпосереднє управління здійснювали вищі посадові особи, що поділялися на декілька категорій: радник - **мантрин**, вищий сановник — **махаматра**, сановник-аматя, наглядач-адх'якша. Одних тільки наглядачів було понад 30. Особи, що були державними посадовцями, водночас обслуговували й правителя, тобто розмежування між виконанням державних обов'язків і обслуговуванням особистих потреб правителя не було.

30

Важливим державним органом були збори царських сановників — **мантрипарішад**. Він здійснював перевірку всієї системи управління та давав поради правителю з важливих питань державної політики.) 1,0 цього органу належали вищі посадовці, аристократія, представники автономних утворень, члени сім'ї раджі. Існувала також **таємна рада** ч восьми найупливовіших посадовців. До центрального апарату належали також головний суддя, астролог, воєначальники, посадовці, що відпо-підали за забезпечення правителя, збирання

податків і мита, охоронці державної скарбниці та ін. Упливовою особою був жрець — *пурохіта*.

Уся територія держави поділялася на п'ять провінцій і кілька автономних територій. До **функцій місцевого управління** належали: Іахист території, збір податків, виконання громадських робіт, Іабезпечення правопорядку. Провінції поділялися на округи, очолювані окружними начальниками, котрих призначав раджа. І Іайнижчою ланкою управління була сільська община.

Вищим суддею держави був *раджа*, котрий вирішував справи разом із брахманами та радниками. Замість себе раджа міг призначити вченого *брахмана*, якому допомагали в розгляді справ три судді. І Ісвні **судові функції** належали *посадовим особам*. Існували також *аїіутрішньообщинні суди*.

4.4. Джерела староіндійського права

В Індії, як і в більшості країн Стародавнього Сходу, спершу джерелом права був звичай. Однак, на відміну від інших країн, де чинчаєве право поступово замінили державні закони, тут виникають релігійно-правові збірки, укладені різними брахманськими школами як накази порядним людям. Саме тому норми тогочасного індійського І Ірава переплітаються з побутовими, моральними, релігійними й іншими І Іустановами. Серед таких **релігійно-правових збірок**, які були санкціоновані державною владою та набули значного поширення, слід згадати: <> \<Ірмашастри Раутами й Анастамби (друга половина І тис. до Р. Х.), Ічкони Бріхаспаті (III—IV століття), Закони Наради (IV—V століття), І< їм >Ій Ману (II ст. до Р. Х. - II ст. Р. Х.) та ін. Цікава пам'ятка тогочасного мр;Іна є "*Артхашастра*" ("Наука політики"), в якій вміщено дані про методи управління державою, систему судочинства, різноманітні І Іракові норми. Вважається, що ця збірка була розроблена для правителя¹ Іаїдрагупти його головним радником брахманом Каутильєю.

4.5. Загальна характеристика Законів Ману: історія створення, структура, форма викладу приписів

Ч;Ікони Ману (Манавадхармашастра) - староіндійський юридичний кодекс, створення якого традиція приписує міфічному предкові

31

людей Ману, сину Самосущого (Брахми). Насправді ж, збірник уклала одна з брахманських шкіл між II ст. до Р. Х. і II ст. У другій половині XVIII ст. він був перекладений на англійську мову й таким чином уведений в науковий обіг.

Закони Ману були написані на санскриті (одна з літературно оброблених давньоіндійських мов) і **складаються** з 2650 віршів (шлок), згрупованих у 12 глав: *I глава* розкриває уявлення стародавніх індійців про виникнення Всесвіту, людського суспільства, станів (варн); *II глава* розказує про правила життя людини в період учнівства; *III—V глави* - про правила життя сім'янина-домогосподаря (шлюбні звичаї, культові приписи, правила збереження ритуальної чистоти, санітарно-гігієнічні приписи тощо); *VI глава*-правила життя самотника; *VII глава*

— настанови про обов'язки царя й управління державою, *VIII глава* - настанови про судочинство та юридичну практику; *IX глава* - про сімейні відносини, покарання за різні злочини, обов'язки членів варн за звичайних умов; *X глава* — про дітей від шлюбів між представниками різних варн і каст, про обов'язки членів варн за незвичних обставин; *XI глава* - приписи про розкаяння й обітницю при спокутуванні вчинених гріхів; *XII глава* - опис посмертних ушанувань за недобрі справи в цьому житті.

Характерною особливістю Законів Ману, як і всього стародавнього права, є *відсутність загальних правових понять*. Однак вони, поряд з казуїстичними нормами, містять майже сучасні за викладом поняття крадіжки, пограбування та необхідної оборони. Норми достатньо чітко згруповано за предметом правового регулювання, що свідчить про високий рівень загальної та політико-правової культури староіндійських кодифікаторів.

4.6. Основні риси права Стародавньої Індії Право власності. Закони Ману передбачали *сім законних способів набуття власності*: купівлю, дарування, спадкування, знахідку, здобич, оплату за виконану роботу, позику під відсотки. Важливе значення при цьому мала система варн. Якщо перший, третій і четвертий способи поширювалися на всі варни, то п'ятий тільки на кшатрійів, шостий і сьомий тільки на вайшійів, а другий був привілеєм лише брахманів. За формою виділяли власність: *общинну, державну, приватну*.

Зобов'язальне право. Староіндійському праву були відомі різні *види договорів*: купівлі-продажу, дарування, обміну, перевезення, оренди, зберігання тощо. Договір мав укладатися в присутності свідків. Недійсною вважалася угода, укладена з нетверезим, малолітнім, душевнохворим або із застосуванням насильства ³²

й обману. Особливості мало й укладання певного типу договору. Наприклад, при продажу землі переважне право купівлі належало родичам, сусідам, кредиторам і тільки після них можливість купити землю отримували всі охочі. Ціну землі визначали 40 сусідів. Якщо внаслідок "змагання" покупців було запропоновано більшу ціну, ніж встановлена сусідами, то лишок надходив до казни. При укладанні договору позики розмір стягуваних відсотків залежав від варни боржника. Кредиторів закон дозволяв у будь-який спосіб (хитрістю, насильством) змушувати боржника сплачувати борг. Якщо боржник не мав можливості своєчасно сплатити борг, наслідки також залежали від того, до якої з варн він належав (боржник рівної чи нижчої варни, ніж кредитор, повинен був відробити борг, вищої—мав право сплачувати борг поступово). Засобами забезпечення договору були застава та поручительство третьої особи.

Шлюбно-сімейне право. Основна форма шлюбу — *моногамія*. Та з розвитком суспільства виникають відхилення від цієї основної форми, що проявлялися, приміром, у багатоженстві. Заможні прошарки суспільства могли мати декілька дружин, а правителі — навіть гареми. Старшинство дружин визначалося порядком тих варн, до яких вони належали. Шлюби, зазвичай,

укладалися всередині варн. При укладанні шлюбу до уваги брали, передовсім, не думку тих, хто одружувався, а волю батьків. Наречений сплачував за дівчину гроші чи давав її батькам подарунок (бика та корову). Жінка повністю підпорядковувалася чоловікові. У дитинстві вона повинна була підкорятися батькові, в молодості — чоловікові, після смерті останнього — синам. Розлучення могло здійснюватися тільки з ініціативи чоловіка. Згідно із Законами Ману, "якщо дружина не народить дітей, можна взяти іншу на восьмому році, якщо народжує дітей мертвими - на десятому, якщо народжує тільки дівчат — на одинадцятому, але якщо говорить грубо - негайно." Після смерті свого чоловіка вдова не повинна була навіть вимовляти ім'я іншого чоловіка. Вона могла вдруге вийти заміж лише за брата свого чоловіка.

Спадкове право. Спадкування здійснювалося тільки за законом. Спадкова частка дітей залежала від належності їхньої матері до певної варни. Так, якщо брахман мав дітей від жінок різних варн, то син брахманки отримував чотири частки, син кшатрійки - три частки тощо.

Злочини та покарання. Закони Ману під злочином розуміють протиправне діяння та розрізняють такі його види: державні злочини (змова, заколот, розкриття державної таємниці, перехід на бік ворога); злочини посадовців (лихварство й торгівля коштом царської скарбниці, крадіжка товару, що належав цареві та ін.); проти особи (вбивство,

—, _____ „и/ **ЗЛОЧИНИ ПРОТИ Сі**

-д^/жня зрада дружини, статеві зносини з близькими родичами).

Характерною рисою покарань була їх жорстокість, а основною їхньою метою - залякування. Представники вищих варн несли меншу відповідальність за правопорушення, ніж нижчих. Застосовувалися такі види

покарань: смертна кара (спалювання, утеплення, поса лж-рч"»

розрізання на/-"

заподіяння тілесних ушкоджень, образа); злочини проти власності (крадіжка, грабіж, знищення чужого майна); проти системи вари (наприклад, шудра видавав себе за брахмана); злочини проти сім'ї (подружня зрада дружини, статеві зносини з бйиш-к-и.-

Хап**— --

_____ **удейІІІЛ І'ЛКІвuOIA**

_____ „,,„Ina кара (спалювання, утеплення, посадження на палю, розрізання на частини тощо); калічницькі (відрубання ноги, руки; відрізування носа, вуха); навірнення в рабство; конфіскація майна; заслання; виключення з варни; грошовий штраф. Практикувалося таврування злочинців (на лоб убивці розпеченим залізом ставили тавро із зображенням тіла без голови, грабіжникові—із зображенням собаки).

ТЕМА 5

Держава та право Стародавнього Китаю

5.1. Виникнення й періодизація історії Стародавнього Китаю

Назву країни, котру сьогодні називають Китаєм, запозичено в народів Середньої Азії, що застосовували цю назву щодо одного з народів, який панував у Х—ХІІІ століттях у північних районах Китаю. Пізніше вона була поширена на всю країну. Самі китайці цю назву раніше не вживали, а називалися то *Чжун Го* (Середнє царство), то *Чжун Хуа* (Середина, що процвітає), то за прізвищем династій. Це позначення з деякими змінами перейшло в західноєвропейську географічну номенклатуру. Звідси походять німецька назва Хіна, французьке Шін, англійське Чайна. Основні періоди в історії Стародавнього Китаю мають традиційні назви за прізвищем династій і царств: *Шан (Інь), Чжоу, Цінь, Хань*.

Як свідчать археологічні дані, Китай був заселений ще в кам'яному віці. У період енеоліту та переходу до бронзового віку (ІІ тис. до Р. Х.) у Китаї починають виникати союзи племен. Одне з найбільших, що сформувалося в провінції Хенань, отримало назву *Шан*. З переселенням у долину Хуанхе це плем'я стало називатися *Інь*. Старійшини Шань-Інь із племінних вождів перетворилися на одноособових правителів. Серед підданих утверджувалося про них уявлення як про "синів Неба". Це був ключовий моменту виникнення держави на Центральній рівнині, як здавна називалася долина Хуанхе.

-•> л

Держава Шан-Інь, проіснувавши з 1766 р. до 1122 р. до Р. Х.,

міди Іала під владу племені *чжау*, правителі якого правили з 1122 р. до 247 р. /до Р. Х. і називали себе *втоми* - царями. Першим з них був *У-ван* - "І І.Пр-вош". Він роздавав соратникам землі й титули: "*гун*" (герцог), "*хоу*" (к І шь), "*бо*" (граф), "*цзи*" (барон), "*нань*" (баронет). Під натиском сусідніх племен і власної родової знаті Чжоузьке царство розпалося на уділи. І ІІІ період (770-403 рр. до Р. Х.) мешканці Середнього царства стали м; пі тати "*Порою Весни й осені*". Правителі уділів воювали один з одним і І ІІІ сусідами - іншоплемінниками, яких вважали дикими.

І Іа зміну "Весни й осені" прийшло лихоліття царств-ворогів, нкс продовжувалося майже два століття - 403—221 рр. до Р. Х. І Ісреможцем у війні стало царство *Цінь*. Підкоривши всі шість І ІІІ Іств супротивників, правитель Цінь, тринадцятилітній *Чжен-ван*, проголосив себе "хуанді" (владикою, імператором) і став іменува- І мої владика *Цінь Шіхуанді*— перший імператор Цінь. На підвладних и-млях він ліквідував владу удільних правителів. Уся країна була І <> Іділена на 36 областей, а ті, своєю чергою, на повіті.

І І ісля смерті першого хуанді (210р. до Р. Х.) розгорілися міжусобиці. І Ісреможцем у боротьбі за владу став сільський староста *Лю Бан*. v '07 р. до Р. Х. він скинув з престолу останнього представника шімастії Цінь і започаткував нову династію, що отримала назву І ІІ |Імої (Ранньої), чи Західної династії Хань (206 р. до Р. Х. -25 р.).

V 25 р. до влади приходить *Лю Сю*, який перебрав титул царя І. ІІ н >ю Іав початок Східної, чи Пізньої, Ханьської династії (25-220 рр.). (' х іщ Іою вона називалася тому, що столиця була перенесена із заходу (м Чапань) на схід (ум.

І постійні війни, міжусобиці землевласників і чиновників, селянські
І тстапня призвели до падіння Східної Ханьської династії та розпаду
її І льської держави на три самостійних царства: *Вей* (зі столицею
м. Лоян), *У* (зі столицею в м. Цзянькан) та *Шу* (зі столицею м ' Ісі Іду).
Настав період Трьохцарствування, що тривав від 220 р.

2. Суспільний лад Стародавнього Китаю

І ІпІ сік-ня чітко поділялося на дві великі групи-вільних і рабів.

Ніліе населення було неоднорідним. Воно поділялося на *приіпейо-І, Іп, ' населення* (правителі, воєначальники, спадкова аристократія, мірі сіиці, лихварі) й *общи́нників—землеробів*, які називалися "чжун", "чий упжснь" (натовп, масалюдей). Останні, фактично, були державно-Іп • їм м їм й. Привілейоване населення (знать) жило не тільки за рахунок І... Пуатації рабів, але й селян-общи́нників.

Раби - це було невольницьке населення. До нього ставились як до худоби, примушували виконувати найтяжчу роботу.

З часом рабовласництво набувало все більш жорстокого характеру, що спричиняло багато виступів рабів. Найвищого розвитку рабовласництво досягає в період правління Цінь Шіхуанди.

Увесь механізм державної влади в Китаї очолював правитель - ван, — який був одночасно верховним воєначальником, верховним жерцем і організатором господарства. Спочатку його влада була частково обмеженою, позаяк при вирішенні важливих питань він мав зважати на думку старійшин, які очолювали певні територіальні общини, та на збори общинників. Не існувало чіткого порядку престоло-успадкування. Владу міг успадкувати брат, племінник, син. Відтак, влада правителя посилюється та стає абсолютною. Він проголошується "сином Неба", верховним власником землі, трон передається в спадок від батька до сина. Царі роздають своїм наблизеним значні земельні наділи та привілеї.

Вану підпорядковувався розгалужений і громіздкий державний апарат з великою кількістю урядовців, в основу якого було покладено дворову систему управління, центр якої— палац правителя. Не існувало розмежувань між виконанням державних обов'язків і обслуговуванням особистих потреб царя. І перше, і друге здійснювали одні й ті ж особи.

Першим і найближчим помічником вана, котрий очолював усіх чиновників та виконував різноманітні доручення правителя, був дворецький - сянь. Крім нього, були ще *три головні радники вана* — тайбао, тайші й тайфу. Безпосереднє управління здійснювали вищі посадовці. Після утворення централізованої імперії Цинь найближчим помічником імператора стає перший радник — ченсянь.

Важливу роль відігравали тайвей (командував усіма збройними силами), шаофу (відав збиранням податків), "начальник великих складів" (відповідав за зберігання зібраного в населення зерна), тінвей (відав питаннями суду та покарань). Увесь апарат державного управління перебував під постійним контролем одного з вищих посадовців -юйші дафу та його помічників. Аналіз різнобічної діяльності чиновників і посадових осіб дає змогу виділити в апараті управління певну систему - трьох головних відомств: фінансового, військового, громадських (публічних) робіт. Адміністративно-територіальне Китай було поділено на області, а ті - на повіти. Начальники областей і повітів призначалися зі столиці та в будь-який момент могли бути

36

усунуті за наказом хуанди. Нижчими адміністративними органами були органи общинного самоврядування - общинні збори на чолі зі старостою. Міста мали власну систему управління. Для кожного міста призначався з центру головний управляючий усіма справами. Були й міські ради, що складалися з колегій.

5.4. Реформи Шан Яна

Шан Ян (390—338 р. до Р. Х.) був головним радником цінського правителя Сяо Гуну. У 359-348 рр. до Р. Х. він здійснив низку реформ, які відіграли значну роль у подоланні роздробленості та посиленні центральної влади. Унаслідок цих реформ уперше в історії Китаю узаконювалося право приватної власності на землю, офіційно дозволялася купівля-продаж земельних ділянок, стимулювалося землеробство (ті, хто виробляв багато зерна, звільнялися від виконання державної трудової повинності), обмежувалося вільне ремісництво й торгівля, частина ремісників і дрібних торговців була перетворена на державних рабів, аристократів було позбавлено права спадкування адміністративних посад, запроваджувалася кругова порука з метою дотримання громадського порядку, заборонялася кровна помста, запроваджувалося правило доносів за злочини - за це нагорода, а хто не донесе чи переховає злочинця — зазнає смертної кари, земля була переділена залежно від кількості членів сім'ї, запроваджувались єдині міри та ін.

Після об'єднання Китаю з царством Цінь в 221 р. до Р. Х. багато перетворень Шан Яна було поширено на всю країну. Перетворення Шан Яна спричинили незадоволеність спадкової аристократії, за наполяганням якої його було страчено.

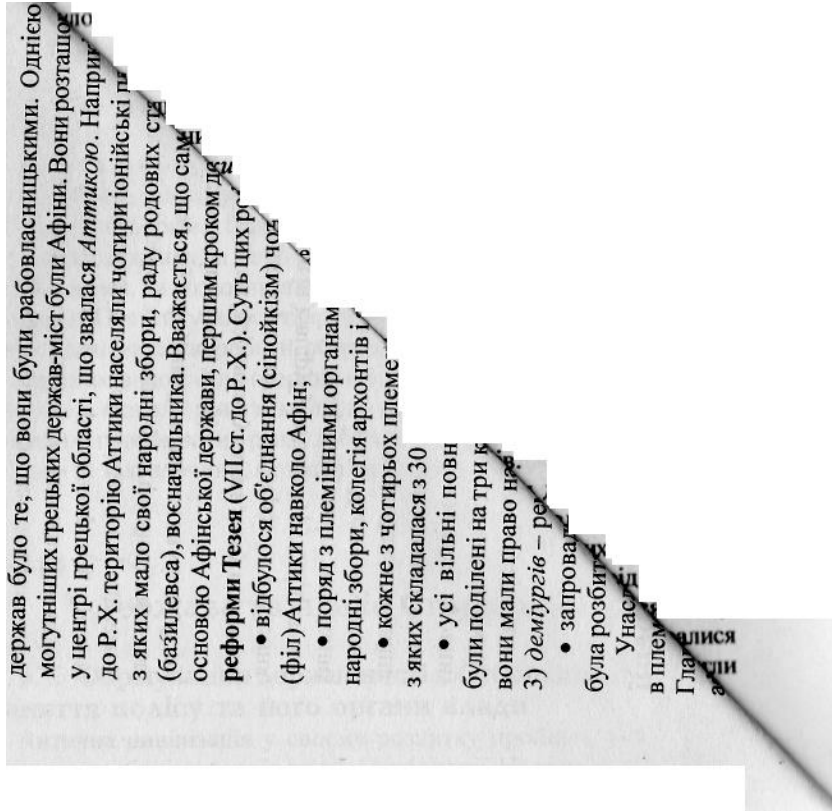
5.5. Судова система Стародавнього Китаю

Суд не був відокремлений від адміністрації. Верховним суддею був ван. Він міг особисто розглядати будь-яку справу, а також скарги на рішення інших судів. Значними судовими повноваженнями був наділений сян. До складу центрального апарату також належав спеціальний чиновник - сикоу, котрий відав питаннями суду та покарань. Надалі функції цього чиновника перейшли до тінвея та двох його помічників. Спеціальна посадова особа відповідала за розшук злочинців. Нижчою ланкою судової системи були повітові адміністрації, що

розглядали тільки цивільні справи. Існували також жрецькі та храмові суди, що судили самих жерців і залежне населення, яке проживало на храмових землях.

Судовий процес мав *обвинувально-змагальний характер* і розпочинався за ініціативою потерпілого. Сторони зобов'язані були

37

особисто з'являтися в суд. *Доказами в суді були:* показання свідків, письмові документи, ордалії, особисте зізнання. Згодом з'являються елементи розшукового процесу. З цією метою використовувалися спеціальні агенти.

5.6. Основні риси права Стародавнього Китаю

У шанський період провідну роль відігравали етичні норми. Правові норми в цей час ще не відокремилися від релігійно-етичних. Тогочасні норми регулювали переважно внутрішньосімейні відносини та ставлення суспільства до правителя. Що ж стосується законів, то вважається, що перші з них з'являються в VII ст. до Р. Х. Відомий бронзовий триножник— *Огляд законів* (536 р. до Р. Х.), який містить перелік покарань за протиправні дії. У IV ст. до Р. Х. сановник царства Вей, котрого звали *Лі Куй*, підготував "*Книгу законів царства Вей*" - *Фацзін*, що складалася з таких глав: законів про крадів, розбійників, ув'язнення, піймання злочинця, знаряддя тортур. До джерел права того періоду належать також конкретні розпорядження правителів і судові прецеденти.

Право Стародавнього Китаю знало інститут власності, що об'єднував сукупність норм, які регулювали право володіння, користування та розпоряджання землею, рабами й іншим майном. Власність могла бути *державною, общинною та приватною*. Остання спочатку виникає на рухоме майно, згодом на рабів і лише в

VI ст. до Р. Х. на землю.

Зобов'язальне право передбачало різні *види договорів* (купівлі-продажу, дарування, міни, позики, оренди та ін.), виконання яких гарантувалося різними засобами. Приміром, боржники за отриману позику змушені були віддавати в заставу своїх синів. Таких заручників можна було використовувати на будь-яких роботах. Якщо протягом певного часу (зазвичай, трьох років) вони не були викуплені, то ставали рабами. Кредитор мав також право всиновити такого боргового раба чи оженити на своїй доньці.

У шлюбно-сімейному праві домінувала *моногамія*, але практикувалося й *багатоженство*, при якому головною дружиною вважалася перша дружина. Саме її старший син вважався першим спадкоємцем. Коли синів не було, право спадкування переходило до інших родичів померлого, і тільки за їх відсутності спадкоємницею ставала дружина. *Заборонявся шлюб між: близькими родичами та вільних з рабами.* Шлюбна угода укладалася між нареченим і нареченою чи між їхніми сім'ями.

Злочин у Китаї називався "низькість", злочинець - "низька людина", а злочинна дія — "проявом злочинної волі". Правові норми містили перелік дій, що вважалися злочинними, поняття організатора та співучасника злочину, обставин, які обтяжують вину, рецидиву.

38

»• цивільне населення поділялося на чотири класи. За основу тяго земельний ценз, тобто прибуток, одержуваний

цтаксіамедімни — особи, що одержували від землі не імів (один медам - 52,5 літра) сільськогосподарської І повинні були служити у важко озброєній піхоті, одержували не менше за 300 медимів

МСІННОТІ.

^ержували не менше від 200 медимів
гаі.

^ до 200 медимів і служили в легко-

|лише особи, належні до перших]ого. Члени четвертого класу 'ЕГЧісадових осіб. 8. о^^ди, в роботі яких брали

оля обговорення [і і пня країною. Іріох юисін 3Орокік. Іжмих)

давНЬОГО СХОДУ, Де идрим виг

земельна община, в Греції формування держави відбувалося на основі полісної системи. Таких полісів, або міст-держав, було надзвичайно багато. До складу поліса як адміністративного, політичного та релігійного центру належали місто та прилегла до нього територія (хора). Для поліса були характерними такі ознаки: 1) *антична форма власності на землю* (верховним власником землі була община, а користувачами - тільки громадяни певного полісу); 2) *наявність трьох*

прошарків населення - громадян, іноземців і рабів; 3) *політична рівноправність громадян*', 4) *значна залежність громадянина від сімейних і суспільних структур*, які обмежували особисту свободу; 5) *поєднання безпосередньої та представницької демократії*.

У полісах державний лад був різноманітним. В одних переважала форма, що нагадувала *східну деспотію*, в інших - *демократія*, ще в інших—*аристократичне правління*. Спільним для всіх цих дрібних

39

особисто з'являтися в суд. *Доказами в суді були*: показання свідків, письмові документи, ордалії, особисте зізнання. Згодом з'являються елементи розшукового процесу. З цією метою використовувалися спеціальні агенти.

5.6. Основні риси права Стародавнього Китаю

У шанський період провідну роль відігравали **етичні норми**. Правові норми в цей час ще не відокремилися від релігійно-етичних. Тогочасні норми регулювали переважно внутрішньосімейні відносини та ставлення суспільства до правителя. Що ж стосується **законів**, то вважається, що перші з них з'являються в VII ст. до Р. Х. Відомий бронзовий триножник -*Огляд законів* (536 р. до Р. Х.), який містить перелік покарань за протиправні дії. IV ст. до Р. Х. сановник царства Вей, котрого звали *Лі Куй*, підготував "*Книгу законів царства Вей*" - *Фацзін*, що складалася з таких глав: законів про крадіїв, розбійників, ув'язнення, піймання злочинця, знаряддя тортур. До джерел права того періоду належать також **конкретні розпорядження правителів і судові прецеденти**.

Право Стародавнього Китаю знало **інститут власності**, що об'єднував сукупність норм, які регулювали право володіння, користування та розпоряджання землею, рабами й іншим майном. Власність могла бути *державною, общинною та приватною*. Остання спочатку виникає на рухоме майно, згодом на рабів і лише в VI ст. до Р. Х. на землю.

Зобов'язальне право передбачало різні *види договорів* (купівлі-продажу, дарування, міни, позики, оренди та ін.), виконання яких гарантувалося різними засобами. Приміром, боржники за отриману позику змушені були віддавати в заставу своїх синів. Таких заручників можна було використовувати на будь-яких роботах. Якщо протягом певного часу (зазвичай, трьох років) вони не були викуплені, то ставали рабами. Кредитор мав також право всиновити такого торгового раба чи оженити на своїй доньці.

У **шлюбно-сімейному праві** домінувала *моногамія*, але практикувалося й *багатоженство*, при якому головною дружиною вважалася перша дружина. Саме її старший син вважався першим спадкоємцем. Коли синів не було, право спадкування переходило до інших родичів померлого, і тільки за їх відсутності спадкоємницею ставала дружина. *Заборонявся шлюб між: близькими родичами та вільних з рабами*. Шлюбна угода укладалася між нареченим і нареченою чи між їхніми сім'ями.

Злочин у Китаї називався "низькість", злочинець - "низька людина", а злочинна дія — "проявом злочинної волі". Правові норми містили перелік дій, що вважалися злочинними, поняття організатора та співучасника злочину, обставин, які обтяжують вину, рецидиву.

38

Усі злочини поділялися на: державні (заколот, паплюження царя, протидія його розпорядженням, складання неправдивих наказів), проти особистості (убивство, злочини проти здоров'я, брехня, (Ібраз), проти сім'ї та моральності (перелюб, співжиття з родичами), і проти власності (крадіжка, грабіж, знищення чужого майна), військові (смертна кара загрожувала тому воїну, який спізнився на місце збору, самовільно вийшов зі строю, ішов не в ногу).

Основною метою покарання було **залякування**, тому покарання були дуже суворими (смертна кара злочинців через їх спалення, топлення, саджання на палю та ін.); відрубування ніг, рук; відрізування носа, язика. Та дозволявся відкуп від покарання, навіть засуджених до страти. Практикувалося таврування злочинців. Часто засуджених підправляли на тяжкі роботи, обертали в рабство, позбавляли майна. І поширеним видом були грошові штрафи. Покарання мали *класовий характер*. Значні пільги мали посадовці. За невелику провину чиновника понижували в ранзі, за більш серйозну—позбавляли посади, й тільки за такі злочини, як зрада чи заколот—їх суворо карали.

ТЕМА 6

Держава та право Стародавньої Греції

6.1. Формування державності в Стародавній Аттиці. Поняття полісу та його органи влади

Антична цивілізація у своєму розвитку пройшла шлях, який принципово відрізнявся від східної цивілізації. На відміну від Стародавнього Сходу, де ядром виникнення державності була територіальна земельна община, в Греції формування держави відбувалося на основі полісної системи. Таких полісів, або міст-держав, було надзвичайно багато. До складу поліса як адміністративного, політичного та релігійного центру належали місто та прилегла до нього територія (хора). Для **поліса** були **характерними** такі **ознаки**: 1) *антична форма власності на землю* (верховним власником землі була община, а користувачами - тільки громадяни певного полісу); 2) *наявність трьох прошарків населення* - громадян, іноземців і рабів; 3) *політична рівноправність громадян*, 4) *значна залежність громадянина від сімейних і суспільних структур*, які обмежували особисту свободу; 5) *поєднання безпосередньої та представницької демократії*.

У полісах **державний лад** був різноманітним. В одних переважала **форма**, що нагадувала *східну деспотію*, в інших - *демократія*, ще в інших - *аристократичне правління*. Спільним для всіх цих дрібних

39

держав було те, що вони були рабовласницькими. Однею з

най-могутніших грецьких держав-міст були Афіни. Вони розташовувались у центрі грецької області, що звалася *Аттикою*. Наприкінці II тис. до Р. Х. територію Аттики населяли чотири іонійські племена, кожне з яких мало свої народні збори, раду родових старійшин, вождя (базилевса), воєначальника. Вважається, що саме ці племена стали основою Афінської держави, першим кроком до утворення якої стали реформи Тезея (VII ст. до Р. Х.). Суть цих реформ:

- відбулося об'єднання (сінойкізм) чотирьох найбільших племен (філ) Аттики навколо Афін;
- поряд з племінними органами управління були утворені єдині народні збори, колегія архонтів і ареопаг;
- кожне з чотирьох племен було поділене на три фратрії, кожна з яких складалася з 30 родів;
- усі вільні повноправні громадяни за майновою ознакою були поділені на три категорії: 1) *евпатридів* - благородних (тільки вони мали право на громадські посади); 2) *геоморів* — землеробів; 3) *деміургів* - ремісників;
- запроваджувався територіальний поділ населення (Аттика була розбита на 48 територіальних округів — *навкрарії*).

Унаслідок реформ Тезея *військова демократія*, що існувала в племенах, була замінена на *військово-аристократичну республіку*. Главою такої держави стає архонт. Остаточо ж процес створення афінської державності було завершено реформами Солона та Клісфена.

6.2. Реформи Солона

У 594 р. до Р. Х. першим архонтом Афін був обраний *Солон* (між 640 і 635 - близько 559 рр. до Р. Х.), який, будучи наділеним великими повноваженнями, здійснив економічну, політичну та судову реформи. Вони відзначалися поміркованістю та компромісним характером і стали важливим етапом в утворенні Афінської держави.

В економічній сфері: ліквідовано боргове рабство та скасовано борги селян (проведено, так звану, *сисахвію*); коштом держави було викуплено та повернено на батьківщину всіх афінян, проданих за межі Аттики в рабство; законодавче визнано приватну власність на землю, допускався її продаж і роздроблення; запроваджувалася монета; було прийнято закон про те, що батьки мають навчити синів якогось ремесла; заборонялося не працювати.

У політичній сфері: скасовано владу родової аристократії (право на зайняття вищих посад і політичне керівництво за привілеєм від народження — *геннекратію*) та запроваджено привілеї майна та суспільної служби - *тимократію* (тима—майновий ценз). За майновим 40

I Іензом усе цивільне населення поділялося на чотири класи. За основу

цензу було взято земельний ценз, тобто прибуток, одержуваний під землі.

/ клас — *пентаксіомедіми* — особи, що одержували від землі не менше від 500 медимів (один медам - 52,5 літра) сільськогосподарської продукції на рік. Вони повинні були служити у важко озброєній піхоті.

// клас — *вершники* — одержували не менше за 300 медимів і повинні були служити в кінноті.

III клас - зевгіти - одержували не менше від 200 медимів і служили в піхотному ополченні.

IV клас — фети — одержували до 200 медимів і служили в легкоозброєній піхоті та на флоті.

Державні посади мали право займати лише особи, належні до перших трьох класів, а архонта — тільки до першого. Члени четвертого класу брали участь у прийнятті законів і виборах посадових осіб.

Народні збори стали найвищим органом влади, в роботі яких брали участь громадяни, котрим виповнилося 20 років.

Було створено Раду 400, яка готувала справи для обговорення їх на народних зборах і здійснювала загальне управління країною. До її складу кожна філа щорічно обирала від громадян перших трьох класів на народних зборах по 100 представників з віковим цензом від 30 років.

Було створено й новий судовий орган — *гелією* (суд присяжних). Це була судова установа Афін, яка складалася з 6000 осіб, які обиралися щорічно жеребкуванням з громадян усіх чотирьох класів, які досягли 30-літнього віку. Гелієя поділялась на 10 колегій - *дикастерій*.

Реформи Солона були важливим етапом на шляху до формування політичної організації в Афінах.

6.3. Реформи Клісфена

У 509 р. до Р. Х. першим архонтом Афін було обрано *Клісфена*, що провів низку реформ, зміст яких зводився до такого:

- було запроваджено *новий територіальний поділ Греції*. Аттика поділилася на 10 територіальних округів—філ, - кожна з яких складалася з трьох територій (трітгій)—міської, приморської та землеробської. Території поділялися на деми. Так, на зміну родовому прийшов територіальний принцип поділу населення, в результаті якого відбувається його змішування, роз'єднання та послаблення сили впливових родів;

- замість Ради 400 утворено *Раду 500 (буле)*, до якої кожна з 10 територіальних філ обирала по 50 осіб;

- створено *колегію 10 стратегів-Ію* одному від філи, що виконували функції військових керівників, хоча мали й значні адміністративно-політичні повноваження;

- запроваджено, так званий, *остракізм* - "суд черепків" метою! якого була охорона держави від можливого перевороту та захоплення і влади тираном.

Реформами Клісфена було завершено тривалий процес становлення держави в Афінах.

6.4. Державний лад Афін у період розвитку демократії

Верховним органом влади в Стародавній Греції були **Народні збори (еклезія)**, що збиралися чотири рази на місяць. До роботи в них допускалися лише чоловіки (народжені від афінянина й афінянки), що досягли 20 років. Особи, народжені від мішаних шлюбів, іноземці, жінки та раби такого права не мали. Зібрання вважалося легітимним, якщо участь у ньому взяли не менше 6000 осіб. За участь у зборах платили гроші. До компетенції Народних зборів належали: прийняття законів, вибори посадових осіб і контроль за їх діяльністю, вирішення питань війни та миру й інші важливі питання.

Іншим важливим органом Афін була **Рада 500 (буле)** - уряд, до складу якого входило по 50 громадян від кожної з 10 територіальних філ. Вони обиралися щорічним жеребкуванням з-поміж громадян, яким виповнилося 30 років. Засідання Ради 500 відбувалися щоденно. Члени Ради (булевти) за свою службу отримували винагороду. До повноважень цієї Ради належали: фінансові питання, дипломатичні відносини, контроль за службовими особами, попередній розгляд справ, які виносилися на Народні збори. У складі Ради діяло 10 комісій.

Гелієя — вищий судовий орган, який складався з 6000 членів, котрі щорічно обиралися від кожної філи жеребкуванням з повноправних громадян, які досягли 30-літнього віку.

У складі гелієї діяло 10 колегій - **дикастерій**, - кожна з яких виконувала свої безпосередні функції протягом одного місяця (місяців у греків було 10).

Важливе місце в управлінні державою посідали певні **посадові особи**, що обиралися відкритим голосуванням на Народних зборах або жеребкуванням строком на один рік і за свою службу (крім стратегів) отримували винагороду. Такими посадовими особами були: *стратеги* (десять членів), *архонти* (перший архонт, архонт-епонім, архонт-базилевс, архонт-полемарх і ще шість архонтів), *ареонаг*, *астиноми*, *агораноми*, *метрономи* та ін.

Основними принципами діяльності посадових осіб були такі: посади, зазвичай, були платними; посади були колегіальними (крім стародавніх - архонта, базилевса, полімарха); між посадами не існувало ієрархічної градації (окрім військового управління); всі посадові особи 42

(>ули підзвітні; не можна було поєднувати дві посади однієї особи; попередньо кандидатів на посаду перевіряли (докімасія).

У Греції сформувалася така *форма правління*, як *рабовласницька Демократична республіка*.

6.5. Джерела й основні риси афінського права

До реформ Солона в Афінській державі основним **джерелом права** був звичай. У V—IV століттях до Р. Х. виникають *закони*, і, попри їх появу,

звичаєве право відігравало велику роль у регулюванні тогочасних суспільних відносин. Так, найдавніші *Закони архонта Драконта* (621 р. до Р. Х.) були просто записом норм чинного звичаєвого права. До нас вони не дійшли, але, як відомо, відзначалися надзвичайною жорстокістю (звідси розмовне "драконові закони"), незважаючи на передбачали страту не тільки за вбивство, але й за крадіжку овочів, ледарство тощо. Самі греки говорили, що ці закони написані не чорнилом, а кров'ю. Існують перекази, що коли самого законодавця запитали, чому він майже за всі злочини призначає страту, Драконт відповів, що цього виду покарання заслуговують незначні покарання, а для значних він не зміг придумати більшого. Попри жорстокість і технічну недосконалість, Закони Драконта мали важливе історичне значення, оскільки вони вперше відобразили судову практику, вводили нові правила судочинства, обмежували кровну помсту та забороняли самосуд, упорядковували майнові й інші відносини. Усе ж таки право набуває цивілізованішої форми та стає гуманнішим, порівняно з реформами Солона.

Афінське право не було систематизованим, не всі правові інститути були достатньо розроблені. Наприклад, **інститут права власності** основну увагу відводив володінню та не містив власне визначення права власності як абсолютного права особи. Остаточно було закріплено право власності на землю, тварин і рабів. Особливістю права власності було те, що обмежувалася концентрація в руках однієї особи надто великих земельних володінь.

Зобов'язальне право знало різні *види договорів* (купівлі-продажу, найму, позики, товариства, поклажі тощо), які укладалися, переважно, в письмовій формі та забезпечувалися закладом, завдатком, поручительством.

У шлюбно-сімейних відносинах право забезпечувало провідну роль чоловіка, жінки ж були позбавлені багатьох прав. Спадкування могло здійснюватися за законом і за заповітом. Батько мав право позбавити синів спадку.

Кримінальне право розрізняло злочини проти держави та проти особистих інтересів. *Найтяжчими злочинами вважалися*: державна

43

зрада, обман народу, образа богів, крадіжка храмового майна. Ті, хто скоїв державні злочини, оголошувалися поза законом, і кожен мав право їх убити. До серйозних злочинів належали: вбивство, зрада дружини й образа. Серед злочинів проти власності найтяжчими вважалися крадіжка майна та підпал.

Покарання були такі: смертна кара (засудженому надавали право прийняти отруту), штраф, тілесні покарання (для рабів), позбавлення волі (застосовувалося лише як запобіжний захід, щоб не допустити втечі), агамія (позбавлення політичних прав і повна або часткова конфіскація майна), відшкодування збитків, продаж у рабство та ін.

ТЕМА 7

Держава та право Стародавнього Риму

7.1. Виникнення й основні етапи розвитку Римської рабовласницької держави

Більшість сучасних дослідників вважають, що Стародавня Римська держава виникла в 753 р. до Р. Х., коли було засноване м. Рим. Саме тоді відбулося об'єднання трьох племен (латин, сабін і етрусків), які оселилися в *середній частині Апенінського півострова біля річки Тібр*, утворивши римський народ. Залежно від форм державного правління та організації влади, виділяють такі періоди (етапи) в розвитку державності Стародавнього Риму:

1) *царський* (753-509 рр. до Р. Х.)—названий так тому, що в цей час тут правило сім царів, — характеризувався розпадом родового ладу та перетворенням примітивної варварської громади на місто-державу;

2) *республіканський* (509-27 рр. до Р. Х.) - важлива роль відводилася Сенатові та Народним зборам, державність досягла найвищого розквіту;

3) *імперський* (27 р. до Р. Х. — 476 р.) — характеризувався встановленням монархічної форми правління та поділявся на два підетапи:

а) *принципат* (27 р. до Р. Х. - 284 р.) - назва походить від "принцепс" - перший у списку senatorів; монархія прикривається республіканством, частково зберігаються республіканські традиції та інститути;

б) *домінат* (284-476 рр.) - назва походить від "доміус" - владика, правитель; імператор визнається абсолютним монархом, який стоїть над законом.

У 395 р. Стародавній Рим розпадається на дві частини: *Західну Римську імперію* (зі столицею в Римі) та *Східну* (зі столицею в Константинополі).

44

7.2. Суспільний лад Стародавнього Риму

Населення Стародавнього Риму поділялося на дві групи: вільних і невільних (рабів). Вільне населення, своєю чергою, поділялося на громадян та іноземців (перегринів), *громадяни* - на повноправних і неповноправних. *Повноправними громадянами* були лише ті, хто належав до одного із родів (яких було 300), які входили до складу римської общини. Такі громадяни називалися *патриціями* та мали особливий правовий статус: тільки вони мали право обіймати виборні посади, бути суддями, брати участь у розподілі завойованих Римом у сусідів земель тощо.

До *неповноправних громадян* належали *плебеї* (вважають, що вони утворилися внаслідок підкорення населення латинських округів або імміграції), що стояли поза родовою організацією римської общини патриціїв, старими родами, куріями, племенами. І хоч були вони вільними людьми, володіли майном та рабами, як і патриції платили податки, служили у війську, виконували інші суспільні обов'язки, однак були позбавлені політичних прав (не мали права обіймати громадські посади, брати участь у Народних зборах,

користуватися завойованими Римом землями), їм також заборонялося укласти шлюб з патриціями. Усе це спричиняло незадоволення плебеїв, штовхало їх до боротьби за свої права, котра закінчилася перемогою (зрівнянням у правах з патриціями) та знищенням замкнутості римської родової організації, що в підсумку сприяло прискоренню утворення держави.

Раби - це невільницьке населення, позбавлене будь-яких прав. Вони не мали правоздатності та могли бути лише об'єктами права й перебували у приватній або державній власності, їх вважали не людьми, а "речами, що говорять". Раба можна було купити, продати, подарувати, передати у спадок, убити. Він не міг мати своєї сім'ї, дітей і майна. З огляду на все це, раб не був зацікавлений у наслідках своєї праці. Тож рабовласники змушені були шукати більш ефективних форм їх експлуатації. Так з'являються *пекулії* (коли частину свого майна хазяїн передавав рабові для самостійного ведення господарства й отримував частину прибутку від нього) та *колони* (люди, що були вже не рабами, а орендарями землі, які перебували в економічній залежності від її власника).

Перегрини - мешканці провінцій, що належали до складу римської держави, але не були громадянами; члени общин і держав, не залежних від Риму, але пов'язаних з ним; римські громадяни, засуджені на вигнання. Правовий статус цієї категорії населення визначався договорами.

45

7.3. Державний лад Риму в царський період **Царський період** в історії Риму - це 753-509 рр. до Р. Х. Названий він так тому, що в цей час тут правило сім царів (Ромул, Нума Помпілій, Тулл Гостілій, Анк Марцій, Тарквіній Приск, Сервій Туллій, Тарквіній Гордий).

Характеризувався цей період розпадом родового ладу та перетворенням примітивної варварської громади на місто-державу. Основною ланкою суспільства були роди, котрих налічувалося 300. Роди об'єднувалися в 30 курій. Десять курій утворювали одну трибу, кожна з яких відповідала одному з трьох племен (латини, сабіни, етруски), що об'єдналися в римський народ (квірити). Управління мало характер **військової демократії**: Народні збори, Сенат (рада старійшин), рекс (цар).

Верховна влада належала *Народним зборам* (куріатним коміціям), де кожна курія мала один голос. Збори обговорювали питання та приймали рішення з проблем, які стосувалися всього суспільства: війни й миру, обрання посадових осіб, прийняття до складу римського народу нових общин.

Сенат складався зі старійшин 300 родів. Це був впливовий орган, який попередньо обговорював питання, що виносилися на народні збори, а також міг самостійно вирішувати багато різних справ, які стосувалися управління, фінансів, зовнішньої політики тощо.

Рекс (цар) обирався на Народних зборах і був, передовсім, воєначальником і верховним суддею (у справах про зраду, заколот інші злочини, що вважалися публічними) та жерцем. Межі його повноважень

визначалися звичаями.

Значний вплив на управління справляли *жрецькі колегії*- авгури (на підставі всіляких знаків та гадань давали свої висновки про діяльність посадових осіб), понтифіки (слідкували за дотриманням звичаїв і могли за їх порушення засуджувати навіть до страти), феціали (кидаючи закривавлений спис на територію ворога, здійснювали акт проголошення війни).

7.4. Реформи Сервія Туллія

Шостим за порядком царем (рексом), якого обрали римляни, був **Сервій Туллій** (578-534 рр. до Р. Х.). Він увійшов в історію Стародавнього Риму як цар, який запровадив низку реформ, що завершили перетворення родової общини на державу, ліквідували привілеї патрициїв, зрівнявши їх у правах з плебеями, сприяли переходу до республіки.

Усе вільне чоловіче **населення** Риму (і патриції, і плебеї) було поділено на **п'ять класів залежно від майнового** (а не за належністю до родової аристократії - як раніше) **цензу**. Кожний клас виставляв 46

певну кількість військових одиниць — *центурій* (сотень) - і отримував таку ж кількість голосів у Народних зборах (коміціях). Загалом було 193 центурії.

1 клас - особи, які володіли майном не менше 100 000 асів, виставляли 98 центурій (голосів);

2 клас - 75 000 асів і 22 центурії (голосів);

3 клас - 50 000 асів та 20 центурій (голосів);

4 клас - 25 000 асів і 22 центурії (голосів);

5 клас - 11 000 асів та 30 центурій (голосів).

Поза класами залишалися найбідніші прошарки суспільства — *пролетарі*. Вони виставляли одну центурію та мали один голос у Народних зборах.

Отож, більшість голосів в центуріальних коміціях належала заможним громадянам.

Усі **центурії поділялися на "молодших"** (від 17 до 46 років, які мали йти на війну) та **"старших"** (від 46 до 60 років — перебували в резерві).

Кожні п'ять років мала відбуватися переоцінка майнового стану римських громадян. Запроваджені реформою центуріальні коміції (як новий вид народних зборів), поступово замінили *куріати коміції*. Кожна центурія в центуріальних зборах мала один голос. Рішення приймалося більшістю голосів.

Територіальне країна була **поділена** на чотири міських і 17 сільських триб (округів). На чолі триб стояли голови, що відповідали за збирання податків, набір війська, визначали майнову спроможність громадян. Діяли трибутні збори. У Народних зборах виникає нова складова частина — *трибутні коміції*.

Реформи Сервія Туллія створили умови для формування в Римі аристократичної республіки, що й відбулося після вигнання у 509 р. до Р. Х. центуріальними зборами останнього царя.

7.5. Державний лад Риму в республіканський період

У 509 р. до Р. Х. у Римі встановилася **республіка**, центральними органами

якої були Народні збори, Сенат і магістрати.

Народні збори формально вважалися найвищим органом влади й поділялися на **три види**:

1) *центуріатні коміції*- відігравали важливу роль (збори війська), приймали закони, вирішували питання війни та миру, обирали вищих магістратів, виконували судові функції (у злочинах, за які було передбачено смертну кару);

2) *трибутні коміції* — збори мешканців територіальних триб, на яких ухвалювалися менш важливі рішення: обирали нижчих

47

магістратів, розглядали скарги громадян, з III ст. до Р. Х. набули права приймати закони. Існували два види зборів по трибах: для патриціїв і плебеїв (постанови яких називалися "популісцита"), і лише для плебеїв (постанови називалися "плебісцита");

3) *куріатні коміції*-в їх роботі брали участь тільки патриції, але вони спочатку втрачають політичні функції, а згодом і зовсім зникають. Народні збори скликали вищі посадові особи, що головували на них. Важливу роль у Римській державі відігравав Сенат, який був постійним органом і відав фінансами держави, чеканкою монет, розподілом провінцій, керував військовими справами, розглядав законопроекти, затверджував рішення Народних зборів, приймав рішення із зовнішньополітичних питань, затверджував вибори посадових осіб. Посада сенатора була довічною.

Магістрати - сукупність посадових осіб, які виконували різноманітні управлінські та судові функції. Вони обиралися центуріатними зборами чи трибутними коміціями на один рік. Найважливішими принципами організації та діяльності магістратів були: виборність, колегіальність, строгість, відповідальність перед народом, безоплатність. Усі магістрати поділялися на *ординарні* (звичайні) й *екстраординарні* (надзвичайні), а ординарні - на вищі та нижчі. Вищими ординарними магістратами були *консули* (їх було двоє, обиралися на один рік і очолювали всю систему магістрату, стежили за виконанням законів, командували військом, головували в Сенаті й Народних зборах, мали право скасовувати рішення інших магістратів (крім трибунів), вирішували питання управління та ін.), *претори* (спочатку були помічниками консулів і здійснювали керівництво судочинством, охороною громадського порядку, мали право видавати загальнообов'язкові постанови), *цензори* (обиралися один раз на п'ять років і встановлювали майновий ценз громадян, складали списки сенаторів, слідкували за дотриманням норм моралі).

До нижчих ординарних магістратів належали: *еділи* (слідкували за порядком і виконували поліцейські функції, їх було чотири), *квестори* (провадили досудове слідство в кримінальних справах, завідували державним казначейством, збереженням державного архіву тощо).

7.6. Римська держава в період імперії

У період імперії виділяють два етапи: принципат (27 р. до Р. Х. - 284 р.) і домініат (284-476 рр.).

На етапі існування держави у формі принципату (від лат. "*принцепс*", тобто "перший") одночасно діяли дві системи управління—республіканська (служувала прикриттям імператорської влади) та монархічна. Роль Сенату й інших республіканських інститутів зменшується,

48

а влада принцепса та створеного ним нового державного апарату зміцнюється. Влада принцепса спочатку не була спадковою. Формально він її набував за рішенням Сенату, але згодом він отримує право призначати свого спадкоємця. Поступово й сам Сенат стає підконтрольним принцепсу, позаяк саме він його формує.

Принцепс отримав вищу військову владу, був одночасно консулом, народним трибуном, великим понтифіком, володів правом проголошувати війну та підписувати мир і міжнародні угоди, правом кримінального й цивільного суду. Постанови, видані ним, набувають найвищої юридичної сили. Складовою системи управління принцепса стає "*рада друзів*", що згодом перетворюється на постійний орган-консиліум, в якому важливу роль починають відігравати юристи. На противагу старій скарбниці (ерарій), з'являється імператорська - *фіск*. До того ж, якщо сенатська скарбниця мала право карбувати мідну монету, то фіск — срібну та золоту. Створюється *канцелярія* принцепса, що складається з відділів (фінансового, розслідування справ та ін.), очолюваних призначеними імператором, прокуратурами чи магістрами. Провінції поділяються на дві категорії: *імператорські* (управляли призначені принцепсом намісники) та *сенатські* (на чолі з призначеними Сенатом проконсулами чи пропреторами).

Опорою, джерелом могутності й авторитету принцепса стає військо і, зокрема, привілейована преторіанська гвардія, що охороняла імператора та підтримувала внутрішній порядок у державі. Глава преторіанців - *префект преторів* - стає найближчим помічником, заступником, довіреною особою принцепса-імператора.

Зі зростанням і посиленням апарату принцепса стає зрозумілим, що республіканське прикриття для нього більше непотрібне та є всі умови для встановлення міцної централізованої влади. Саме така влада й була встановлена в 284 р., коли римським імператором стає *Щоклетіан* (284—305). Розпочинається новий період в історії римської держави - епоха пізньої імперії - домінант: *імператор* - це вже не перша особа в державі, як було раніше, а *домініус* (господар), абсолютний монарх, який стоїть над законом, божественна особа. З'являються установи (Державна рада — консисторіум, фінансове відомство, військове відомство та ін.), які отримують найширші повноваження й очолюються призначеними імператором і підпорядкованими тільки йому чиновниками (квестор священного палацу (глава консисторіуму), начальник імператорської опочивальні, магістр посад, управитель імператорської скарбниці,

начальник особистої канцелярії тощо). Діоклетіаном була розпочата й завершена імператором *Костянтином* (285-337) *адміністративна реформа*, метою якої було

49

централізувати владу, збільшити кількість чиновників, відокремити цивільне управління від військового. Отож уся імперія була поділена на *12 діоцезів* (на чолі з вікаріями), що поділялися на провінції (на чолі з ректорами), провінції— на округи (очолювані пагами).

Окрім звичайної поліції, утворюється таємна (нічна) поліція для боротьби з пожежами. Діють спеціальні агенти для виконання таємних доручень, запроваджується посада *фрументарія* (основне його завдання - доносити владі про все).

У 324-330 рр. імператор Костянтин на місці грецького м. Візантія побудував нову столицю Риму - Константинополь, куди було переведено деякі центральні державні установи. У 395 р. імперія розділилася на дві частини - Західну Римську імперію та Східну Римську імперію. Кожна з них очолювалась окремими імператорами.

7.7. Основні етапи розвитку римського права

Римське право у своєму розвитку пройшло історичні етапи, що не збігаються з етапами римської рабовласницької держави.

1. Найдавніший період (VI—III століття до Р. Х.) - етап формування римського права. Він характеризувався його національно-полісною замкнутістю, формалізмом, архаїчністю, примітивністю інститутів, становістю.

2. Класичний період (III ст. до Р. Х. - III ст.) - етап розквіту римського права, розвитку найважливіших інститутів, які врегульовували найважливіші суспільні відносини (власності, товарно-грошові, шлюбно-сімейні та ін.).

3. Посткласичний період (IV—VI століття). Основним його досягненням було те, що відбувається систематизація та кодифікація права, але на праві цього періоду не могли не відбитися кризові явища, що були характерні для тогочасного римського суспільства.

7.8. Джерела римського права

Джерела права - це форми, в яких відображаються правові норми. У **Стародавньому Римі** вони були такі:

- звичаї, що в процесі становлення держави перетворюються на норми звичаєвого права;
- рішення Народних зборів;
- рішення царів або рексів;
- закони;
- едикти преторів;
- постанови Сенату;
- конституції імператорів (едикти, рескрипти, декрети, мандати);

- інституції відомих римських юристів (Катона старшого, Квінта Муцій Сцевола, Сервія Сульпіція, Гая, Папініана, Павла, Ульпіана, Модестина та ін.);

- кодекси (Грегоріана, Гермогеніана, Феодосія, Юстиніана).

7.9. Поняття та характерні риси квіритського права
Квіритським (від імені стародавнього племені *-квіритів*) називалося найдавніше **римське право**. Його **характерні риси** такі:

- суто національний характер (регулювало відносини тільки між римськими громадянами (квіритами), що вважалися єдиними суб'єктами правовідносин);
- тісно пов'язувалося з релігією;
- було обмеженим (що пояснювалося примітивністю господарських відносин і проявлялось у відсутності правового врегулювання важливих аспектів суспільного життя та розмежування на галузі й інститути права);
- індивідуалізм (пріоритет інтересів особистості над інтересами суспільства);
- формалізм і публічність (будь-якій правовій дії надавалася певна форма, порушення якої спричиняло її нікчемність);
- символізм (певні предмети означали конкретне правове поняття чи правову дію, що свідчило про недостатній рівень правового мислення, його нездатність виробляти загальні абстрактні правові поняття);
- консерватизм (живучість старих форм при зміні змісту).

Така система права пізніше була названа **цивільним правом**.

7.10. Закони XII таблиць: історія створення, структура, форма викладу правових норм

У Римі тривалий час монополієне право на тлумачення та застосування звичаїв і законів належало патриціям, а це спричиняло незадоволеність плебеїв. Останні вимагали встановлення зрозумілих і відомих усім законів. Саме під їхнім тиском у 451 р. до Р. Х. було обрано комісію з 10 осіб (децемвірів) для складання таких законів. Комісія відвідала Грецію, де ознайомила із законодавством Солона, та протягом року після повернення підготувала текст законів, які були схвалені *Народними зборами*, записані на 10 дерев'яних дошках і виставлені на Форумі. Оскільки в законах були виявлені певні прогалини, в 450 р. до Р. Х. було утворено ще одну комісію, що доповнила вже прийняті закони ще двома дошками-таблицями. Ось чому ці закони дістали назву **Законів XII таблиць**. Текст законів повинні були напам'ять знати всі дорослі римські громадяни.

Оригінал тексту Законів XII таблиць до нас не дійшов (як вважають учені,

вони загинули під час навали галлів у 390 р. до Р. Х.). Він став відомий з уривків, які збереглися в працях римських юристів, істориків, літераторів. На основі цих свідчень німецькі вчені в XIX ст. реконструювали текст Законів XII таблиць, але в ньому є багато прогалин. Закони XII таблиць були **складені тематично**. *Таблиці I-III* стосувалися судового процесу; *IV-V* - сімейних відносин, опіки та спадкування; *VI* - власності й володіння; *VII* - зобов'язального права; *VIII-IX* - кримінальних покарань, умов застосування смертної кари; *X* - норм сакрального (від лат. *сасеґ* - священний) права про поховання; *XI-XII* - додаткових постанов з різних галузей права.

Для Законів XII таблиць **характерні риси** стародавнього права, зокрема: тісний зв'язок з релігією, обмеженість, індивідуалізм, формалізм і консерватизм.

Ці Закони не охоплювали всього римського права, а містили, переважно, норми цивільного та кримінального права, процесу, постанови про порядок поховання, захищали приватну власність тощо. Закони діяли й дуже цінувалися римлянами, мали важливе значення для подальшого розвитку римського права, а сучасники вважали їх основним джерелом усього публічного та приватного права Риму.

7.11. Кримінальне право Стародавнього Риму Кримінальне право Стародавнього Риму передбачало такі **види злочинів**:

1) злочини *проти всього співтовариства* (змова з метою зміни форми державного ладу, військова зрада, дезертирство, посягання на магістратські та жрецькі обов'язки і їх виконання, замах на посадову особу та ін.);

2) злочини *проти релігії* християнської епохи (посягання на порядок, встановлений для державної церкви, та на відправлення церковних служб; посягання на недоторканність храмів тощо);

3) *убивство* (до караних убивств не належали: вбивство раба чи дитини, здійснене в разі потреби, на війні; вчинене поза римською територією; вбивство перебіжчика, засудженого до смерті; вбивство порушника святості шлюбу батьком потерпілого. Решта видів убивств розглядались як тяжкі злочини та карались);

4) *зловживання владою* стосовно громадян (насильство посадової особи щодо власне особи чи майна громадянина, не зумовлене виконанням службових обов'язків);

5) *підробка та брехня* з правовими наслідками (підробка заповіту, мір і ваг та ін.);

52

6) *статеві злочини* (двоєженство, викрадення жінок, звідництво, мужолозтво тощо);

7) *здириництво* (хабарництво чиновників, вимагання при здійсненні посадових обов'язків);

8) злочини *проти власності* (крадіжка);

9) *посягання на недоторканність особи* (каралася будь-яка спроба);

10) *пошкодження майна* (окрім майна приватних осіб, злочином було посягання на цілість суспільних будинків, будівель, храмів, гробниць та ін.);

11) *передвиборча корупція* (підкуп виборців);

12) злочини *проти господарського порядку* (зловживання економічною монополією: необфунтоване підвищення цін, відмова в продажу товару якійсь особі не з причини ціни; корисливе використання торгової свободи (спекуляція)).

Основні види покарань:

- *смертна кара* (відтинання голови, розп'яття на хресті, спалення, замурування в стіні, примус випити отруту тощо);

- *примусові роботи* (два основні види - роботи на рудниках і використання в школі гладіаторів);

- *позбавлення цивільного статусу* (могло бути максимальним — повним і остаточним (вигнання з общини назавжди, продаж у рабство за римську територію) та частковим);

- *ув'язнення* (тільки стосовно рабів за незначні злочини);

- *тілесні покарання* (членоушкоджувальні та болючі);

- *штрафи* (за дрібні злочини та стягувалися грошми чи худобою).

7.12. Кодифікація Юстиніана

У 528-534 рр. імператором Східної Римської імперії *Юстиніаном* з метою систематизації великої кількості правових джерел та зміцнення за допомогою неї тогочасних майнових відносин, імператорської влади й офіційної церкви було здійснено кодифікацію римського права імператорського періоду. У 528 р. було створено спеціальну комісію в складі 10 найвідоміших юристів Стародавнього Риму на чолі з Трибоніаном. Результатом її роботи стали декілька збірок *римського права*, що пізніше стали єдиним *Зведенням законів*.

Складовими частинами кодифікації Юстиніана були:

- *Кодекс Юстиніана* (перше видання 529 р., друге — 534 р.) із 12 книг - зібрання законодавчих постанов римських імператорів II — поч. VI століть; I, IX, X, XI, XII книги були присвячені римському публічному праву, а II-III - приватному;

- *Цигести*, чи *Пандекти в 50 книгах* — зібрання уривків (коментарі до них) майже з 1500 творів 39 найвідоміших римських юристів,

про форми права, про правовий статус осіб і посадовців; книги 2-46 присвячені приватному праву; книги 47-48 - кримінальному праву; книга 49 - апеляціям, фіскальному праву; книга 50 - юридичним дефініціям і правилам.

- *Інституції* - зведений огляд права (підручник римського цивільного права для юридичних шкіл) у чотирьох книгах. Набули юридичної сили з 533 р., на них можна було посилалися судцям у процесі вирішення справ;

- *Новели* - збірники конституцій, виданих Юстиніаном після обнародування Кодексу. Вони становили основну частину кодифікації. Кожна з них мала свій номер. Загальна кількість новел - 168, з них юстиніанівських — 156.

Ця кодифікація в XII ст. отримала назву "Зводу цивільного права" (согрш іігіз сіупіз) та стала найголовнішим джерелом римського права, а Юстиніан набув слави найвеличнішого законотворця всіх часів і народів.

ТЕМА 8

Ранньофеодальна держава і право франків

8.1. Загальна характеристика середньовічної держави та права

Із загибеллю в 476 р. Західної Римської імперії закінчується епоха Стародавнього світу й розпочинається *період Середньовіччя*. На зміну рабовласницьким державам та праву приходять новий суспільно-політичний лад і нове феодальне право. Вступ людства до періоду Середніх віків був пов'язаний з глибокою кризою політичних, економічних, соціально-правових відносин і з подальшим розвитком феодальної земельної власності, що зумовлювала характер суспільства.

Форми встановлення феодальних відносин та державності в різних країнах були різноманітними, але їх аналіз дає змогу виокремити два основних шляхи переходу до феодалізму. *Перший* був властивий тим народам, у яких виникнення феодального суспільства та феодальної держави відбулося в процесі безпосереднього розпаду родоплемінного ладу (північно-германські, слов'янські, арабські племена, Японія). *Другий* був характерний для тих країн, у яких перехід до феодалізму та формування феодальної держави відбувалися

54

в надрах рабовласницького суспільства та держави, через поступову їх еволюцію, визрівання феодальної державності й права, посилення політичної влади феодалів (Китай, Індія, Єгипет, Візантія),

Незважаючи на різні шляхи переходу до феодалізму, в усіх без винятку феодальних державах існували панівний прошарок феодалів, які були суб'єктами права приватної чи державної власності на землю, і пригноблені феодально-залежні селяни, котрі через систему позаекономічного примусу змушені були значну частину отриманого ними продукту віддавати представникам панівної верхівки. В усіх країнах значного розвитку набуває становий лад суспільства, що визначав правове становище населення.

Загальними закономірностями, які визначали розвиток і сутність

феодалного права, були такі:

- основне місце у феодалному праві відводилося нормам, що *регулювали поземельні відносини*,

~ феодалне право *було правом-привілеєм*, закріплювало нерівність різних феодалних станів, ставило права людини в пряму залежність від її місця у феодалній ієрархії;

• *не існувало чіткого розподілу на галузі права* (складалося з ленного (земельного), церковного (канонічного), міського (магдебурзького права));

• *відзначалося партикуляризмом* (відсутністю єдиного права на всій території держави та панування правових систем, заснованих на місцевих звичаях);

• *було правом сильного*, "кулачного права", що ґрунтувалося на поєднанні в руках феодалів земельної власності та політичної влади;

• *перебувало під значним впливом релігійних догматів*, які часто перетворювалися на норми права;

— містило *запозичені основні положення римського права* (зокрема приватне право Стародавнього Риму).

8.2. Виникнення держави франків і основні періоди її розвитку

Держава франків була *першою феодалною політичною структурою на території Західної Європи*. Виникла вона внаслідок завоювання великих чужих територій, для панування над якими родовий лад не мав жодних перспектив. Основою держави став союз північно-германських племен, які дістали спільну назву франків. Вони вже давно розпалися на *салічні* (приморські) та *рінуарські* (прибережні). У V ст. Р. Х. у салічних франків розпочався процес державотворення. Вони завойовували території сусідніх племен і, зокрема, в VI ст.—майже всю Галію. Саме на території цієї римської провінції була розташована

55

держава франків. Феодалні відносини в державі формувалися в соціальному середовищі, що утворилося з **двох основних соціально-етнічних груп**: франкської та галло-римської. *Перші* вступили в епоху феодалізму в процесі розпаду первіснообщинного ладу, а *другі* ~ під час розпаду рабовласницького суспільства. Нова соціально-економічна формація утворилася під взаємним впливом цих основних шляхів виникнення феодалізму, що прискорювало її становлення. У своєму **розвитку держава франків** пройшла два **основні періоди**:

1) *правління Меровінгів* (кінець V—VII століть) - нащадків військового вождя (дуче) Меровея;

2) *правління Каролінгів* (VIII—IX століття)- наступників меровінзьких королів Карла Мартелла, що в 753 р. здійснив державний переворот і захопив владу у Франкській державі.

8.3. Форми феодалної залежності селян у державі франків

З утвердженням приватної власності на землю (*шілод*) відбувається прискорене розмежування общини, наслідком якого було зростання кількості безземельних селян і посилення наступу феодалів на їхню особисту свободу. Найпоширенішим способом, за допомогою якого здійснювалося закабалення знеземелених селян, був **прекарій** (прохання). Його **варіанти** були різні:

- **прекарій даний**—передбачав надання селянинові ділянки панської землі в користування (своєрідна оренда) на умовах виконання певних повинностей (робота в полі, віддавання частини врожаю тощо);

- **прекарій подарований** - збіднілий селянин, який віддавав свою земельну ділянку (вважалося, що він її дарував) феодалові, котрий повертав йому її назад, але вже як утримання з обов'язком виконувати певні повинності й отримував за це від феодала необхідний захист;

- **прекарій відшкодувальний** — передавав земельну ділянку на погашення боргу, а потім повертав свою ділянку.

Значного поширення набуває і **система патронату** (заступництва), котра зводилася до того, що в умовах постійних утисків і зловживань з боку землевласників, селяни змушені були вдаватися до захисту найсильніших і найувишшвовіших із них. Віддання себе під "заступництво" ("комендація") було надзвичайно поширеним явищем. До цього вдавалися не тільки слабкі та безземельні, але іноді — й сильні та багатоземельні, стаючи під захист сильніших за себе.

Комендація передбачала:

- передання феодалові права власності на землю, а потім по поверненні її як утримання;

56

- встановлення особистої залежності "слабкого" від впливового патрона;

- виконання на користь феодала певних повинностей або віддання йому частини свого врожаю.

Цей процес зумовив концентрацію земельних володінь, які отримали назву "*феоди*", в руках деяких осіб. Селяни потрапляють у повну економічну залежність від феодалів.

8.4. Центральне та місцеве управління держави франків

Франкська держава формувалась як ранньофеодальна монархія. Свого найвищого розквіту вона досягає за *Карла Великого* (друга половина VIII-IX століття), в результаті завойовницьких походів якого до її складу були приєднані території сучасних Західної Німеччини, Північної Італії, Північної Іспанії та багатьох інших земель.

Показником могутності держави стало проголошення Карла імператором, у руках якого зосереджувалася значна влада, що свідчило про перетворення його на

абсолютного монарха. Та глава держави змушений був ділити свою владу зі знаттю, без згоди якої не приймалося жодне важливе рішення. Найвпливовіші світські та духовні феодали утворювали **постійну раду при імператорові**.

Важливою складовою частиною державної систем й були так звані "**травневі поля**" (у стародавні часи - збори всього дорослого вільного чоловічого населення, на яких радилися щодо вирішення важливих справ). У часи Карла так називалися з'їзди впливової церковної та світської знаті. Та на них тільки обговорювалися питання, а остаточне рішення приймав глава держави. На цих з'їздах Карл видавав укази й особливі збірники розпоряджень - *капітуляції* (від лат. *capitulum* - глава, розділ). Саме тоді вперше стали надавати важливого значення поширенню указів у письмовій формі, щоби влада короля проявлялася по всій імперії.

З посиленням центральної влади формуються **органи державного управління, особливості** яких були такі:

- посадові особи, призначені королем для господарського управління, одночасно здійснювали й адміністративно-судову владу над населенням;

- винагородою за службу на користь держави були земельні наділи, а також право залишати на власну користь частину податків;

- не існувало розмежування між деякими сферами управління та суду.

Лише в системі органів центрального управління того часу намітилося певне розмежування в компетенції. Однак *спеціального відомчого апарату ще не було*.

57

Вищі посадові особи називалися **міністеріалами**. Саме вони, | фактично, очолювали державне управління та суд. До **найважливі- І ших міністеріалів належали:** *майордом* (керуючий королівським і двором); *пфальцграф* (юридичний радник короля, очолював королівський суд, стежив за королівськими слугами); *тезауарій* (державний скарбник); *референдарій* (керівник королівської канцелярії); *маршал* (керівник військових формувань); *архікапелян* (духівник короля).

Уся країна була поділена на округи - *паги*, на чолі кожного з яких стояв призначений королем з місцевої знаті **граф** (тоді це був не титул, а посада). Він очолював ополчення, збирав податки, вершив суд спільно з особливими засідателями - **шеффенами**. Крім цього, існували "**королівські посланці**" з найближчого оточення монарха для спеціальних доручень. Вони розїжджали по країні, контролювали місцевих управителів, судили від імені короля. Округи поділялися на сотні, що спочатку очолювалися виборними особами, а згодом призначуваними представниками монархії- **центенарієм** (на Півночі) або **вікарієм** (на Півдні). Вони підпорядковувалися графові та мали повноваження аналогічні йому, тільки в межах сотні. Сотні утворювались

із общин (марків), які зберігали самоврядування. На кордонах країни округи об'єднувались у герцогства, управління якими здійснювали **герцоги**.

8.5. Судова система держави франків

Найвища судова влада належала **монархові**, котрий здійснював їїспільно з представниками знаті. Найнебезпечніші правопорушення розглядала **королівська рада**.

Тривалий час **основною судовою ланкою** країни, що розглядала більшість справ, були "**суди сотні**". Та поступово судова влада все більше зосереджувалась у руках феодалів, розширювалися їхні повноваження в цій сфері. Так, спочатку граф, центенарій або вікарій лише скликали **мальберг** - збори вільних людей сотні, що обирали з-поміж себе суддів—*рахінбургів* (зазвичай, це були заможні й авторитетні люди). Головував на суді (де повинні були бути присутніми всі вільні та повноправні члени (дорослі чоловіки)) *виборний тунгін*. Уповноважені короля, котрі спочатку лише стежили (але не втручалися) за правильністю судочинства, згодом стають головами судів замість тунгінів і дістають право замість обраних рахінбургів призначати членами суду, так званих, *скабінів*. Скасовується обов'язок вільних людей бути присутніми на суді. Відтак, з розвитком феодалізму, одержанням імунітетних прав, судових повноважень набувають сеньйори, посадові особи та вищі ієрархи церкви.

58

8.6. Джерела права у Франкській монархи

Найважливішим джерелом права були, так звані, **варварські правди** - записи звичаєвого права варварських племен, які були здійснені у V - на початку VI століть. Найвідоміші серед них такі: Судебник короля Евріка, Бургундська Правда, Салічна Правда, Рипуарська Правда, Саксонська Правда, Баварська Правда та ін. Оскільки цього часу панував не територіальний, а національний принцип дії права, то в державі франків застосовувалося не тільки право салічних франків, але й варварські правди інших племен.

Іншим важливим джерелом права, що містило загальні положення та певною мірою доповнювало варварські правди, були **акти королів**. Вони іменувалися *едиктами, декретами, розпорядженнями*, а пізніше - *капітулами*, чи *капітуляріями* (від лат. *capitulum* - глава), їх кількість з кожним роком зростала (особливо багато їх було видано за Карла Великого), що ускладнювало їх застосування. Як результат -з'являються **зводи капітуляріїв**. Перший такий звід був складений приватною особою у 827 р.

8.7. Салічна правда: історія створення, джерела, структура, форма викладу правових норм

Салічна правда (*Lex Salica*) була створена **наприкінці Vст. в часи правління короля Хлодвиг** (481-511) та доповнена його наступниками. Текст оригіналу документа не зберігся, але є його рукописи (понад 80), з яких найбільш ранній

датується 740 р. Дослідники поділяють їх на п'ять сімей. Текст Салічної правди написаний вульгарною варваризованою (з франкськими словами та висловами) *патиною*. За юридичною природою Салічна правда є досить складним документом: більшість її норм належить до звичаєвого права, та деякі з них змінені чи доповнені королівським постановами. Тож основними джерелами Салічної правди стали правові звичаї салічних франків, королівські укази та римське право.

Структурно Салічна правда **поділяється на титули**, що мають назву (в найстарішому списку (507-511 pp.) таких титулів 62, а в найпізнішому (за *Карла Великого* (768-814)) - 70), а титули поділяються на параграфи. Деякі з них мають доповнення, зроблені за допомогою королівських указів.

Одним з провідних завдань, яке вирішувала Салічна правда, був захист приватної власності, що прийшла на зміну колективній власності. Незважаючи на те, що Салічна правда використовувалась у тогочасних судах, вона не була збіркою систематизовано викладених правових норм, які стосуються всіх аспектів життя суспільства.

Для цього збірника були характерні: надзвичайно велика казуїстичність, неповнота, фрагментарність, безсистемність,

59

формалізм і партикуляризм. Зміст Салічної правди свідчить про те, що *це був збірник ранньофеодального права*. Після розпаду Франкської держави, завершення феодалізації та утворення на її території багатьох народностей Салічна правда втратила своє значення.

8.8. Основні риси права франків

У правових документах немає однозначного визначення власності. Щодо рухомих речей, які перебували у власності певних осіб, застосовувався термін "*свій*". Вони могли безперешкодно відчужуватися та передаватися у спадок. Саме охороні права власності на рухомі речі присвячено більшість норм Салічної правди. Та вже, очевидно, у приватній власності була й земля, оскільки покарання за порушення меж орного поля без дозволу хазяїна, чужого поля чи посів на ньому були значно суворішими, ніж за порушення меж общинних земель. Нічого не говориться про купівлю-продаж землі.

Сім'я мала патріархальний характер, проте влада батька не була безмежною й нагадувала радше опіку над дружиною та дітьми. Опіка над сином припинялася по досягненні ним 12 років. (Плюбу передувала угода між сім'ями тих, хто одружувався. Обов'язковою була згода батьків. Заборонялася крадіжка чужої нареченої та дружини, шлюби з родичами та свояками. Жінка, що вступала в шлюб з рабом, оголошувалася поза законом, її майно переходило до скарбниці, а родичі мали право безкарно її вбити. Раб, який одружувався з вільною, підлягав колесуванню. Вдова не могла вдруге вийти заміж без дозволу суду та сплати певної суми родичам померлого чоловіка. Однак жінка мала власне майно (посаг), яке вона не могла ні продати, ні подарувати. Після її смерті воно

переходило дітям. Спочатку, за взаємною згодою подружжя, допускалося розлучення, але згодом під впливом церкви його було заборонено.

Під злочином право розуміло образу, шкоду, заподіяні особі чи майну іншого, порушення "королівського миру", а під покаранням - відшкодування за ці дії. Дня злочинів і покарань були характерні такі риси:

- такі види покарань, як кровна помста та вигнання з общини, замінюються штрафом, але пережитки первіснообщинного ладу ще зберігаються (якщо вбивця не міг сплатити штраф, то він розплачувався за це життям; родичі брали участь у сплаті та в отриманні штрафу; якщо людина оголошувалася поза законом, то вона підлягала вигнанню);
- розмір штрафу залежав від соціального та правового становища злочинця й потерпілого, від їхніх статі та віку (штраф за вбивство графа-600 солідів, вільного-200, римського колона-63, раба-35);

60

- не було загальних принципів класифікації злочинів і призначення покарань;

- великі розміри штрафів (найнижчий за крадіжку - 3 соліди, а за вбивство — 200 солідів).

Основні види злочинів були:

- *злочини проти особи* (вбивство, посягання на честь, завдання каліцтва, обмова, образа, викрадення вільних людей);

- *злочини проти власності* (крадіжка, грабіж, підпал);

- *злочини проти порядку здійснення правосуддя* (лжесвідчення, неявка в суд);

- *порушення розпоряджень королівської влади.*

Основним видом покарань, який застосовувався до вільних людей, був *штраф*. Він складався з двох частин: одна йшла потерпілому чи його родичам, а друга (в розмірі 1/3 штрафу) - надходила на користь держави, в особі короля. Крім цього, у справах, пов'язаних зі злочинами проти власності, передбачалося повернення та сплата вартості майна.

Такі види покарань, як страта, членушкодження, тілесні покарання, не застосовувалися до вільних людей. Так могли бути покарані тільки раби.

У разі оголошення особи поза законом передбачалася конфіскація належного їй майна.

ТЕМА 9

Феодална держава та право Франції

9.1. Виникнення Франції та її розвиток у ранньофеодальний період

Процес феодалізації, що розгорнувся у Франкській імперії, поява та розвиток феодалної власності на землю призвели до її розпаду — розподілу між онуками

останнього франкського імператора Карла Великого (*Верденський договір 843 р.*). На руїнах імперії виникли нові феодальні держави, однією з них була Франція. У ній в IX—XI століттях відбувається остаточне оформлення феодального залежного селянства, серед якого розрізнялись такі категорії: *серви* (розглядались як проста належність до землі) та *вілани* (вважались вільними держателями землі). Відбувається формування соціальної верхівки суспільства - *феодалів-землевласників*, до яких приєднується духовенство, - та їх консолідація. Виникає особлива форма відносин

61

між ними - *сюзеренітету-васалітету* — та формується своєрідна ієрархічна драбина за категоріями феодалів, кожен з яких фіксував титул або ранг. На верхівці перебував *король*, а далі йшли *герцоги, маркізи, графи, барони, віконт*и та *шевальє*. Залежно від того, яку сходинку в цій ієрархічній драбині посідав той чи той феодал, визначалися його права, привілеї, обов'язки.

Відбувається **становлення феодальної держави, правителем** якої був **король**. У IX—XI століттях його обирала верхівка світських і духовних феодалів, лише з XII ст. утверджується спадкове передання трону. Найближчим радником і помічником короля був **сенешал** (вважався главою королівського двору та командував армією). У військових справах важливу роль відігравав **великий конетабль** (глава королівської кінноти), помічником якого був **маршал**. Королівською скарбницею завідував **скарбник**, який мав помічника - **камергера**. Канцелярією керував **канцлер**. На місцях адміністративні, військові та судові функції покладалися на призначених королем посадовців. З XI ст. у королівському домені з'являється нова посадова особа - **прево**, — котра збирала податки, командувала гарнізоном і ополченням. У XII ст. виникають великі територіальні одиниці, на чолі яких стояли **балії**. З розвитком феодальних відносин утворюються збори королівських васалів (які служили королю за надану їм землю) - **королівська курія**, значення якої поступово зростає.

З розвитком великого феодального землеволодіння та неперервною роздачею земель васалам настає економічна роз'єднаність, яка зумовила політичну роздробленість. Великі феодали відмовляються визнавати верховну владу короля, вважаючи себе повністю самостійними та незалежними. Після того, як класична формула васалітету "*васал мого васала не мій васал*" була визнана юридичною нормою, король, фактично, був позбавлений прямого зв'язку з основною масою феодалів. Його влада обмежилася лише власним *доменом*. Франція розпалася на просту сукупність феодальних володінь.

Міста у Франції, виникаючи на землях феодалів, підпадали під їхню юрисдикцію, вважались їхньою власністю та були зобов'язані відбувати різні повинності. Це викликало невдоволення міст. Отож, уже в **X—XII століттях** французькі міста **отримують** певну **автономію**, звільняючись від влади феодалів. Багато з них створюють власні органи управління, мають свій суд, видають законодавчі акти. Управління містом зосереджувалось у міській раді,

що складалася з присяжних. Останні обирали мера міста.

62

9.2. Боротьба королівської влади за централізацію держави. Реформи Л.

Важливу роль у подоланні феодалної роздробленості, й опору великих вельмож відіграла королівська *династія* Ао яка прийшла до влади в 987 р. Для досягнення цієї мети вона:

-уклала союз з містами, за яким їхні мешканці давали корол-гроші, а король захищав їх від утисків феодалів;

- позбавила земельних володінь найупливовіших васалів;
- здійснювала заходи з розширення території королівського домену (через пряме захоплення, вдалі шлюби, купівлю земель у осіб, які розорялися).

Минуло чимало часу, але цій династії все ж таки вдалося подолати опір феодалів у своєму домені. Крім міщан, боротьбу королів за політичне об'єднання підтримали їхні прямі васали, а також частина лицарства інших областей і деякі церковні феодали. Успіхам королів у консолідації земель сприяв і вплив з країни частини лицарства (у хрестові походи та держави хрестоносців). Особлива роль у подоланні опору феодалів і зміцненні держави належить **Людовику IX** (1226— 1270). Він здійснив **низку реформ**, які сприяли централізації держави. Зводилися вони до такого:

- на території королівського домену були *заборонені судові поєдинки та міжусобні війни*. На інших територіях країни останні були обмежені. Було запроваджено порядок, згідно з яким герцоги, графи, чиї володіння перебували за межами домену, в разі виникнення спорів, зобов'язані були за 40 днів до початку війни передати їхню суть до суду короля. Таке рішення сприяло обмеженню міжусобних війн, підривало значення сеньйоріальних судів, зміцнювало загальнодержавну владу й авторитет короля;

- із королівської ради була *виділена особлива судова палата* (названа пізніше *парламентом*), яка перетворилася на вищу апеляційну інстанцію, і тільки в цьому королівському суді стали розглядатися справи про значні, зокрема й кримінальні злочини. Цій палаті були також передані важливі адміністративні функції;

- у сфері законодавства було *відновлено практику видання королівських законодавчих актів*, обов'язкових для всього королівства. Правда, спочатку для надання їм чинності вимагалася згода великих феодалів. Однак уже всередині XIII ст. такого затвердження вже не вимагалось;

- стала чеканитися повноцінна золота та срібна королівські монети*, що починають витісняти численні види монет, які чеканили

феодала та міста. Випуск королівської монети, що набула значного поширення, сприяв розвитку торгівлі та зміцненню зв'язків між окремими провінціями країн;

63

- *військові формування* стали складатися з *рекрутів* (50 осіб від кожного приходу), в результаті чого король у меншій мірі став залежати від феодалських дружин.

Реформи Людовика IX значною мірою сприяли подоланню опору світських феодалів, однак остаточно подолати феодалську роздробленість король самотійно не міг. Отож на певному етапі централізації Франції значну допомогу королям у подоланні сепаратизму надали станово-представницькі установи.

9.3. Франція в період станово-представницької монархії (XIV-XV століття)

Боротьба за централізацію Франції, що розпочалась у XIII ст. реформами Людовика IX, на початку XIV ст. була майже завершена. Три чверті країни було об'єднано під владою короля. Однак феодалська опозиція залишалася ще достатньо сильною, подолати її опір королівська влада могла лише заручившись підтримкою дворянства та міщан, потрапляючи таким чином у певну залежність від цих станів. Союз короля з дворянством і міщанами зумовив виникнення *станово-представницької монархії*, її матеріальним утіленням були Генеральні штати.

Приводом для їх заснування стала суперечка між королем Філіппом IV (Красивим) і Римським Папою Боніфацієм VIII. Король, з огляду на нестачу коштів для війни з Англією, наказав французькому духовенству сплачувати до скарбниці держави все те, що раніше відраховувалося папській курії. Розгнівавшись, папа запросив Філіппа IV для пояснень до Риму, а в 1301 р. видав буллу, в якій погрожував відлучити короля від церкви. У відповідь король у 1302 р. скликав представницький орган — Генеральні штати, що підтримали його. До їх складу належали три палати: *перша* складалася з найвищого духовенства (єпископи, аббати, архієпископи), запрошених королем особисто; *фуга-виборних представників* від дворянства (крім герцогів і графів); *третья* - з виборних депутатів з-поміж вільного населення міст. Генеральні штати скликалися з ініціативи короля. Він же визначав питання, що виносяться на їхній розгляд: для з'ясування думки станів щодо миру чи війни, підписання міжнародних договорів, вирішення питань про податки тощо. Своєю чергою, Генеральні штати зверталися до короля з проханнями, скаргами та протестами. Спроби цього органу закріпити за собою постійні фінансові чи законодавчі повноваження успіху не мали. Всі питання розглядалися окремо по палатах (рішення приймалося простою більшістю голосів), а остаточно ухвала щодо якоїсь проблеми відбувалася на їхньому спільному засіданні.

64

Кожна палата, незалежно від кількості депутатів, мала один голос. При

такому голосуванню перевага завжди була на боці представників дворянства та духовенства, якщо між ними не було розбіжностей. *Вершиною могутності Генеральних штатів* був період паризького повстання на чолі з *Е. Марселем*, коли вони досягли прийняття *Великого березневого ордонанса* (1357 р.), збирали податки, витрачали кошти й контролювали весь державний апарат. Однак відсутність єдності між містами та їх непримиренна ворожнеча з дворянством робили спроби Генеральних штатів завоювати собі права, подібно до прав англійського парламенту, безплідними. Після 1359 р. вони скликалися все рідше й часто замінювалися *зборами нотаблів* (зібраннями вищого духовенства, придворного дворянства та мерів міст, які, на відміну від депутатів, не обиралися, а запрошувалися королем відповідно до їхніх посад). **В останній раз з ініціативи короля Генеральні штати були скликані в 1468 р.** У XVI-XVII століттях ініціатива їхнього скликання належала феодалній знаті, що перебувала в опозиції до абсолютної влади короля.

9.4. Великий березневий ордонанс (1357 р.)

Обнародування Великого березневого ордонансу (1357 р.) було вершиною діяльності Генеральних штатів. Цей документ був прийнятий *у період народного руху 1356-1358 рр. у Парижі*, очолюваного купецьким старшиною *Е. Марселем*. У ньому набуло відображення незадоволення міщан політикою монархії та основні напрямки здійснення реформи державного управління. **Зміст цих реформ** був викладений у 67 статтях і зводився до такого:

- надавав право Генеральним штатам збиратися самостійно без дозволу короля для обговорення державних справ два рази на рік;
- проголошувалася недоторканність депутатів Генеральних штатів;
- генеральні штати отримували право контролювати податки та витрати державних коштів;
- королівська влада без погодження з Генеральними штатами не могла запроваджувати нові податки, укладати мир із супротивником, змінювати цінність монети;
- уводилася відповідальність посадовців за доручену їм справу;
- заборонялася незаконна конфіскація майна;
- контролю з боку Генеральних штатів підлягали рада короля, армія та державний апарат;
- передбачалася реформа адміністрації та суду, скорочення кількості посадовців і зменшення витрат на їх утримання.

65

Великий березневий ордонанс *був спробою обмежити королівську владу*. Та, на жаль, цей документ діяв тільки півтора роки, а потім король, зміцнивши свої позиції, став його порушувати, а згодом і зовсім відмовився від нього.

9.5. Абсолютна монархія у Франції

Абсолютизм - це третій і останній період в історії феодальної держави та права Франції. Розпочинається він з кінця XVI ст., а зумовлений був тими соціально-економічними змінами, що відбулися у зв'язку з розвитком продуктивних сил (бурхливим зростанням промисловості й технічним її переоснащенням; нагромадженням капіталів у руках верхівки міст; розвитком банків; появою загальнонаціональних ярмарків; виникненням буржуазії та найманих працівників; занепадом дворянства; посиленням експлуатації селянства; загостренням боротьби між феодалами і дворянством, дворянством та буржуазією тощо). У формуванні абсолютизму у Франції були зацікавлені всі прошарки суспільства (духовенство, дворянство, буржуазія міст, пересічні міщани, селяни), що пов'язували своє майбутнє із сильною королівською владою.

Влада короля поширюється на всю країну та на всі сфери державного й суспільного життя. Від 1614 р. вона стала розглядатись як священна. Держава ототожнюється з особою короля. Не випадково французькому королеві *Людвіку XIV* (1638-1715) легенда приписує вислів "Держава-це я!". Генеральні штати більше не скликаються, міста втрачають самоврядування. Король призначає людей на державні та церковні посади, приймає найважливіші зовнішньополітичні рішення. Йому підпорядковувався весь централізований державний механізм (армія, поліція, адміністративний апарат, суд).

Розширюється й ускладнюється система центральних органів влади. У 1661 р. створюється *Велика рада*, до складу якої належали герцоги, міністри, державні секретарі, канцлер, державні радники та ін. Для обговорення зовнішньополітичних питань скликалася вужча за складом *Верховна рада*, питання внутрішньодержавного управління розглядала *Рада депеш*. Існувала також *Рада з військових питань*. У XVI ст. виникають такі впливові посади, як *державні секретарі* (з військових справ, морських справ, закордонних справ, двору), а з XVIII ст. їхні заступники, при яких утворюються *бюро*.

Місцеве управління вирізнялося надзвичайною складністю та запутаністю. Його здійснювали численні служби: *судове управління, фінансове управління, управління нагляду за шляхами* та ін.

На початку XVI ст. політику центру на місцях здійснювали *губернатори*. Вони мали значну владу та намагалися провадити незалежну політику. З огляду на це, в другій половині XVI ст. Францію було

розділено на адміністративні округи - *інтендантства*, - на чолі яких були поставлені наділені значними повноваженнями *інтенданти поліції, юстиції, фінансів*.

У цей час завершується утворення централізованої постійної армії. Вона тепер формувалася не з найманих іноземців, а з рекрутів, яких вербували з місцевого населення.

У провінціях, містах, на великих шляхах створюється розгалужена система поліцейської служби, котру з 1667 р. очолює *генерал-лейтенант поліції*

(завдання - підтримувати порядок у масштабах усього королівства).

Надзвичайно складною була судова система: Паризький парламент і судові парламенти в інших містах, королівські суди, сеньйоріальна юстиція, церковні суди, спеціалізовані трибунали (комерційні, банківські та ін.).

На певному етапі розвитку абсолютизм Франції відіграв, безумовно, прогресивну роль в об'єднанні країни, нації, у розвитку торгівлі, промисловості, сприянні економічного розвитку загалом. Та водночас абсолютистський апарат управління стає над суспільством, вступає з ним у суперечність, формує його реакційні риси. Така держава сприяла експлуатації безпосередніх виробників за допомогою податків, системи державного боргу й інших вигаданих схем, чим загострювала класову боротьбу.

9.6. Джерела права середньовічної Франції

Першими джерелами права Франції були звичаї та збірники звичаєвого права - кутюми. Вони склалися на основі старих правд і грамот, які регулювали відносини сеньйорів із селянами та містами. На Півночі Франції (в Нормандії, Бретані) до XIII ст. кутюми існували в усній традиції, на Півдні кутюми, в яких збереглися елементи римського права, набули письмового оформлення. У Франції в XV ст. нараховувалося близько 60 провінційних і понад 300 місцевих кутюм. Вони визначали порядок судочинства, склад судових органів, форми феодалної власності, васальні зв'язки та взаємини феодалів, становище міщан, селян, майнові й шлюбно-сімейні відносини тощо. Більш повними та цінними були збірки: *"Великий нормандський суддебник"* (середина XIII ст.); *"Кутюми Бовезі"* (1283 р.), складені Бомануаром; *Паризька кутюма*, записана д'Аблежем (кінець XIV ст.) у складі *"Великого французького суддебника"*. Так, у *"Кутюмах Бовезі"* набули відображення наявні на той час феодалні відносини, положення щодо злочинів і системи покарань та ін.

З 1453 р. за наказом Карла VII розпочалися роботи з уніфікації звичаєвого права, але вони не були завершені. У 1724 р. Бурдо

67

де Рішбур видав загальний звід кутюм. Французька буржуазна революція 1789 р. скасувала чинність кутюм у сфері власності, шлюбу та сімейних відносин. Остаточно кутюми були відмінені після введення **Цивільного кодексу Наполеона I** (1804 р.).

Іншим важливим джерелом права були **акти королів** — *ордонанси, едикти, декларації*, — вони набувають значного поширення з переходом до станово-представницької монархії та абсолютизму. З'являються навіть **систематизовані збірники** кримінального, торговельного та морського права.

Джерелами права стають рішення **Генеральних штатів**, а також **хартії сеньйорів, міські статuti, статuti купецьких гільдій і ремісничих цехів**. Відбувається також і **рецепція** (запозичення та засвоєння) **римського права**. Це не механічне його відтворення, а вивчення, обробка й доповнення. З XVI ст.

Франція стає одним із провідних центрів вивчення та застосування римського права.

9.7. Основні риси права середньовічної Франції Право власності регулювало, насамперед, земельні відносини. З розвитком феодалізму вони вдосконалюються. На зміну вільному, не обмеженому обов'язками, *аллоду* приходить суто умовне, передане на строк служби володіння - *бенефіцій* (з лаг. *Beneficium* - благодіння) та спадкова земельна власність з обов'язком служби (*феод*). Загалом же для *права феодальної власності* були властиві такі *рис*и: ієрархічна структура земельної власності; становий характер; обмеження в розпоряджанні феодальною земельною власністю; особливий порядок спадкування - *майорат* (тільки старший син феодала).

Зобов'язальне право передбачало різні *види договорів*: купівлі-продажу, міни, дарування, позики та ін.

Сімейне право перебувало під сильним впливом церкви. Шлюб і сім'я регулювалися переважно нормами канонічного права. Не допускалися шлюби між близькими родичами. Шлюбний вік для чоловіків становив 14 років, для жінок - 12.

З розвитком держави та з її централізацією **кримінальне право** набуває все більш репресивного характеру. Усі *злочини* поділялися на *декілька категорій*:

- проти релігії (богохульство, атеїзм, чаклунство та ін.);
- проти держави (замах на короля та членів його сім'ї, зрада короля тощо);
- проти приватних осіб (убивство, образа, завдання каліцтва).

Метою покарання стає відплата та залякування. Норми тогочасного права ще не брали до уваги певного характеру злочину й тяжкості покарання за нього.

68

Основними видами покарань були: страта в різних формах (четвертування, спалювання, колесування), членушкоджувальні й тілесні покарання (відрізання язика, вух, носа, побиття батогами), тюремне ув'язнення та каторжні роботи; ганебні покарання (виставлення біля ганебного стовпа, водіння оголеним), штраф.

Судовий процес до кінця XII ст. зберігав *змагальний характер*, але поступово розвивається новий вид процесу — *слідчий* (інквізиційний). Остаточне закріплення слідчого процесу відбулося з виданням королівських актів 1438 р. і 1539 р., атакож Великого ордонанса 1670 р.

ТЕМА 10

Феодальна держава та право Англії

10.1. Суспільний і державний лад англосаксів

На початку нашої ери Британські острови були заселені *кельтськими племенами*, за якими в науці закріпилась умовна назва "*бритти*". У середині I

ст. вони опинилися під владою Римської імперії, панування якої тут мало характер воєнної окупації. Серед підкореного населення часто піднімалися повстання. Вони та загальна криза Римської імперії призвели до того, що римські легіони покинули острови. Офіційно римське панування в Британії закінчилося в 410 р. Британія знову розпалася на незалежні кельтські області. У другій половині V ст. до Британії з континенту розпочалося масове вторгнення північно-германських племен (англів, саксів, ютів, фризів), яких, зазвичай, називали загальним іменем - *англосакси*. Вони витіснили кельтів на північ (у Шотландію) та на захід (в Уельс) і оселилися на острові. Процес класо-утворення, що вже розпочався в англосаксів, привів до **утворення семи королівств** (Кент, Уессекс, Суссекс, Ессекс, Східна Англія, Нортумбрія, Мерсія). Між ними точилася постійна боротьба, під час якої панівне становище посідало то одне, то інше королівство. Зрештою, у 829 р. король Уессекса Ерберте **об'єднав їх в одну державу**, що стала називатись **Англією**. У цей час з'являється **диференціація населення**, серед якого виділяються: *родоплемінна знать* (ерли), *вільні общинники* (керли), *напіввільні* (лети) та *домашні слуги*.

Верховним державним органом був вітенагемот (вітан мудрий), до складу якого належало від 30 до 100 осіб, які представляли вище духовенство, родоплемінну знать, заможних феодалів (танів), королівських посадовців, і сам король. До повноважень цього органу належали: обрання короля, формування вищого суду, обговорення та прийняття законів, запровадження податків, вирішення питань війни й миру.

69

Значні повноваження зосереджувалися в руках **короля**: у військовій сфері, управління земельним фондом, право на чеканку монети, встановлення мита, а потім і податків.

Королівський двір перетворюється на центр управління країною. З'являються такі **посадові особи**: *камерарій* (відповідав за фінанси та майно), *маршал* (збройні сили), *канцлер* (королівська канцелярія). Поступово запроваджується поділ країни на округи (графства), що замінює родоплемінний поділ. Графства поділяються на сотні, а останні — на десятки. Отже, на початку XI ст. в Англії сформувалася централізована бюрократична система управління.

10.2. Феодална монархія в Англії після нормандського завоювання (XI-XII століття)

Становлення феодалного ладу в Англії було завершено нормандським завоюванням (1066 р.), що закріпило **характерні особливості англійського феодалізму** - *політичне об'єднання країни та централізацію державної влади*. Хоча ця специфіка й була підготовлена попереднім розвитком, але важливу роль відіграв і власне факт завоювання. Усі землі Англії були поділені між переможцями - нормандськими й іншими французькими феодалами, котрі утворили верхівку класу феодалів. Розділ землі був проведений у декілька етапів у м іру захоплення території та конфіскації землі у представників англосаксонської

знаті. Тож володіння великих феодалів були розпорошеними в різних частинах країни та не утворювали суцільних територіальних князівств. Підтримка великими феодалами сильної королівської влади, зумовлена необхідністю утримувати панування над ворожим населенням і закріпаченням селянством, мала тимчасовий характер, оскільки суперечила їхньому прагненню досягти політичної самостійності та незалежності. Королі нормандської династії в своїй діяльності спиралися на середніх і дрібних феодалів, зацікавлених у закріпаченні селян й охороні своїх прав від зазіхань великих феодалів. Феодално-ієрархічна драбина, котра ще не зовсім сформувалася, була укріплена встановленням безпосереднього зв'язку між усіма її сходинками -

васалами окремих сеньйорів і королем (*Солсберійська присяга 1086р.*), що й були особливістю ленної системи в Англії. Тоді король

запропонував усім вільним князям присягнути йому на вірність. **На чолі держави стояв монарх**, який здійснював вищу судову,

законодавчу та виконавчу владу.

Відбувалось упорядкування структури й уточнення компетенції вищого органу центрального управління - **королівської курії**, що поєднувала функції виконавчого, судового та фінансового органу.

До її складу належали *маршал*, *камерарій* (керував королівським

70

майном) і *канцлер* (особистий секретар короля). Відтак з посиленням королівської влади у складі курії виділяються окремі відомства - **палата шахової дошки** на чолі зі *скарбником* (центр фінансового управління), **відомство канцлера**, **Вищий суд короля** на чолі з *юсти-ціарієм* (з нього пізніше виділився суд загальних позовів, який дістав право проводити засідання без участі короля).

При королі діяла також **Велика рада**, що складалася з великих феодалів і найупливовіших посадовців. З часом вона поділилася на дві палати - *судову* та *казначейства*.

У XII ст. король **Генріх II** (1154—1189) здійснив судову та військову реформи.

Суть військової реформи: військова служба феодала на користь короля за користування загальним наділом була замінена сплатою "щитових грошей", за які король мав змогу наймати на військову службу будь-кого.

Основні складові судової реформи:

- *центральні королівські суди* (яким тепер були підсудні майже всі кримінальні злочини) через інститут роз'їздних суддів (як представники центру регулярно об'їздили графства та розглядали всі справи, підсудні короні) були пов'язані з окружними й обласними судами. Розслідування таких справ тепер здійснювалося через присяжних - 12 лицарів і 4 вільних людей, які під присягою повинні були повідомляти про всі злочини, скоєні в окрузі;

- *кожна вільна людина Англії відтепер мала право за певну плату перенести майновий (земельний) спір у королівську курію,*

що підривало судову владу окремих феодалів (сенйоріальних судів) та водночас посилювало й розширювало королівську юрисдикцію.

У військовій сфері відроджувалося колишнє англосаксонське народне ополчення. З цією метою запроваджувалася військова служба для всього вільного населення. Кожний вільний (феодал, селянин, міщанин) повинен був власним коштом придбати необхідну зброю. У такий спосіб створювалося нерегулярне військо, котре король міг протиставляти своїм неслухняним васалам.

Отож, у XII-XIII століттях в Англії утворюється система центральних установ, яка виросла з управління королівського палацу та ще більше зміцнила королівську владу.

10.3. Утворення станово-представницької монархії в Англії

У XII-XIII століттях в Англії *сформувалася порівняно сильна централізована монархія*. Це призвело до надзвичайного свавілля та деспотизму королівської влади. В особистих і династичних інтересах

71

королі вимагали від населення все більше грошей і повинностей та здійснювали свою політику (особливо зовнішню), не зважаючи на інтереси країни. Авторитет королівської влади нерідко використовували на шкоду значної частини панівного класу. Це спричиняло опозиційні виступи. Як результат, буквально всі прошарки суспільства — барони, лицарі, міщани, селяни—виступили проти короля, за обмеження його влади.

З огляду на це, король *Іоанн Безземельний* (1199-1216) змушений був у 1215 р. підписати, так звану, *Велику хартію вольностей* (відома в історіографії як "**Хартія вольностей англійського народу**"). Насправді ж, це була хартія вольностей феодалів і, передусім, баронів. Значно менше хартія відображала інтереси лицарства та верхівки вільного селянства, а ще менше - інтереси міщан. Однак Велика хартія вольностей певною мірою стримувала королівське свавілля, обмежувала владу посадовців.

Коли наступні правителі Англії почали ігнорувати Велику хартію вольностей, відносини між королем і населенням знову загострилися й навіть переросли у військові зіткнення. Боротьба розпочалася в *1258р.* виступами баронів, які домоглися від короля прийняття, так званих, *Оксфордських провізій*, що ставили правителя під контроль баронів (баронська олігархія). У *1259 р.* проти короля виступили лицарі та міщани й змусили підписати його *Вестмінстерські провізії*, котрі захистили лицарів і верхівку вільних селян як від свавілля великих феодалів, так і від адміністрації короля. Та ці документи не припинили протистоянь, які в **1263 р.** призвели до **відкритої війни**. Вона зумовила широкий рух серед народних мас Англії- стихійні виступи селян проти феодалів і виступи міського населення проти міської верхівки.

Налякані цим рухом барони, лицарі, заможні міщани та король припинили громадянську війну й пішли на взаємні поступки. Наслідком цього компромісу стало **виникнення в Англії Парламенту** (1265 р.)

(утвердився Парламент остаточно при *Едуарді I* (1272-1307)). Отож унаслідок громадянської війни в Англії був здійснений **перехід** до нової, більш централізованої форми феодальної держави, до **феодальної монархії зі становим представництвом** (Парламентом). **31295 р.** Парламент став **збиратися регулярно**. У 1343 р. остаточно була закріплена його *структура*. Він розділявся на "*Палату лордів*", членство в якій з кінця ХІУст. стало спадковим (право перства), та "*Палату общин*", у якій представники лицарства та міст засідали спільно. Об'єднання лицарства й міщан в одній палаті, а також відсутність в англійському Парламенті особливого представництва від духовенства як стану — це його важлива особливість порівняно з іншими становими зібраннями Середньовіччя. Саме цим значною мірою

72

зумовлювався порівняно значний політичний уплив англійського Парламенту. В 1297 р. Парламент отримав право встановлювати податки, а згодом взагалі затверджувати бюджет, у 1322 р. - право санкціонувати важливі закони. З кінця ХІV ст. він мав уже законодавчу ініціативу: парламентські *акти-статuti* приймалися за петиціями Палати общин з наступним затвердженням їх Палатою общини та королем.

Запроваджується *процедура імпічменту*, що полягала в порушенні палатою общин перед Палатою лордів, як вищим судовим органом, звинувачення проти якоїсь посадової особи у зловживанні владою.

У ХІV ст. парламент двічі скидав невгодних йому королів: Едуарда II (в 1327 р.) і Річарда II (в 1399 р.). Одночасно він сприяв подальшому зміцненню англійської феодальної держави, згуртовував феодалів навколо центральної влади, допомагав їй втілювати антиселянську політику.

У цей час відбувається також розвиток **нового виконавчого органу - Королівської ради**, до якої переходить вища законодавча та судова влада. З'являються нові посадові особи нарівні місцевого управління — *коропери* й *констеблі*.

Утверджується практика призначення з місцевих землевласників у графствах, так званих, *охоронців миру*, чи *мирових суддів*, які згодом перебравли на себе функції місцевого управління замість шерифів. Розвивається **судова система**, вищими ланками якої стають: *Суд королівської лави* (для розгляду кримінальних справ), *Суд загальних позовів* (цивільні справи), *Суд скарбниці* (цивільні справи, в яких однією зі сторін була держава). Згодом із загальної системи вищих королівських судів виділяється *Суд лорда-канцлера* (вирішував справи за принципом справедливості).

10.4. Велика хартія вольностей 1215 р.

Велика хартія вольностей була підписана англійським королем *Іоанном*

Безземельним 15 червня 1215 р. Написана вона латиною та **складалася з 63 статей**, її підписанню передувало повстання баронів, які були незадоволені посиленням королівської влади та грубими порушеннями феодалних звичаїв. У повстанні брали участь також лицарі та міщани, що полегшило баронам перемогу над королем. Саме ця перемога й була закріплена у Великій хартії вольностей. Та більшість статей цієї грамоти відображали та захищали лише інтереси феодалної аристократії. **Велика хартія вольностей гарантувала** права й недоторканність церкви (ст. 1), дотримування королем феодалних звичаїв стосовно своїх васалів - баронів (статті 2— 11), забороняла королеві брати з них феодалну допомогу та щитові гроші без згоди "загальної королівської ради" (ст. 12), тобто ради безпосередніх васалів (крім трьох випадків-коли вони потрібні для викупу короля з полону; посвячення в лицарі першородного сина короля;

73

i

для видання першим шлюбом заміж першородної королівської дочки (ст. 14)); забороняла судити баронів інакше, ніж судом рівних їм за статусом перів (ст. 21), без їх вироку арештовувати й позбавляти майна (ст. 39). Скасовувалося право короля втручатися в юрисдикцію феодалних курій (ст. 34) і створювався *комітет з 25 баронів*, які в разі порушення королем Хартії могли розпочати проти нього війну. Лицарство й верхівка вільного селянства отримали від Хартії лише незначні вигоди: баронам заборонялося вимагати з них більше служб і повинностей, ніж передбачалося зазвичай (статті 15,16,27,60), усім вільним людям гарантувався захист від свавілля чиновників. Ще менше отримали міста: лише підтвердження вже наявних привілеїв (ст. 13), а також встановлення єдиної системи мір та ваг (ст. 35). Податкового гніту для міст Хартія не скасовувала. Кріпосні селяни (віллани) -основна маса англійського народу - від Великої хартії вольностей не отримали нічого, вона, ігноруючи їхні інтереси, не раз наголошувала на їхній повній безправності (ст. 20 - єдина, що згадує вілланив, має на увазі, насамперед, інтереси їхніх лордів).

Кілька статей Хартії затверджували нові судово-адміністративні порядки, що сформувалися в країні після реформи Генріха II (статті 18,19,20,32,40 та ін.), які були вигідні більшості вільного населення. Ці статті виявилися найжиттєздатнішими та прогресивними і, будучи пізніше перенесеними до статутів XIII-XIV століть, увійшли в англійське феодалне загальнодержавне право.

Дотепер Велика хартія вольностей *полежить до складу некодифікованої британської Конституції* та, будучи одним з найстаріших чинних конституційних актів, є предметом гордості англійців.

10.5. Абсолютна монархія в Англії

Як і в інших країнах Західної Європи, *абсолютна монархія* в Англії утверджується в період розпаду феодалізму та зародження капіталістичних

відносин. Однак, порівняно з класичним **абсолютизмом** (властивим, скажімо, Франції), **англійський** мав такі **особливості**:

- поряд із сильною королівською владою продовжував існувати та діяти Парламент;
- порівняно незначний рівень бюрократизації та централізації державного апарату та збереження порівняно розвинутого місцевого самоврядування;
- збройні сили як постійна армія були нечисленними.

Вищими органами влади й управління були король, Таємна рада

та Парламент. Реальна влада зосереджувалась у руках **короля**, що через численні й тільки йому підпорядковані органи здійснював законодавчі, виконавчі та судові функції. Після прийняття в XVI ст. законів, які проголошували короля главою англіканської церкви, остання втрачає 74

самостійність і перетворюється на частину державного апарату. Поєднання світської та церковної влади значно посилювало авторитет корони.

Одним з вищих органів управління була **Таємна рада**, до складу якої належали представники як феодалної знаті, так і нового дворянства (джентрі) та буржуазії, що тільки зароджувалася. Вони обіймали тут вищі посади: лорда-канцлера, лорда скарбника, лорда охоронця великої печатки, лорда адмірала та ін. До компетенції Таємної ради належали: управління заморськими колоніями, регулювання зовнішньої торгівлі, розгляд деяких судових справ.

Після виникнення окремої Англіканської церкви вищим церковним органом країни стає **Висока комісія** (розслідувала справи, пов'язані з порушенням законів про зверхність королівської влади в церковних справах, про боротьбу з єретиками тощо).

Установлення абсолютизму в Англії зовсім не означало, що її королі повністю стали незалежними від Парламенту. **Парламент** продовжував скликатися й при абсолютизмі. При *Тюдорах* він навіть розширив свої повноваження, будучи водночас слухняним інструментом у руках королів. Суперечності між королем і Парламентом розпочалися тільки з кінця XVI ст., коли абсолютизм перестав задовольняти буржуазні елементи суспільства.

Місцеві органи влади й управління (мирові судді) зі встановленням абсолютної монархії стали більш залежними від центральних органів. Вони залежали від Таємної ради, що спрямовувала та контролювала їхню роботу (давала завдання, робила запити та ін.). Установився порядок призначення королем на всі посади місцевих органів. Найбільшою адміністративною одиницею було *графство*, а найменшою — *приход*.

Отже, в період абсолютизму в Англії був створений апарат управління, котрий відповідав вимогам панівних класів.

10.6. Джерела права середньовічної Англії

В Англії, як і в більшості західноєвропейських держав, в умовах ранньофеодальної монархії спочатку діяло звичаєве право. Звичаї мали

племінний характер, кожний одноплемінник, незалежно від того де він перебував, підлягав під їхні дії. **Звичаєве право** спочатку діяло в усній формі, але згодом воно починає фіксуватися в різноманітних **збірниках**. Саме вони до нормандського завоювання були основними джерелами права. Найвідоміші з них це - *Правда Іне* (VII ст.) і *Правда Альфреда* (IX ст.).

Проте були й інші джерела права, серед яких варто виділити **акти центральної влади**:

- *акти короля* - ордонанси, привілеї;
- *акти Парламенту* — *статуту*;
- *спільні акти короля та Парламенту*.

75

Після нормандського завоювання Англії розпочинається консолідація правових звичаїв і традицій у межах єдиної правової системи, загальної для всієї країни, яка згодом дістала назву "**загального права**". У його основу було покладено практику *королівських роз'їздних судів*, які три-чотири рази на рік виїжджали у провінцію та здійснювали правосуддя. Повертаючись у резиденцію, вони складали протоколи, з яких потім відбирали найбільш вдалі та вмотивовані рішення. Саме так створювалося "загальне право", що було неписаним і єдиним для всієї Англії. Норми "загального права" фіксувалися записами мотивованих звітів про судові рішення в збірниках судових протоколів так званих "*свитках позовів*". Від кінця XIII ст. складаються серії звітів, або *щорічники*. З появою щорічників усталюється звичай: при розгляді справи цитували аналогічні рішення, вміщені в них. Так, **рішення Вестмінстерських** (за місцем розташування резиденції вищих судів Англії) **судів** стають джерелом права.

Аналогічного значення набувають і рішення лорда-канцлера на постанови Вестмінстерських судів - "**право справедливості**".

Отож "загальне право" та "право справедливості", що спиралися на *прецедент*, стають важливим джерелом права.

Особливе місце серед джерел права належало **науковим трактатам найавторитетніших юристів Англії**: "*Про закони і звичаї Англії*" Гленвіля (XII ст.), "*Про закони і звичаї*" Г. Брактон (XIII ст.), "*Про поземельні держання*" Літлттона (XV ст.) та ін.

Отже, основними джерелами права середньовічної Англії були: звичай, правовий прецедент, акти органів центральної влади, роботи відомих англійських юристів.

10.7. Основні риси права середньовічної Англії В Англії визнавалися **три основні форми феодалної власності на землю**:

- 1) вільно відчужувані пожалувані землі;
- 2) заповідні землі, власники яких не могли відчужувати свої маєтки, та передавання останніх за заповітом не дозволялося;

3) умовне довічне володіння, котре у разі смерті власника переходило не до його спадкоємця, а до сеньйора.

Був відомий *інститут довічної власності* (коли власник нерухомості на певних умовах передавав її у володіння й управління іншій особі, що повинна була сумлінно управляти цим майном в інтересах третьої особи).

Зобов'язальне право визнавало різні *види договорів* (купівлі-продажу, міни, дарування, позики тощо), які поділялися на формальні

76

(укладалися з дотриманням установленної процедури) та неформальні (прості). "Загальне право" передбачало й надавало захист тільки формальним договорам. Що стосується простих договорів, то вони захищалися лише "правом справедливості".

Сімейне право перебувало під сильним впливом церкви. Відносини, пов'язані зі шлюбом і сім'єю, регулювалися нормами канонічного права. Заборонялися розлучення, позашлюбні зносини, шлюби між близькими родичами. Шлюбний вік був дуже низьким. Жінка повністю підпорядковувалася чоловікові. Вона, зокрема, не мала права самостійно укласти договори та робити заповіти.

У спадковому праві панував *майорат* - передання в спадок земельної власності старшому синові. Зазвичай, дійсним вважалося лише спадкування за законом.

У кримінальному праві існувала *тричленна класифікація злочинів*. Найтяжчим злочином вважався "*тризн*" - зрада, це могла бути "*велика зрада*" (повстання проти короля чи надання допомоги ворогам короля, замах на короля, королеву, їхнього старшого сина, вбивство канцлера, скарбника або королівського судді, підробка великої чи малої королівської печатки, грошей) та "*мала зрада*" (вбивство слугою свого пана, вбивство дружиною чоловіка). Далі йшла "*фелонія*" — тяжкі кримінальні злочини проти особи (вбивство, зґвалтування) чи власності. Третім видом був "*місдиміор*" (проступки) - дрібні злочини, що стосувалися лише приватних осіб і не зачіпали інтересів корони.

За зраду для чоловіків призначали страту через повішення або розривання на частини, а для жінок - спалювання.

Норми кримінального права були спрямовані, передовсім, проти простого люду, використовувалися для примушування розореного селянина прийняти умови роботи за наймом, котрі йому нав'язували. Проявом такої спрямованості кримінального права було, так зване, *криваве законодавство*.

ТЕМА 11

Держава та право Німеччини в Середні віки

11.1. Утворення й особливості розвитку феодальної держави в Німеччині

Об'єднання племінних утворень на території Німеччини в єдине ціле спочатку було здійснене в межах держави франків-через завоювання

останніми в У-УІІ століттях алеманів, тюрінгів, баварів, Саксоніє. Одночасно тут відбувається становлення класового суспільства -феодалного. *Розпад імперіїКаролінгів (Верденський договір 843 р.)* започаткував самостійний розвиток Німецької держави - **Королівства східних франків**. До його складу увійшли німецькі області між Рейном, Ельбою та Альпами - племінні герцогства Баварія, Алеманія (Швабія), Франконія, Саксонія, Тюрінгія, а пізніше - Лотарингія й Фрісландія. **Остаточне державне виокремлення німецьких областей** відбулося з обранням у 887р. герцогами Швабії, Баварії, Франконії, Саксонії королем "східних франків" *АрнульфаКарінтійського*, з припиненням у Німеччині в 911 р. династії Каролінгів і, зрештою, з обранням у 919р. *німецьким королем* саксонського герцога *Генріха I* (918-936).

До ХІІІ ст. була, переважно, сформована територія Німеччини, та *однією з важливих особливостей її політичного розвитку в Середні віки був поступовий розпад держави на окремі князівства*, що зберігали свою незалежність аж до ХІХ ст. **Формально на чолі держави стояв король** (імператор), але фактично його влада була обмежена, насамперед, привілеями, які королівська влада надавала світським і духовним феодалам. **Центральне управління** здійснювалося за зразком франкської держави, тобто **зберігало риси двірцево-вотчинної системи**. Вищі сановники королівського палацу (канцлер, маршал та ін.) виконували одночасно й найважливіші державні функції, їхні посади поступово перетворювалися на спадкові. З ХІ ст. найупливовіші феодали засідали в **королівській раді** (гофтазі), спільно з якою правитель розглядав найважливіші питання.

Міста в Німеччині за своїм статусом поділялися на дві групи: імперські та земські. *Імперські* міста мали більше прав і привілеїв, ніж *земські*. Вони управлялися обраними міською радою та магістратом, карбували свою монету, мали військо, власні судові органи тощо.

11.2. Станово-представницька монархія в Німеччині

Період станово-представницької монархії в історії Німецької держави, як і в інших західноєвропейських державах, охоплює ХІІІ— ХV століття. Та її суттєвою особливістю було те, що *становлення такої монархії відбувалося в умовах роздробленості*. Здійснювалася централізація по окремих територіях, яка в мініатюрі відображала те, що в інших європейських державах відбувалося в національному масштабі. Князі, зосередивши у своїх руках всю юрисдикцію в межах володінь, ліквідовували відносини васалітету та вводили управління на посадових засадах, із власною податковою, фінансовою та військовою організацією. **Територіальні князівства** мали і свої станово-представницькі установи - **ландтаги**.

Як і в інших країнах, у Німеччині виникає станова установа -**Рейхстаг** (від

нім. *Reich* - держава, імперія і /a/-зібрання). Він виник із зібрань великих феодалів і скликався на розсуд імператора, а в XII ст. стає органом, який обмежив імператорську владу. **Складався Рейхстаг з трьох колегій: колегії курфюрстів; колегії князів, графів і вільних господарів (панів); колегії представників імперських міст.** Колегії засідали окремо. Реальної влади цей орган не мав, унаслідок роздробленості.

Робилися спроби створити загальні імперські установи. Одним із таких органів повинен був стати заснований у ХУст. **Імперський Верховний Суд** у справах імперських підданих окремих князівств. Однак уся його діяльність на практиці обмежувалася вирішенням спорів між імперськими "чинами", до того ж, безуспішно.

11.3. Золота булла 1356 р.

Золотою буллою називають постанови, прийняті на імперських сеймах (рейстагах) у Нюрнберзі (січень 1356 р.) і Меці (грудень 1356 р.), та затверджені імператором *Карлом IV* (1347-1378) як *основний конституційний акт "Священної Римської імперії"* (так тоді називалася Німеччина разом із завойованими нею територіями). **Основний зміст цього документа такий:**

- узаконювався порядок обрання імператора курфюрстами (князями-виборцями, а саме: архієпископами Тріра, Кельна, Майнца, світським князем Саксонії, Бранденбурга, Пфальца та королем Чехії), а також час і місце виборчого з'їзду й детальний регламент виборчої процедури (постійним місцем виборчого з'їзду курфюрстів було проголошено м. Франкфурт-на-Майні, в якому курфюрстери повинні були збиратися за запрошенням архієпископа Майнського не пізніше, ніж через три місяці після того, як імператорський престол стане вакантним, і обирати імператора простою більшістю голосів);

- курфюрстери мали право зобов'язувати німецького імператора двічі (підчас виборів і після коронації) підтверджувати права та привілеї, котрі вони отримали від нього до дня виборів.

- колегії курфюрстів мали право на своїх щорічних з'їздах приймати рішення з найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики, що були обов'язковими для короля. Вона ж наділялася вищими судовими повноваженнями, зокрема й правом суду над імператором та відстороненням його від влади;

- визначалися ранги й обов'язки курфюрстерів та закріплювалися за ними привілеї- монетна, гірнична, соляна, лісна, судова, ринкова, мисливська, митна регалії (монопольне право), а також юрисдикція над єврейським населенням;

79

- вміщував постанову про "земський мир" (спроба обмежити феодалський розбій і війни, що руйнували країну, підживляли торгівлю, завдавали значних збитків

прибуткам імператорів і князів), але одночасно легалізовував міжусобні війни, встановлюючи для них певні межі.

Золота булла відіграла реакційну роль у розвитку Німеччини, позаяк закріпивши її політичну роздробленість, вона відкинула країну на багато років назад. Як конституційний акт Золота булла Карла IV зберігала своє значення до 1806 р. - до припинення існування "Священної Римської імперії".

11.4. Абсолютизм у Німеччині

Абсолютна монархія в Німеччині, порівняно з іншими західно-європейськими країнами, **мала певні особливості**. Полягали вони, передусім, у тому, що цей абсолютизм встановлювався на загальному тлі феодалної роздробленості, тож абсолютна монархія утвердилася не в масштабах усієї держави, а нарівні окремих князівств. Утвердження абсолютизму було не наслідком тимчасової рівноваги сил дворянства та буржуазії, а проявом повного панування реакційних сил, перемоги реакції над буржуазним рухом і підкорення слабкої німецької буржуазії волі князів. Князівський абсолютизм був реакційним явищем. Якщо в Англії та Франції перехід до абсолютної монархії забезпечив створення централізованих держав, то в Німеччині княжий абсолютизм ще більше закріпив економічну й політичну роздробленість країни, гальмував її розвиток. Князі, фактично, перетворилися на незалежних правителів, звільнилися від військового обов'язку, зовсім не сплачували імператорові податків. Наймогутніші з них (курфюрсти) присвоїли собі право обирати імператора. Імператорська влада втратила значення єдиного загальнодержавного центру, перетворилася на почесне звання. Рейхстаг уже не мав свого колишнього значення. Імператорський суд став безсилим у боротьбі з територіальними князями.

Особливо яскраво абсолютизм князівської влади проявився в Пруссії та Австрії, що суттєво відрізнялися одна від одної. **Пруссія**, яка остаточно сформувалася у 1701 р., була онімецьченою, централізованою державою, а її король - членом імперської колегії курфюрстів. Вищим органом державного управління була *Таємна рада*, що складалася з трьох самотійних департаментів: іноземних справ, юстиції та внутрішніх справ. У підпорядкуванні Таємної ради перебували *директорії* (фінансів, військових справ, королівських маєтків). Серед департаментів виділявся *департамент внутрішніх справ*, якому підпорядковувалися *воєнні та доменіальні палати*. Діяли також станові установи—*ландрати* (земські ради), до складу яких належали призначені королем представники дворянства, що виконували

80

й загальнодержавні функції. *Міське самоврядування було скасовано*. Членів міських магістратів призначав уряд. У цій частині Німеччини значного розвитку набули бюрократизм і дріб'язкова регламентація не тільки державного, але й приватного життя підданих. Звичним явищем були арешти, конфіскації та переслідування іновірців. Отже, Пруську державу цього часу можна назвати поліцейською.

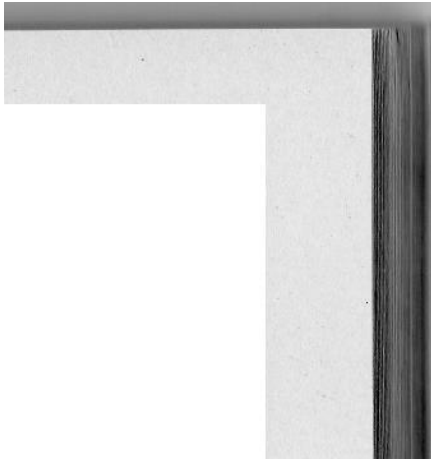
Подібна система поліцейського управління склалася й у **Австрії**, хоча остання і не була такою централізованою, як Пруссія, та відзначалася багатонаціональним складом населення. На чолі держави стояв *монарх*, якого з XV ст. призначав *імператор*, і він, разом з *Таємною Радою*, становив вищий орган влади й управління. Згодом Таємну Раду було замінено Конференцією, що поступово перетворилася на постійний орган, але з не точно визначеним складом. Військовими справами відала придворна *Військова рада*. У 1760 р. було засновано, *Державну раду*, на яку покладалося завдання з розгляду законопроектів і контроль за виконанням законів. *Адміністративно-територіальна* Австрійська монархія поділялася на *провінції*, очолювані *намісниками*, яких обирали місцеві станово-представницькі органи. У містах управління здійснювали *місцеві управи* та *бургомістри*.

11.5. Джерела й основні риси права середньовічної Німеччини

У Німеччині, як і в більшості країн Західної Європи, в X-XIV століттях переважало звичаєве право. Згодом з'являються **записи судових звичаїв** - *Саксонське зерцало* та *Швабське зерцало* (XIII ст.). Важливе значення мали **акти королів** (імператорів), а з переходом до станово-представницької монархії— **постанови Рейхстагу**. У період абсолютизму виникають **систематизовані збірники законів**. Серед них за змістом і значенням вирізняється "*Кароліна*" — кодифікація, видана та названа за іменем імператора Карла V. Це був звід кримінально-процесуального права, що призначався для всієї величезної імперії, але не був обов'язковим для курфюрстів, за якими зберігалось право користуватися своїми "споконвічними та справедливими звичаями".

Від XVII ст. деякі німецькі держави здійснюють свої **кодифікації**: *Кримінальне уложення та Цивільний кодекс у Баварії* (середина XVIII ст.), *Кримінальне уложення ерцгерцогині Марії Терезії* — "*Терезіана*" в Австрії, *Пруське земське уложення 1784 р.* та ін.

Важливу роль відігравало **міське право**, що регулювало відносини в галузі ремесла й торгівлі та фіксувалося в *міських статутах*. Широко були відомі міські статuti Кельна, Магдебурга, Любека та інших великих торговельних центрів Німеччини.

Право захищало приватну власність, насамперед, на землю. Для **права феодальної земельної власності** були властиві такі риси:

ієрархічна структура земельної власності, становий характер, обмеження в розпоряджанні, особливий порядок спадкування - майорат. **Зобов'язальному праву** були відомі різні *види договорів*: купівлі-продажу, міни, дарування, позики та ін. Однак тривалий час замкнений характер феодального виробництва гальмував розвиток товарно-грошових відносин, а отже й зобов'язального права.

На **сімейне право** сильний вплив справляла церква. Переважно, саме нормами канонічного права регулювалися шлюб та сім'я. Заборонялися розлучення, позашлюбні зносини, шлюби з близькими родичами. Шлюбний вік був низьким і становив для чоловіків 14 років, а для жінок— 12. Жінка перебувала в підпорядкованому від чоловіка становищі, всюди мала слідувати за ним, не мала права без його згоди укладати договори, складати заповіт, розпоряджатися майном тощо. Щоправда, в роздільному майні виділялися частки, що враховувалися та переходили в спадок окремо (до них належали речі особистого користування жінки, прикраси та ін.). За нормами *ленного права* земля могла переходити в спадок тільки до одного із синів, а за *земським правом* —у рівних частках до всіх синів.

Кримінальне право оперувало такими загальними поняттями: умисел і необережність; обставини, що обтяжують провину; співучасть тощо. Визнавалися *різні види злочинів*: проти релігії (богохульство, чаклунство); проти моральності (перелюб); проти держави (зрада, бунт); проти особи (вбивство, поранення, образа); проти власності (крадіжка, грабіж); проти правосуддя (лжесвідчення) та ін. При визначенні покарання суд зважав на станова приналежність сторін. Основною метою покарання було залякування. *Основні види покарань того часу*: смертна кара, членоушкодження, тілесні та ганебні покарання, таврування, тюремне ув'язнення, вигнання, штраф.

Судовий процес спочатку (до XII ст.) має *змагальний*, а згодом -*слідчий (інквізиційний) характер* (переважає після видання в 1532 р. "Кароліні").

11.6. "Саксонське зеркало"

"Саксонське зеркало" - збірник звичаєвого феодального права Остфалії

(Східної Саксонії), складений лицарем і суддею *Еріхом фон Репковим* 1221-1225 рр., за юридичною природою - це приватна кодифікація. У ньому, поряд з локальними особливостями, набули відображення загальні риси феодалного права Німеччини. Джерелами "Саксонського зерцала" були: звичаєве право Саксоніє, законодавство Священної Римської імперії, римське право. Збірник 82

поділяється на дві частини: Земське право та Ленне право (від нім. "лея" - умовне земельне володіння феодала). *Перша частина* містить загальні правові норми для всіх категорій населення та, передусім, для "шеффенського" (від нім. "шеффен" - землевласник неблагородного походження) стану (у широкому значенні слова — це всі вільні, правомочні займати судові посади особи — від князів до вільних селян з трьома наділами), у документі згадуються й інші соціальні категорії: вільні селяни з наділами до 3 гуф (1 гуфа- від 0,25 до 0,33 га); тримачі, що сиділи на чужій землі, безземельні селяни. Земське право було написане німецькою мовою.

Друга частина - Ленне право - містить ленні звичаї, перераховує всі ступені військово-ленної ієрархії та стосується тільки феодалів-землевласників-сеньйорів і васалів. Про призначення ленного права для регулювання виключно відносин привілейованого стану свідчить і те, що написана ця частина була латиною. Відповідно до змісту та призначення частин, у першій частині розглядаються прерогативи короля як глави держави, а в другій - як верховного сюзерена в системі феодалної ієрархії.

Більшість норм "Саксонського зерцала" викладено в казуїстичній формі, трапляються повторення, не завжди логічна послідовність і розміщення норм. Та, попри ці недоліки, "Саксонськезерцало" мало надзвичайно важливе значення для більшості земель Німеччини. За його зразком були складені інші **аналогічні збірники** - "Німецьке зерцало", "Швабське зерцало", воно стало правовим джерелом для місцевих статутів ("Вейстюмер"), Мейсенського судєбника, Магдебурзького міського права. На "Саксонське зерцало" припинили посилалися тільки в 1900 р. після введення в дію Німецького цивільного уложення 1896 р. Дотепер збереглося близько 200 рукописів "Саксонського зерцала" (датованих переважно XIV ст.), чотири з яких ілюстровані.

11.7. "Швабське зерцало"

"Швабське зерцало" - збірник Німецького звичаєвого права, складений в Аугсбурзі в 1275р. невідомою духовною особою на основі "Саксонського зерцала", а також норм канонічного та римського права. Свою назву - "Швабське зерцало" - збірник отримав аж у XVII ст., а **рукописний його варіант називався "Імперське земське та ленне право"**. Як й інші "зерцала", збірник складався тільки з норм земського та ленного права, що мали загальний характер (не торкалися міністеріального, вотчинного й міського права, що характеризувалися суттєвими місцевими особливостями та відмінностями). "Швабське зерцало" поширилося на південні області Німеччини та Швейцарії. Було перекладене на латину, французьку й чеську мови.

11.8. "Кароліна"

До кінця XV ст. у Німеччині не існувало єдиної правової системи. На кожній території діяло своє право, нормами якого регулювалася вся сукупність відносин. Після створення в 1495 р. Імперського суду римське право було визнане джерелом права всієї імперії. На його основі мали розвиватися всі галузі права.

У 1532 р. Рейхстаг прийняв загальнонімецьке Кримінальне та кримінально-процесуальне уложення (кодекс) - "Кароліну". Його назва походить від імені імператора *Карла V* (1500-1558). Це Уложення мало яскраво класовий феодальний характер і було спрямоване на залякування простого люду та жорстоке придушення будь-яких виступів проти феодального ладу. *За більшість злочинів як основний вид покарання передбачалася смертна кара*, що могла бути простою (відсікання голови мечем або повішання) та кваліфікованою (спалення, утеплення, четвертування, колесування, поховання заживо). Були передбачені також членушкоджувальні, болючі та ганебні покарання. Основними видами злочину проголошувалися: злочини проти релігії, держави, власності, особи, моральності, порядку управління, торгівлі тощо. Замість змагального запроваджувався слідчий (інквізиційний) процес, який поділявся на дві стадії — *розслідування* (збирання інформації про злочин і злочинця, доказів винності підозрюваного) та *судовий розгляд* (проходив у закритому засіданні). Якщо обвинувачуваний не визнавав своєї провини, то його могли піддати катуванню.

ТЕМА 12

Держава та право Арабського Халіфату

12.1. Виникнення й розвиток Арабського Халіфату

Ще в VI ст. Аравійський півострів асоціювався з "окраїною світу". На більшій частині "кам'янистої Аравії" кочували племена арабів-бедуїнів, які жили в шатрах і пили верблюже молоко. Лише на півдні та заході існували невеличкі протодержави: Ємен, Мекка, Ятриб (Медіна).

На початку VII ст. у житті арабів-кочівників відбулися значні зміни. Виділилася племінна знать, активно почала розвиватися торгівля, сформувалась єдина північноарабська мова та писемність. Подальша історія арабів пов'язана з іменем Мухаммеда - засновника нової релігії — ісламу (з араб, "*іслам*" — "покірність Богу"), або мусульманства (від араб, "*муслім*" - правовірний). Ім'я Мухаммеда стало в один

ряд з іменами Будди, Моїсея та Христа. Пророк ісламу Мухаммед (570-632) абсолютно реальна й конкретна історична особа. Мусульманство виявилось останньою за часом виникнення світовою релігією. Воно відразу ж було прилаштоване до потреб молодого держави. Мухаммед проголосив необхідність *встановлення культу єдиного бога* - Аллаха - та нового суспільного порядку. Главою держави повинен був стати пророк - "посланець Аллаха на Землі".

Незадоволення племінної верхівки змусило Мухаммеда в 622 р. тікати з Мекки (де він почав привселюдно проповідувати божественні істини, звід яких він назвав *Кораном* ("знанням")), і де було завершено організаційне оформлення мусульманської общини, що стала не тільки релігійною, а й надплемінною організацією, зародком держави, котра утворювалася) до Ятрибу. Навколо Ятрибу на ідейній основі Корану стали об'єднуватися розрізнені сусідні племена, багато з яких було підкорено силою. У 630 р. мусульмани зайняли Мекку. Ятриб залишився столицею об'єднаної держави, отримавши назву "*Місто пророка*" -Медіна-таль-Набі (чи просто Медіна). Того ж року Мухаммеду підкорилися кочівники внутрішніх регіонів Аравії та місто Таїф. Після смерті Мухаммеда медінська знать обрала "замісника" пророка -халіфа. Ним став купець Абу-Бакр, тесть і друг Мухаммеда. Відтак кожен правитель арабів проголошував себе халіфом.

За другого халіфа, *Омара* (634-644), загони бедуїнів, натхненні ідеєю *священної війни* (джихада), завоювали Сірію, Йордан, Месопотамію (арабською Ірак), Палестину, Єгипет та Іран. До кінця VII ст. араби підкорили Вірменію, Азербайджан, Кабул, частину Північної Африки. На початку VIII ст. повністю були захоплені африканські володіння Візантії на захід від Єгипту, що одержали арабську назву Магріб-"захід" (сучасні Лівія, Туніс, Алжир і Марокко), частина Іспанії, в Середній Азії- Хорезм, Бухару, Самарканд, долину Інду. На середину VIII ст. володіння Арабського Халіфату простягалися від Атлантичного океану до гір Паміру та Гіндукушу, від Сахари до Приаралля й Дербента в Дагестані. Це була держава, що простягалась одночасно в Азії, Африці та Європі. Та період завоювальницьких переможних походів не міг продовжуватися безкінечно.

Досягнувши високого ступеня політичної централізації та розвитку виробничих сил, Арабський Халіфат на початку IX ст. вступає в період політичного розпаду, причинами якого були: різний рівень економічного розвитку країн, які його утворювали; слабкість економічних зв'язків між окремими областями Халіфату, що відрізнялися одна від одної етнічним складом населення, фізико-географічними умовами, історико-культурними традиціями; народно-визвольні, антифеодальні повстання, які розхитували економічну, воєнну та фінансову міць

85

держави; концентрація земельної власності в руках воєначальників і місцевої феодалної знаті; зменшення ролі общини як податкової одиниці; боротьба всередині класу феодалів. Отож у першій половині X ст. єдиного Халіфату вже не було, однак на обширній території, де колись правили халіфи, на століття утвердився іслам. Із-поміж країн Халіфату його не прийняли тільки Вірменія та Грузія, де вже існували стародавні християнські традиції. Так виникло поняття "*арабський світ*".

12.2. Державний лад Арабського Халіфату

Державний лад Арабського Халіфату можна визначити як *теократичну монархію*. На її чолі стояв **халіф** (з араб. *Наїї/а* - замісник, намісник, спадкоємець).

Він вважався нащадком посланця Аллаха-Мухаммеда, а починаючи з *Омейядів* (з 661 р.) - замісником Аллаха на землі. У руках халіфа була зосереджена як духовна (*імамат*), так і світська (*емірат*) влада. Перших халіфів обирала мусульманська знать, проте невдовзі їхня влада стає спадковою. Першим помічником і радником халіфа був **візир**. Досить впливовим був **начальник охорони халіфа** (який відав і поліцією) та **особливий чиновник**, наділений функціями контролю.

Центральними галузевими органами державного управління були **дивани** (військових справ, внутрішніх справ, поштової служби та податків тощо).

Адміністративно-територіальне Арабський Халіфат поділявся на *провінції* (*Іспанія*, Єгипет, Сирія та ін), які очолювали військові намісники- *еміри*, їм підпорядковувалися війська, місцевий адміністративний, фінансовий і судовий апарат, а призначав їх особисто халіф. Еміри мали помічників - *ни'бів*.

У містах була своя система управління, котру очолював *раїс*. Важливими посадовими особами були: *мухтасиб* (наглядав за ринками), *начальник поліції*, *глава міської охорони*, *кадії* (очолював міський суд). Значну роль відігравало мусульманське духовництво. Створена Мухаммедом теократична монархія спиралася на **військо, що складалося з двох частин** - *постійного війська* та *загонів добровольців* (борців за віру). Військова служба оплачувалася не земельними пожалуваннями (що було характерно для більшості європейських країн), а часткою від військової здобичі. Ця система давала можливість порівняно довго зберігати боєздатність і високу мобільність армії. Крім цього, халіфи з вихованців-рабів створювали відбірні частини кінної гвардії (гулямами).

Верховним суддею держави був *халіф*. Здійснення ж **правосуддя** було привілеєм духовництва і місцева влада не мала права втручатися в прийняті ним рішення. Вища судова влада належала *колегії найавторитетніших мусульманських богословів*, які від імені халіфа з представників духовництва призначали місцевих суддів (*кадіїв*).

86

12.3. Джерела й основний зміст права Арабського Халіфату

Для **права Арабського Халіфату** були притаманні **рис**, які властиві більшості держав Азії та Африки - *консерватизм* (тісний зв'язок з ісламом), *стабільність* і *традиційність*. Право розвивалося в тісному зв'язку з ісламом. **Основним джерелом релігійної та правової догматики арабів став Коран**. У цій священній книзі, як вважалося, є все необхідне для мусульман. **Коран містить:** основи віри, релігійні приписи та правила поведінки. Він **складається з 114 сур** (глав), аті поділяються на вірші (*аяти*). Першу суру - "Фатиха" - зобов'язаний знати (арабською мовою) кожен мусульманин. Попри багатовікове існування, канонічний текст Корану з'явився досить пізно - це Каїрське видання 1919р. Сьогодні відомі чотири списки Корану, що співвідносяться з УП-УШ століттями. Два з них особливо шановані й недоступні для дослідників. Один з цих двох списків зберігається в Мецці (в храмі Кааби),

другий-у Медині. Два інших списки зберігаються в Ташкенті та Каїрі.

Доповненням Корану була **Сунна** (*'зразок', 'приклад'*; повна назва - "Сунна посланця Аллаха") - запис перекладів і легенд про життя Мухаммеда. Важливого значення набуває **Тефсир** - тлумачення Корану та Сунни знавцями-улемами й суддями. Коран став основою формування системи права, що дістала назву "шаріат". Використовувався й *судовий прецедент*.

В Арабському Халіфаті значна кількість земель і зрошувальних споруд належала державі, але були й *володіння феодалів*, вони мали умовний характер і називалися *"землі катіа"*. Певна частина земель перебувала в приватній власності. **Зобов'язальне право** передбачало різні *види договорів*. У сфері **шлюбно-сімейних відносин** діяло мусульманське право. Згідно з Кораном, шлюб, сім'я та народження дітей розглядали як обов'язок кожного правомірного мусульманина. Дозволялося багатоженство (але не більше чотирьох дружин одночасно), наложництво (в гаремах). Оформлення шлюбу здійснювалося усним або письмовим договором між сторонами чи їхніми батьками. Процедура розлучення була нескладною: досить було промовити формулу розлучення - і шлюб вважався розірваним.

Усі злочини поділялися на три групи: 1) *злочини проти "прав Аллаха"* (відступництво від ісламу, заколот, крадіжка, перелюб); 2) *посягання на права певних осіб* (умисне вбивство, тілесні ушкодження); 3) *дії, що тільки через деякий час почали розглядатись як злочини* (несплата податку на користь бідних (закяту), образа, хабарництво тощо). За злочини першої та другої групи передбачалися фіксовані та жорстокі покарання, за злочини третьої групи - таліон, викуп майном або грішми. Були відомі штраф і конфіскація майна.

87

Судовий процес мав як *обвинувально-змагальний*, так і *слідчий характер*. Основними видами доказів були: показання свідків, ордалії, клятва над Кораном. Достатнім, зазвичай, вважалося показання двох свідків - "поважних" мусульман, а в деяких випадках - чотирьох, до того ж, обов'язково чоловіків. Справу міг порушити потерпілий або його родичі. Існувала кримінальна поліція - *шурта*, начальник якої здійснював розшук і розслідування у справах про вбивство, сам розглядав ці справи й сам засуджував до кари.

ТЕМА 13

Виникнення та розвиток держави і права в західних та східних слов'ян

13.1. Виникнення та розвиток феодальної держави і права Болгарії

Найдавнішим населенням Болгарії були фракійські племена. На початку V ст. до Р. Х. у них виникли **перші держави ранньорабо-власницького типу** (на території Болгарії- *держави одризів*). VI ст. територію Болгарії завоював Рим. У 395 р. при розділі Римської імперії ця територія ввійшла до складу Східної Римської (Візантійської) імперії. Наприкінці V—на початку VI століть на Балканський півострів (зокрема й на територію Болгарії) приходять слов'яни

(анти та склавіни), що осідають тут. **На початку VII ст.** виникає перша слов'янська ранньофеодальна держава (**держава Семи слов'янських племен** у північній Болгарії). У 70-х рр. VII ст. на територію Семи слов'янських племен із південної Бессарабії відбувається вторгнення *протоболгарів* (переселилися туди під натиском хозар з Приазов'я і Нижнього Поволжжя). Між болгарами та слов'янами був укладений союзоборотьбі проти Візантії.

У 681 р. Візантія визнає болгарську державу. Першим правителем Болгарського царства був хан *Аспарух*. За нього виникає **Перше Болгарське царство** (681-1018 рр.). **На чолі** держави стояв хан (князь), який мав титул *"івічГ"* ("великий"). Йому допомагала Рада знаті. Іноді скликалися **народні збори**. Від князя *Симеона* (893-927) для позначення монарха використовуються титули, узвичаєні у Візантії - *кесар*, *василевс*. Народні збори (собори) поступово втрачають свою роль і, навпаки, посилюється значення й авторитет постійної ради - **санкліта**. Важливу роль в управлінні відігравали логофест (перший міністр), **протовестиарій** (відав фінансами), **великий воєвода** (здійснював

88

керівництво військами). У містах правили **воєводи**, а в сільській місцевості - **старости**.

Болгарське царство проіснувало до 1018 р. та знову було підкорене Візантією. Унаслідок повстання болгар на чолі з *Петром* і *Асенем* відбувається звільнення країни від Візантійського іга й утворюється **Друге Болгарське царство**, що проіснувало з **1187 р. до 1396 р.** У цей період **на чолі держави** стояв цар, влада якого стала спадковою. Йому належала законодавча, виконавча та судова влада. Та ця влада певною мірою була обмежена **боярською радою**. Збереглася колишня система управління: *великий логофест*, *протовестиарій*, *великий воєвода*.

Наприкінці XIV ст. Болгарія, як й інші країни Європи, розпалася на низку феодальних самостійних держав і була нездатна чинити серйозний опір загарбникам, тому в 1396 р. її поневолили турки.

Основним **джерелом права** протягом тривалого часу був *звичай*, покладений в основу перших записів слов'янського права. Най-відоміша пам'ятка феодального права Болгарії— *"Закон суднийлюдям"* (865 р.). Діяли також церковні *збірники права*, *жалувані грамоти болгарських царів* (хрисували), *збірники візантійського права*.

13.2. Виникнення й розвиток феодальної держави та права в Чехії

На території сучасної Чехії на початку **IX ст.** з'являється **Велико-моравське князівство**, основою якого стали західнослов'янські племена. Та після угорської навали 906 р. це утворення зникає. З цього часу розпочинається історія Чеського князівства, що в середині X ст. стає феодальною державою. **X-X[^] століття** в історії Чехії -це **період ранньофеодальної монархії**. Усе населення поділяється на **дві групи** - *феодалів-землевласників* і *пригноблених феодальна залежних селян*. Останнє поділялося на *вільних "дедичів"*, *покріпачених "седляків"* і *отроків-рабів*. Існувала феодальна градація й серед чеських феодалів- *пани*,

владики, земани.

Монархія в Чехії в IX-XI століттях була подібна до західноєвропейських зразків. **На чолі держави стояв князь.** Важливі двірцеві посади обіймали **князівські дружинники.** Серед них найважливішими були посади *керуючого князівських палат* (палатія), *верховного скарбника* (комірника), *керуючого князівськими володіннями* (владаря), *стайнями* (маршалка) тощо. Вони утворювали **князівську раду.** Іноді князь скликав **двірцеві з'їзди.** Держава поділялася на краї, влада в яких перебувала у руках *каштелянів.*

З 1056 р. чеська держава стає політичне роздробленою та розпадається на самостійні, не пов'язані між собою ні економічно, ні політичне частини. У XIV ст. у Чехії колишні станові дворянські

89

збори (снеми) доповнюються представниками міст і перетворюються на **станово-представницький сейм,** який об'єднував три стани: *панів, дрібну шляхту та міщан,* їхні засідання відбувалися окремо. Спочатку засідали пани й свою думку оголошували рицарям, ті власну думку доводили до міщан. Сейм мав повноваження в сфері законодавства, затвердження міжнародних угод і запровадження нових податків.

У період станово-представницької монархії **главою держави в Чехії** вважався **король** (обраний або спадковий). Однак з 1436 р. постійним органом стає **Королівська рада,** що поступово перетворюється на раду панів (складалася з представників вищої аристократії). В областях влада належала місцевим панам і лицарству. Місцева шляхта періодично збиралася на **обласні з'їзди.** Головним дворянським судом **був земський суд у Празі** (засідав чотири рази на рік), до складу якого належали король або призначений ним замісник, вищі посадові особи та дворянські засідателі.

Протягом тривалого часу основним **джерелом права** був *-звичай.* Згодом з'являється збірник звичаєвого права - *Статут князя Конрада* (XII-XIII століття). З початком XIV ст. співвідноситься *Ртісмберзька* (Розенберзька) *книга* — приватний запис чинного чеського права. Пізніше були видані такі відомі приватні пам'ятки земського права феодальної Чехії, як *"Ряд земського права"* (XIV ст.) і *"Виклад чеського земського права"* пана *Ондрія з Дуби* (XIV-XV століття).

13.3. Виникнення й розвиток феодальної держави та права Польщі

Творцем польської держави був Мешко I (бл. 960-992 рр.), князь із династії *П'ястів.* Він об'єднав польські землі в державне утворення. На території Польщі, що налічувала 250 000 км², на той час мешкало 1,2 млн. осіб. Син Мешка - **Болеслав Хоробрий** (992-1025) став **першим польським королем,** коронованим у 1025 р. На початковому етапі існування польської держави володарі з династії П'ястів успадковували трон по прямій лінії (від батька до сина). Цей звичай було змінено в XII ст., коли в Польщі поширилася характерна для тогочасної Європи феодальна роздробленість держави на князівства,

якими управляли удільні князі. Незадовго до своєї смерті (1138 р.) король *Болеслав Кривоустий* визначив засади престолонаслідування, поділивши державу між синами. Титул сеньйора, тобто верховного князя, був пов'язаний із пануванням над Малопольщею зі столицею в Кракові. Відтак процес роздробленості поглибився, призводячи до появи дедалі дрібніших князівств, деякі намагалися навіть порвати зв'язки з Польщею.

90

Польські князі неодноразово вдавалися до спроб подолання удільної роздробленості через об'єднання деяких князівств під своєю владою. Одним з найважливіших етапів об'єднання польських земель можна вважати **державу Генриків Сілезьких** (1201-1241 рр.), кінець якій поклав напад монголів. Під кінець XIII ст. найамбітніші князі прагнули **відбудувати Польське Королівство**. Першим, хоча й ненадовго, цієї мети домогся *Пишемисл II* (1295-1296 рр.), якого коронували після об'єднання Великопольщі та Помор'я. Найбільших наслідків у об'єднанні розділених польських князівств досягнув *Владислав Локеток*, який правив Польщею в 1320-1333 рр. Об'єднання окремих уділів у єдине державне утворення продовжувалося за сина Влади-слава Локетка - *Казимира Великого* (1333-1370), монархія якого простягалася на 244 000 км².

Подолавши удільну роздробленість, Польща перетворилася на *станову монархію*, в якій привілейоване місце належало духовенству та лицарському стану, що поступово став шляхетським (шляхтою). Два інші суспільні стани - міщани та селяни.

Казимир Великий не мав синів, тому, з огляду на попередні династійні вимоги, на польському троні його заступив *Людвик Анжуйський (Угорський)*. Його донька *Ядвіга*, коронована на польський престол (1384 р.) через одруження з великим князем Литовським *Ягеллом*, прийняла рішення не тільки про зміну панівної в Польщі династії, але й про державний зв'язок Польщі та Литви. У 1385 р. у м. Креві було **укладено польсько-литовську унію**, що проявлялася в особі спільного володаря. Та все ж Польща й Литва зберігали певну незалежність держав.

Володіючи Польщею, *династія Ягеллонів* (1386—1572 рр.) у XV—XVI ст. була однією з найзаможніших у Європі, її представники обіймали водночас трони Польщі, Литви, Чехії та Угорщини. Під кінець панування короля *Казимира IV Ягеллончика* (1447-1492) територія об'єднаних персональною унією Польщі та Литви становила 1 115 000 км². Це була найбільша держава Європи. На її території проживало близько 7 000 000 осіб. У 1509 р. столицею Польщі (замість Кракова) стає Варшава.

Унаслідок зміни панівної династії в Польщі *утверджується принцип виборності володаря*. Після смерті останнього з Ягеллонів принцип обирання монарха *набере форми вільної елекції* (виборів).

Важливим постійним органом влади Польщі, котрий сформувався приблизно в середині X^{ст.}, була **Королівська рада**. До неї належали: *королівський*

(коронний) *канилер* і його заступник - *підканицлер'*, *коронний маршал* (керував королівським двором, чинив суд над придворними) та його заступник — *надвірний маршал'*, *коронний*

91

підскарбій (охоронець королівської скарбниці) та його заступник - *надвірний підскарбій*; *воєводи*, *каштеляни*, *католицькі єпископи*.

У XV ст. сформувалася система польського парламентаризму - *загальний* (вальний) *сейм*. Сейм поділявся на де/ *палати*: Сенат (виріс із Королівської ради) та Посольську ізбу (з представників земської шляхти), збирався він щорічно. Сейм вирішував питання про податки, приймав законодавчі акти.

Важливе значення для формування державного ладу мала Конституція "ГЧіпії ПОУГ" ("нічого нового") 1505 р., яка проголосила, що жоден новий закон не може бути прийнятий без згоди шляхти. З того часу для прийняття сеймової ухвали необхідно було отримати згоду трьох станів сейму: короля, Сенату та Посольської ізби.

Люблінська унія (1569 р.) об'єднала Польщу та Литву в одне державне утворення — *Річ Посполиту* (від польськ. *ггесгро^роіііа*—республіка). Вона мала спільного володаря, котрий польська та литовська шляхта обирала вільним голосуванням (для цього скликалися особливі *сейми*— *конвокаційні*, *елекційні*, *коронаційні*). Державу об'єднував спільний сейм і Сенат, оборонна та зовнішня політика, гроші. Самостійність Корони та Литви проявлялася в окремому для кожної держави центральному уряді, а також титулах і достоїнствах. Унаслідок переможних війн територія Речі Посполитої зростала й у 1634 р. становила 990 000 км², на яких проживало близько 11 000 000 осіб.

Згідно з прийнятими сеймом у 1572 р. "Генріковими артикулами" (названі на честь першого обраного короля *Генріха Валу а*, стали своєрідною конституцією держави), Річ Посполита проголошувалася *дворянською республікою* на чолі з королем, якого обирали. Король визнавав вільну "елекцію", відмовлявся від успадкування трону, зобов'язувався без думки Сенату не вирішувати питань війни та миру, не скликати посполитого рушення і тримати при собі 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм. Законодавча влада належала сейму, що складався з короля, Сенату й Посольської ізби. Найупливовішою частиною сейму була Посольська ізба, до складу якої належало 170 делегатів - послів від земської шляхти. Усі питання на сеймі Речі Посполитої вирішувалися одностайно (до 1791 р. діяло, так зване, правило "ГіБегот усію").

У середині XVIII ст. розпочався процес реформування держави в дусі ідей Просвітництва. Імпульсом, який прискорив запровадження внутрішніх реформ у державі, став Перший поділ Польщі (1772 р.). Важливе значення мали й реформи, запроваджені Великим сеймом у 1788-1792 рр. і, зокрема, ухвалення ним 3 травня 1791 р. "Закону про управління" - першої офіційної конституції Європи (друга в світі після американської). Це був великий

політичної думки кінця XVIII ст., що запровадив реформу держави, яка могла зміцнити її структуру та вберегти перед загрозою з боку сусідів-загарбників. Ухвалення конституції з метою реформування та зміцнення Речі Посполитої, що перетворювалася на конституційну спадкову монархію, наштовхувалося на спротив частини магнатів, які за підтримки Росії зайняли урядові посади в Польщі. Конституцію та реформи Великого сейму було визнано недійсними. 1793 р. Росія та Пруссія здійснили Другий поділ Польщі, а в 1795 р. Австрія, Пруссія та Росія - Третій, останній поділ Польщі, що на 123 роки (до 1918 р.) втратила свою незалежність.

Спочатку в Польщі, як і в більшості країн, діяло звичаєве право. Згодом з'являються збірники - *Польська Правда* (Ельблонська книга) (XIII ст.), *Статuti Казимира Великого* (1347 р.), *три Литовські статuti* (1529, 1566, 1588 рр.), *збірники магдебурзького права*. У цих джерелах були вміщені правові норми, що регулювали відносини власності, шлюбно-сімейні, спадкування, злочинів і покарань тощо.

ТЕМА 14

Держава та право Федеральної Росії

14.1. Виникнення й державний лад Росії в XIV—XVI століттях

Ядром майбутньої російської держави стало *Московське князівство*, котре ще в XII ст. *виділяється з Володимиро-Суздальського*. Навколо Москви, перша літописна згадка про яку датується 1147 р., наприкінці XIII ст. розпочинається й *наприкінці XV - на початку XVI століть закінчується процес об'єднання земель*. Під час централізації відбувається перетворення всієї політичної системи. На місці великої кількості самостійних князівств *утворюється єдина держава*. Змінюється вся система сюзеренно-васальних відносин: колишні великі князі самі стають васалами московського великого князя; *формується складна ієрархія феодальних чинів*. Великий князь став називати себе царем (за аналогією з ординським ханом і візантійським імператором, "*государем всієї Русі*") та мав широкі права в галузі управління, законодавства й суду. Та влада Великого князя не була абсолютною, позаяк він не міг управляти державою без Боярської думи. Члени Думи "*жалувались*" князем із середовища князівсько-боярської аристократії. Крім цього, князеві доводилося зважати на систему намісництва. Феодальні з'їзди хоча й збирались, але вже не відігравали важливої ролі.

У цей період ще продовжувала діяти двірцево-вотчинна система управління, в якій основне місце відводилося князівському двору

та двірцевим відомствам ("*путям*"). Існували конюший, сокольний та інші "путі" під керівництвом "*путнга*" бояр, у віданні яких перебували села, землі й угіддя, приписані до певної галузі.

З централізацією держави компетенція двірцево-вотчинної системи зростає: у підпорядкуванні "путних" бояр перебували численні штати *дяків, приказчиків, ключників* та ін. **Князівський** (великий) **палац тепер став центральним відомством**, якому підпорядковувалися "путні". Для управління приєднаними землями з кінця XV ст. почали створюватися "**обласні**" **палаці** - *Рязанський, Новгородський* та ін. Зміна характеру великокнязівської влади, необхідність управляти більшими, ніж раніше, територіями держави вимагали створення спеціального апарату. Тож з **кінця XV ст. починають виникати прикази** - постійні установи, повноваження яких поширювалися на територію всієї держави. Вони мали спеціальні приміщення, штати посадовців, діловодство, архіви тощо. Одними з перших виникають *прикази Великого Палацу та Казенний*. Пізніше з'являються *Розрядний* (управління військовою службою), *Посольський* (дипломатична служба), *Розбійний* (каральний орган) прикази та ін. На початку XVI ст. їх було вже близько десяти. Згодом система приказів охоплює всі галузі державного управління.

До кінця XV ст. зберігається система кормління, запроваджена ще в період Київської Русі. Та з централізацією держави становище тих, хто кормився, суттєво змінюється, їхні права значно розширювалися (тепер їм було підсудне все населення), була здійснена спроба реорганізувати систему кормління з більш чітким визначенням їхніх обов'язків і запроваджується контроль за ними. *Наприкінці XV ст. система кормління була обмежена виборною адміністрацією.*

На початку XV ст. виникають **губні та земські "ізби"** - виборні органи, що виконували поліцейсько-судові функції та фінансову службу. Міста були вилучені з відання удільних князів і перейшли під владу Великого князя. Там були призначені *міські приказчики*, котрі збирали податки, виконували поліцейські функції та були чимось на кшталт воєнних комендантів, очолювали збройні сили міста.

Як і раніше, спеціальних судових установ не існувало. Суд **не був відокремлений від адміністрації**. Існувала також *вотчинна юстиція* та *церковний суд*. Однак уже визначаються судові інстанції: центральні органи почали розглядати скарги на рішення місцевих судів.

Збройні сили на кінець XV — початок XVI століть були суттєво

реорганізовані. Формувалося дворянське помісне ополчення. Дворянські полки, що служили переважно в кінноті, стають надійною опорою великокнязівської влади. У разі потреби могло скликатися народне ополчення.

94

Важливі зміни відбуваються в **системі фінансів**. З палацової скарбниці виділяється державна скарбниця, котрою відав *Казенний приказ*. Прибутки з палацових земель зосереджувалися в палацовій скарбниці. До державної скарбниці надходили загальнодержавні податки, кількість яких поступово збільшувалася. *Скасовується фінансовий імунітет старої феодалної знаті та запроваджується загальний податок — із сохи*. Важливе значення мала й *грошова реформа*, проведена на початку XVI ст., згідно з якою запроваджувалася єдина грошова система, а право чеканити монету належало тільки Великому князеві.

14.2. Право Росії періоду утворення централізованої держави

У російській централізованій державі продовжувала діяти **Руська Правда**, текст якої був перероблений і прилаштований до нових умов життя. Нова редакція називалася *Скороченою*. Та Руська Правда не повною мірою відображала новий рівень соціально-економічного розвитку країни. Важливими документами були великокнязівські нормативні акти, що визначали статус місцевого самоврядування. Найвідоміші -Двінська (1397-1398 рр.) і Білозерська (1488 р.) **правди**.

У 1497 р. був прийнятий перший **Судебник** централізованої держави, що базувався на попередньому законодавстві, але містив і багато нових норм, пов'язаних зі змінами, що відбулися в державі. Статті Судебника, яких загалом було 68, дають можливість глибше зрозуміти різні аспекти суспільного життя того часу — посилення великокнязівської влади, кількісне зростання дворянства, появу судових інстанцій. *Судебник розпочав офіційне закріпачення селян*, запровадивши Юріїв день (перехід селян від одного феодала до іншого обмежувався тижнем до й тижнем після осіннього церковного свята на честь святого Георгія (Юрія; 26 листопада за старим стилем)). Переважна частина його статей вміщує норми кримінального права, кримінального судочинства, закріплює зміни в каральній політиці держави.

У Судебнику 1497р. норм й права викладено безсистемне, казуально, привілеї панівного класу визначено відкрито. Під *злочином* Судебник розуміє "*лиху справу*", що завдає збитків і державі, і панівному класу. Виникли *нові види злочинів — державні та проти суду*. З'явилося таке поняття, як "*нехитрі діяння*" ("ненавмисні") та *рецидив*. Змінилося коло суб'єктів злочину-тепер ними визнаються й холопи.

Найбільш тяжкими вважалися державні злочини ("крамола", "подим"), грабіж, розбій, убивство пана, крадіжка межевих знаків. Судебник передбачав і такі види злочинів, як наклеп і образа словом. Встановлено відповідальність

посадових осіб. Судебник 1497 р. широко застосовує смертну кару та членушкоджувальні покарання.

95

У кримінальному процесі зберігалася та ж змагально-звинувачувальна форма, але тільки у справах про дрібні злочини та майнові суперечки. Тепер у суді почали вести протокол, здійснювати виклики до суду; судові рішення оформлювати спеціальними документами. Введено поняття позовної давності. Як доказ, окрім присяги, особистого зізнання та свідчення свідків, почали використовувати й документи. Не зник судовий поєдинок.

Судебнику 1497 р. була відома й *розшукова форма процесу*. У такому разі ініціатива порушення справи належала державному органу, оскільки розшук застосовувався, переважно, щодо особливо важких злочинів. *Доказами* в розшуковому процесі визнавалися *обшук, піймання на місці злочину*.

14.3. Станово-представницька монархія в Росії

Станово-представницька монархія була новою формою державного правління, **особливість** якої полягала в тому, що царська влада залучала до вирішення важливих питань представників не тільки панівного класу, а й верхівки міського населення. Опертям централізованої держави стає дворянство, котре було зацікавлене в активній зовнішній політиці та в подоланні боярських міжусобиць.

Утворення станово-представницької монархії в Росії проявилось в скликанні **Земських соборів**. Станово-представницька монархія існувала в Росії до XVII ст., коли її змінила нова форма правління - *абсолютна монархія*.

Від 1547 р. глава держави став називатися царем. Зміна титулу мала такі політичні цілі: зміцнення влади монарха та запобігання претензіям на престол колишніх удільних князів, оскільки титул царя передався у спадок. Наприкінці XVI ст. узвичаївся порядок обрання (затвердження) царя на Земському соборі. Цар як глава держави мав значні повноваження в адміністративній, законодавчій і судовій сферах. У своїй діяльності він спирався на Боярську Думу та Земські собори.

Боярська Дума формально зберегла своє колишнє становище. Це був постійний орган, наділений законодавчими повноваженнями, що разом з царем вирішував найважливіші питання. До складу Боярської Думи належали *бояри, колишні удільні князі, думні дворяни, окольничі, думні дяки та представники міського населення*. Хоча подальши склад Думи й змінився в бік збільшення представництва дворянства, вона продовжувала залишатися органом боярської аристократії.

Особливе місце в системі органів державного управління посідали **Земські собори**. Вони скликалися із середини XVI ст. до середини XVII ст. (перший 1549 р., останній 1653 р.). їх скликання оголошувалося спеціальною царською грамотою. Земські собори **складалися**

96

з *Боярської Думи, Освяченого собору* (вищий колегіальний орган православної церкви) та *виборних представників від дворян і міського населення*. Суперечки, що точилися між ними, сприяли посиленню влади царя. Земські собори вирішували основні питання державного життя: вибори чи затвердження царя, запровадження нових податків, оголошення війни, питання внутрішньої та зовнішньої політики тощо. Питання обговорював кожний стан окремо, але рішення повинні були приймати разом.

Продовжувала розвиватися **система приказів**, загальна кількість яких на середину XVII ст. сягає 90. Для роботи приказів був характерний бюрократичний стиль: чітке підпорядкування (по вертикалі) та безумовне дотримання інструкцій і приписів (по горизонталі). Очолював приказ *начальник*, який призначався з бояр, окольничих, думних дворян і дяків. Залежно від діяльності приказу начальниками могли бути: суддя, казначей, печатник, дворецький та ін. Ведення діловодства покладалося на *дяків*. Технічну та канцелярську роботу здійснювали *піддячії*. Питаннями організації державної служби відали прикази *Великого приходу, Розрядний, Помісний і Ямський*. Структурним підрозділом приказу був *стіл*, який спеціалізувався за галузевим або територіальним принципом. Столи поділялися на *повиття*.

Основними органами управління **на місцях** у другій половині XVI ст. стають земські та губні ізби. *Земські ізби* обирало тяглове населення посадів і волостей на один-два роки у складі земського старости, дячка та цілувальників. Земські органи утримувалися коштом місцевого населення. Вони здійснювали фінансові, судові та поліцейські функції.

Губні ізби ставали основними органами управління в повітах. Вони виконували поліцейські та судові функції. Очолював цей орган обраний населенням *староста*, судочинство покладалося на цілувальників, дяків і піддячних.

На початку XVII ст. було реорганізовано місцеве управління. Адміністративні, поліцейські та воєнні функції покладалися на призначених центральною владою *воєвод*, їм же почали підпорядковуватися земські й губні ізби, міські приказчики. У своїй діяльності воєводи спиралися на спеціально створений апарат — *приказні ізби*, до складу яких належали дяки, пристапи, приказчики, розсильні тощо. Воєводу призначав Розрядний приказ, затверджував цар і Боярська дума. Строк служби воєводи становив один-три роки.

У цей період було проведено **реформу збройних сил**. У її контексті продовжувалось упорядкування організації дворянського ополчення, створено постійне стрілецьке військо. На початку XVII ст. виникають *постійні полки* - рейтарські (від нім. "*рейтар*" - вершник; вид найманої

97

кінноти), пушкарські, драгунські (від франц. *ciga^ot* - вид кінноти, що вела бій у пішому і кінному строю) та ін. Вони були праобразом постійної та регулярної армії, що сформувалася в Росії тільки у XVIII ст.

14.4. Право Росії періоду станово-представницької монархії

У період станово-представницької монархії зростає роль царського законодавства. Крім законодавчих актів, які приймалися царем спільно з Боярською Думою, збільшується кількість "іменних" царських указів. З підвідомчих питань нормативні акти видавали й прикази. У Судебнику 1550 р. був закріплений принцип систематизації тих нормативних актів, які не ввійшли до судебників.

Важливе значення для розвитку російського права мали Судебник 1550 р., Стоглав 1551 р. (назву отримав від збірника соборних рішень, поділеного на 100 глав), документи, що підтверджували ліквідацію системи кормління (наприклад, Мединський губний наказ 1555 р.) і земських управлінських органів.

В основу **Судебника 1550 р.** був покладений Судебник 1497 р. Однак у нього внесено нові статті про феодалне землеволодіння, губне та земське управління, більш детально регламентувався розшук "лихих людей", судовий процес, наводилося розширене поняття злочину, міра покарання була поставлена в залежність від соціального статусу потерпілого тощо.

Стоглав 1551 р. було укладено як результат спільної нормотворчої діяльності духовенства та феодалної знаті. Він торкався, переважно, церковних питань і поряд з Номоканонем був основним кодексом правових норм, які визначали внутрішнє життя духовенства та його взаємовідносини з суспільством і державою (збереглося декілька рукописних редакцій Стоглава).

Статутна книга Розбійного приказу (1555—1556 рр.) містила норми кримінального права та процесу, що свідчили про посилення каральної політики держави. Відомі також книги *Помісного* (1648 р.) і *Земського* (1626—1648 рр.) *приказів*.

Наприкінці XVI-XVII століть було здійснено **спробу загальної систематизації законодавства** через складання зведених судебників, але які так і не отримали офіційного затвердження.

Важливим правовим документом епохи було **Соборне уложення 1649 р.**, яке відіграло важливу роль у розвитку російського права. Уложення стало *першим друкованим кодексом Росії*. Воно складалося з 25 глав і 967 статей. Джерелами уложення були книги приказів, судебники, царське законодавство та боярські вироки. Основний акцент у ньому робиться на кримінальному праві та судочинстві. 98

Багато уваги приділено *питанням землеволодіння*. Зокрема, узагальнюються способи зміни права землеволодіння: володарями помість могли бути дворяни та бояри; помістя могло передаватися синам у спадок; дочки могли отримати помістя як посаг; дозволявся обмін помістями.

Зобов'язальне право передбачало, що зобов'язання за договором тепер забезпечувалося не особою, а майном відповідача. Одне за одного відповідали подружжя, батьки та діти. Усе більшого значення набуває письмова форма укладання договору, визначався порядок визнання договору недійсним.

Спадковому праву відомі спадкоємці за законом і за заповітом. Згідно з

Уложенням, юридичні наслідки мав тільки шлюб, укладений у церкві. Обов'язковою для шлюбу була згода батьків.

В Уложенні *немає поняття злочину*, але з його змісту зрозуміло, що злочином є порушення царської волі. Суб'єкти злочину - представники всіх станів. Злочини поділялись на умисні та необережні. Уже були відомі інститути необхідної оборони та крайньої необхідності. Серед злочинів найтяжчими вважались злочини проти віри, далі — йшли державні. Регламентувалися склади злочинів проти особи: вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, образа словами та діями. Основна мета покарання - залякати. Застосовувалися такі види покарання: смертна кара, тілесні покарання, тюремне ув'язнення, заслання, майнові покарання, позбавлення чину та церковне покавання.

14.5. Державний лад Росії у період утворення та розвитку абсолютної монархії (друга половина ХУІІ-ХУІІІ століть)

Наприкінці ХVІІ ст. в Росії формується **абсолютна монархія**. Вона **характеризувалася такими ознаками**: вся повнота державної влади концентрується в руках однієї особи; виникає професійний бюрократичний апарат; створюється сильна постійна армія; відсутні станово-представницькі органи й установи. Однак у **російського абсолютизму** були свої **суттєві особливості**:

- абсолютизм у Росії сформувався в умовах розвитку кріпосництва, а не розвитку капіталістичних відносин і відміни феодальних інститутів, як це було в Європі;
- соціальним підґрунтям російського абсолютизму було кріпосницьке дворянство та служилий стан, тоді як європейський абсолютизм спирався на союз дворянства з містами;
- становлення абсолютизму в Росії супроводжувалося зовнішньою експансією, втручанням держави в усі сфери суспільного життя.

99

На чолі держави стояв монарх, якому належала вища законодавча, виконавча та судова влада. Він також був головнокомандувачем армії, а з підпорядкуванням церкви державі - главою церкви. Згідно з тогочасними ідеологічними настановами, глава держави зображався "батьком народу", який знає чого хочуть його діти, а тому він має право їх виховувати, повчати та карати. У 1722 р. був виданий указ, згідно з яким монарх діставав право призначати свого спадкоємця. Юридичним джерелом закону стала визнаватися воля монарха.

Боярська Дума наприкінці ХVІІ ст. з органу, котрому нарівні з царем належала вся повнота влади, перетворюється на судово-управлінський орган, який здійснював нагляд за діяльністю виконавчих органів (приказів) і органів місцевого управління. У 1701 р. функції Боярської Думи були передані **Ближній канцелярії**, що координувала роботу центральних органів управління, її посадовці об'єдналися в раду й отримали назву Консіліїміністрів. Після

утворення в 1711 р. Сенату Боярську Думу було ліквідовано.

Сенат складався з дев'яти сенаторів і обер-секретаря, призначуваних імператором. За структурою Сенат складався з *присутствія* (загальних зборів сенаторів) і *канцелярії* (очолювалася обер-секретарем та складалася зі столів: розрядного, таємного, губернського, приказного та ін.). До компетенції Сенату належали: судова й організаційна діяльність, фінансовий і податковий контроль, зовнішньоторговельні та кредитні повноваження. Спочатку рішення приймалися колегіальне й тільки єдиногласно, аз 1714 р.~ більшістю голосів. Контроль за діяльністю Сенату здійснював спочатку *генерал-ревізор*, а пізніше - *обер-секретар*. Для посилення контролю з боку імператора при Сенаті в 1722 р. запроваджувалися посади **генерал-прокурора** (фактично був главою Сенату) й **обер-прокурора** (очолювали департаменти Сенату). По смерті *Петра I* роль Сенату як вищого органу управління починає зменшуватися. Уплив Сенату посилюється знову в 1744 р. Тоді він мав чотири департаменти: духовних, фінансових, торговельно-промислових і судових справ. За царювання *Івана Антоновича* й *Анни Леопольдівни* значення Сенату знову зменшується, а за *Єлизавети Петрівни* - зростає. За *Катерини II* Сенат стає вищим судово-адміністративним органом, який складався з шести департаментів. З 1801р. Сенат остаточно стає вищою судовою інстанцією.

У 1726 р. для вирішення важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики було створено **Верховну Таємну раду**, що отримала законодавчі повноваження та розглядала скарги на дії Сенату, підбирала кандидатури сенаторів. Цей орган управління був ліквідований у 1730 р. Його місце зайняв **Кабінет міністрів**, який спочатку виконував дорадчі функції при імператриці *Анні Іоанівні*, аз 1735 р.

100

отримує законодавчі повноваження. Склад Кабінету міністрів становив три особи. Ліквідований був у 1741 р., а замість нього створюється інший центральний орган, який вирішував питання державного управління - **Кабінет її Величності** (імператриці Єлизавети Петрівни). Пізніше він називався **Імператорською радою** (*при Петрі III*), **Радою при найвищому дворі** (за Катерини II). Увесь час він зберігав за собою значні повноваження в різних сферах державного управління.

Центральними органами управління були й **прикази** (у 1699 р. їх було 44). У 1718-1720 рр. замість них були створені **колегії**, до складу яких належали: президенти, віце-президенти, чотири радники, чотири асесори (засідателі), секретар, актуаріус, регістратор, перекладач, піддячі. У грудні 1718р. був затверджений реєстр колегій. Найважливішими "державними" колегіями були три: *Військова*, *Адміралтейська*, *Іноземних справ*. Фінансовими питаннями відали: *Камер-колегія* (відповідала за прибутки держави), *Ревізіон-колегія* (контролювала збирання та витрату казенних коштів). Існували й інші колегії:

Комерц-колегія (торгівля), *Берг-колегія* (гірничасправа), *Мануфактур-колегія* (легка промисловість), *Юстиц-колегія* (судова система) тощо.

У процесі створення нових органів управління **виникли нові титули:** канцлер, дійсний таємний і таємний радники, радник, асесор та ін. Штати та придвірні посади були прирівняні до офіцерських рангів. Служба стає професійною, а посадовці - привілейованим станом.

Указом від 1708 р. вся територія Росії поділялася на вісім губерній. У 1714р. їх стає одинадцять. На чолі губерній стояли *губернатори*, в руках яких зосереджувалась адміністративна, судова та військова влада. У 1713 р. з метою поставити діяльність губернатора під контроль дворянства були запроваджені *ландрати* (радники; від нім. "*пандрат*"; "*панд*" - країна і "*рат*" - радник), які разом з губернатором утворювали колегію з 8, 10 чи 12 осіб, залежно від розміру губернії, для управління нею. Губернії поділялися на *повіти*, очолювані *комендантами*. **У 1712—1715 рр. адміністративно-територіальний поділ був такий:** уся територія держави поділялася на *губернії*, губернії- на провінції, провінції- на повіти (ліквідовані в 1715 р.). З 1719 р. територія держави поділялася на 45 *провінцій*, що були основними одиницями управління та складалися з *дистриктів* (округів). У 1775 р. було здійснено **губернську реформу**, згідно з якою основною адміністративною одиницею, що об'єднувала центр імперії та її округи, була губернія на чолі з губернатором. При останньому існував колегіальний орган - *губернське правління*, що перебувало під наглядом Сенату. Склад правління такий - губернатор і два радники. Губернське правління виконувало такі функції: загальне управління губернією, публікація законів, указів і розпоряджень імператора, нагляд за їх виконанням, накладання арешту на майно, розгляд скарг та ін.

101

У XVII—XVIII століттях створюється регулярна армія. Наприкінці XVII ст. були розформовані стрілецькі полки та припинило своє існування дворянське кінне ополчення. У 1687 р. було створено "*потішні*" полки (Преображенський і Семенівський), що стали ядром нової армії. У 1699-1705 рр. у Росії була запроваджена *рекрутська система комплектування армії*. Рекрутській повинності підлягало все податкове чоловіче населення. Служба була довічною. Солдати набиралися з селян і міщан, офіцери—з дворян. Для підготовки офіцерів були відкриті воєнні школи: бомбардирів (1698 р.), артилерійські (1701, 1712 рр.), Морська академія (1715р.) та ін. Управління армією спочатку здійснювали прикази (Розрядний, Військових справ, Артилерії, Провіантський тощо), а згодом - Сенат, Військова колегія (1719р.), Адміралтейська колегія (1718 р.). Армія поділялася на полки, полки - на ескадрони та батальйони, а ті, своєю чергою, - на роти.

Розвивається **система каральних органів**. Боротьбу з антифеодальними виступами наприкінці XVII ст. вели прикази (Розбійний, Таємних справ, Преображенський). У 1718 р. виникає *Таємна канцелярія*. Після ліквідації

Таємної канцелярії (1726 р.) і Преображен-ського приказу (1729 р.) їхні повноваження переходять спочатку до Сенату та Верховної Таємної ради, а потім - до *Канцелярії таємних розшукаєш справ* (1731 р.). Після її ліквідації в / 1762р. було створено *Таємну експедицію Сенату*, що перебувала під контролем імператриці Катерини II.

На початку XVIII ст. у структурі державного апарату **виникає** новий орган - **поліція**, що у своїй діяльності спиралася на *старост вулиць* і *десятників* (обиралися з-поміж купців і ремісників). До компетенції поліції належали: охорона порядку, боротьба зі злочинністю, міський благоустрій, вилучення селян-утікачів, протипожежні заходи.

14.6. Соборне уложення 1649 р. та його загальна характеристика

Під натиском дворянства в умовах бурхливих соціальних заворушень у 1648 р. розпочинається підготовка нового зводу законів, який мав взяти до уваги станові інтереси землевласників і посадської верхівки та сприяти подальшому зміцненню самодержавного ладу. Над його підготовкою працювала *спеціально створена комісія "Приказ князя та ближнього боярина Миколи Івановича Одоєвського"*. Нове Уложення було прийняте під час роботи Земського собору 1648-1649рр.усічні 1649р. Це був, *фактично, універсальний кодекс законів феодального права*, що не мав аналогів у попередній законотворчій роботі.

102

За структурою Уложення поділялося на 25 глав і 967 статей (про масштабність цього акта свідчить довжина стовбчика (сувою), на якому викладено його зміст, - 309 м). **Джерелами** Уложення, що було засадничим законом російського самодержавства аж до середини XIX ст., стали Судебники 1497 і 1550 рр. та нормативна база візантійського й литовського законодавства, указні книги приказів, царські укази, рішення Земських соборів, Стоглав. В Утоженні *регламентувалися буквально всі сфери державного та суспільного життя*, зокрема, судово-адміністративні, соціально-економічні, військові, духовні й навіть сімейні відносини. Особлива увага приділялася охороні "честі та здоров'я государя", царської влади, представників "государевого двору", церкви.

Загалом, більшість законодавчих норм Соборного уложення 1649 р. було розроблено в інтересах дворянства, вони сприяли його консолідації як основного опертя самодержавства.

14.7. Розвиток права Росії наприкінці XVII -у першій половині XVIII століть

Основними джерелами права в період абсолютизму були:

1)*Соборнеуложення 1649р.*, правова сила якого неодноразово підтверджувалася указами;

2)*регламенти-акти*, що визначали загальну структуру, штати, функції та напрямки діяльності державних органів. Загалом було затверджено сім регламентів (Крігс-комісаріату (1711р.), Штатс-контори

(1719 р.), Комерц-колегії (1719 р.), Генеральний регламент (1720 р.), Головного магістрату (1721 р.), Духовний (1721 р.);

3) *маніфести* - видавалися монархом і за його підписом та були звернені до всього населення й усіх установ (про вступ монарха на престол, початок війни, підписання миру тощо);

4) *статуту* — збірники, що містили норми, які стосувалися певної сфери державної діяльності (Військовий статут (1716 р.), Морський статут (1720 р.), Вексельний статут (1729 р.) та ін.);

5) *іменні укази* - видавалися та підписувалися монархом і адресувалися конкретним державним установам або посадовим особам (Сенатові, колегіям, губернаторам).

У другій половині XVII ст. було здійснено **часткову систематизацію та кодифікацію галузевих норм**. Укладено: *Новоторговий статут* (1667 р.), *Новоуказні статті про розбійні, татевні справи і вбивства* (1669 р.), *Новоуказні статті про помістя* (1676 р.), *Новоуказні статті про вотчини* (1680 р.) та ін.

Кодифікаційні роботи були продовжені й у першій половині XVIII ст.: *Артикул військовий* (1725 р.), що був, фактично, кримінальним

103

кодексом; *Генеральний регламент* (1720 р.) — збірник адміністративного законодавства; *Пункти про вотчинні справи* (1725 р.)—узагальнення судової практики й тлумачення законів про спадкування та ін.

У цей же час завершується **процес ліквідації правової відмінності між помістями і вотчиною**. Указ 1719р. "*Про порядок спадкування нерухомого та рухомого майна*" називає їх нерухомістю. Щоб запобігти дробленню земельних володінь, нерухоме майно передавалось у спадок тільки одному синові. У 1731 р. на вимогу дворянства Указ про єдиноспадкування було скасовано.

Були введені **обмеження й на право користування землею**. Так, відповідно до Указу 1719р., добування корисних копалин на приватних землях ставало прерогативою держави. Деякі породи дерев, які використовувались у суднобудуванні, було оголошено заповідними. Таке становище зберігалось до царювання Катерини II, яка, йдучи назустріч побажанням дворян, скасувала всі ці обмеження в користуванні власністю.

Значна увага приділялася **правовим гарантіям розвитку промисловості й торгівлі**. Майстрові люди звільнялися від сплати податків і військової служби, держава надавала кредити на будівництво заводів з переробки золота, срібла, міді.

У сфері **зобов'язального права** слід назвати норми, що розвивали наявні та регламентували раніше невідомі форми договірних відносин: договір постачання; договір особистого найму; договір майнового найму; договір поклажі; договір займу. Закладати можна було тільки власне майно. Заборонявся заклад казенної зброї, мундира.

Петро I вніс суттєві зміни в законодавство про сім'ю та шлюб. Був

підвищений шлюбний вік для чоловіків з 15 до 20 років, а для жінок — з 12 до 17 років. Законну силу мали тільки церковні шлюби. Заборонялося одружуватися особам з психічними вадами. *Указ від 6 квітня 1722 р. "Про освідчення дураківу Сенаті"* забороняв одружуватися "дуракам". Не могли одружуватися близькі родичі. Закон забороняв одружуватися понад три рази. Законодавство вимагало також згоди на шлюб не лише тих, хто одружувався, а і їхніх батьків. Для військовослужбовців при одруженні вимагався дозвіл начальства, а для дворян - знання арифметики та геометрії.

Приводи до розлучення були такі: політична смерть (тобто позбавлення всіх громадянських прав) і заслання на вічну каторгу, безвісна відсутність одного з подружжя протягом трьох років, перелюб, невиліковна хвороба, замах одного з подружжя на життя іншого.

До 1721 р. було заборонено шлюби християн з представниками інших конфесій. Дружина повністю підпорядковувалася чоловікові, котрий мав право її карати. Майнові права та правоздатність дружини не обмежувалися.

104

Батьки користувалися великою владою стосовно своїх дітей. Вони могли їх карати, віддавати в найм, до монастиря. Батько повинен був утримувати й своїх незаконнонароджених дітей та їхню матір.

Опіка призначалася над малолітніми дітьми та продовжувалася до їхнього повноліття.

Спадкове право передбачало спадкування *за законам і за заповітом*.

Злочином визнавалося суспільне небезпечне діяння, що завдавало шкоди державі. Держава ж захищала інтереси дворян. **Усі злочини поділялися на умисні, необережні та випадкові.** Кримінальна відповідальність наставала тільки при вчиненні умисного чи необережного злочину. **Злочин поділявся на стадії:** намір, посягання на злочин і закінчений злочин. У деяких випадках закон установлював покарання вже за намір (наприклад, державні злочини). Посягання на злочин могло бути закінченим і незакінченим.

Як пом'якшуючі обставини визнавалися: стан афекту, психічна хвороба, малолітство злочинця, невідання та давність. Стан сп'яніння, що раніше розглядався як пом'якшуюча вину обставина, почав розглядатись як обставина, що обтяжує покарання.

Законодавство вводило поняття крайньої необхідності та необхідної оборони. Злочини, вчинені за таких умов, не каралися.

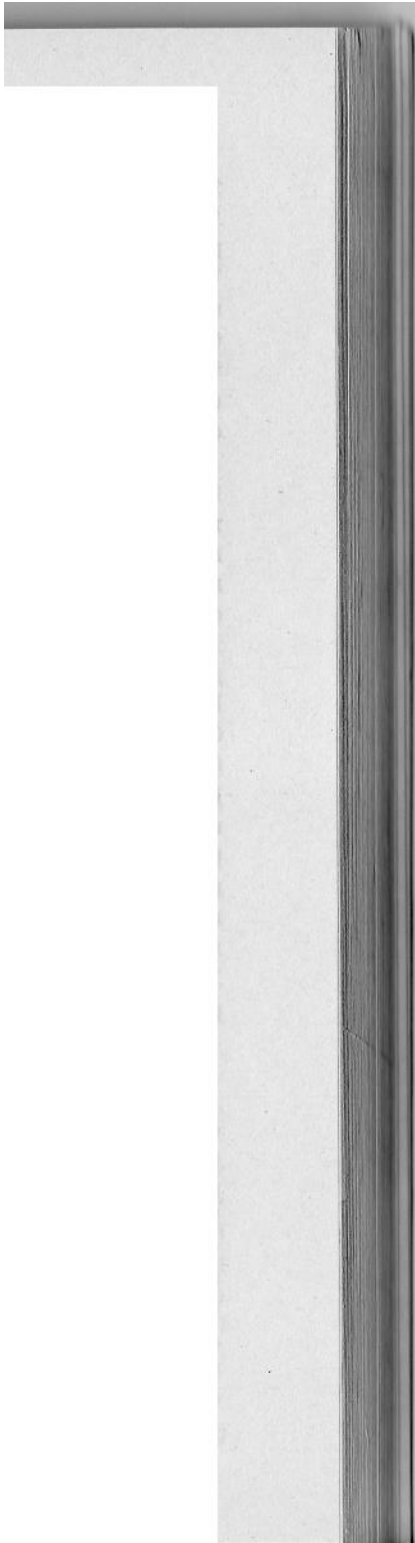
Інститут співучасті було ще недостатньо розроблено, тому, зазвичай, співучасники злочину каралися однаково.

Виділяли такі основні види злочинів: *протирелігійні* (чаклунство, ідолопоклонство, богохульство та ін.); *державні* (задум вбити чи захопити царя; словесна образа монарха, заколот, збройне повстання тощо); *посадові* (хабарництво, казнокрадство, несплата податків); *військові* (зрада, ухиляння від служби чи вербування, дезертирство, порушення військової дисципліни та ін.);

проти порядку управління та суду (зривання й знищення указів, підробка печаток, фальшивомонетство, лжеприсяга, лжесвідчення); *проти благопристойності* (переховування злочинців, утримування притонів, виконання непристойних пісень і виголошення нецензурних слів); *проти особи* (вбивство, дуель, побої, брехня, образа словом); *майнові* (крадіжка, грабіж, підпал, знищення чи пошкодження чужого майна, шахрайство); *проти моральності* (згвалтування, розпуста, двоєженство, перелюб тощо).

Основною метою покарання було залякування, відплата, ізоляція злочинця та його експлуатація. **Основні види покарання на той час:** смертна кара; тілесні покарання; каторжні роботи; тюремне ув'язнення; позбавлення честі та гідності; майнові покарання (конфіскація майна, штраф, вирахування з жалування); церковні покаювання. Покарання призначалися згідно з класовою належністю злочинця. Страти здійснювалися публічно.

- консервативний характер англійської революції, що пояснюється тривалим союзом між буржуазією та більшою частиною великих землевласників.

Основне завдання, що стояло перед **англійською революцією**, -це ліквідація феодальної влади та встановлення буржуазного панування, забезпечення переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. У своєму розвитку вона пройшла такі **чотири етапи**:

- 1) конституційний (1640—1642 рр.);
- 2) Перша громадянська війна (1642—1646 рр.);
- 3) боротьба за поглиблення демократичного змісту революції (1646-1649 рр.);
- 4) індепендентська республіка (1649-1653 рр.).

15.2. Перший період англійської буржуазної революції та виникнення конституційної монархії

Англійським королям з династії *Тюдорів* певний час вдавалося маскувати абсолютизм парламентськими формами правління. *Стюарти*, що утвердилися в Англії після смерті *Єлизавети I Тюдор* (1603), у період кризи та розпаду абсолютизму перейшли до режиму відкритої диктатури, вступивши в гострий конфлікт з Парламентом. Три перших Парламенти *Якова I* (скликані в 1604, 1614, 1621 рр.) були розпущені через відмову Палати общин надати королеві право збирати податки. Яков I (1603-1625) почав шукати "поза-парламентські шляхи" поповнення казни (запровадження нових податків, стягнення старих феодалських повинностей, торгівля титулами, посадами, монополіями тощо). Такою ж неприйнятною для Парламенту була й зовнішня політика короля - намагання зблизитися з "національним ворогом" англійської буржуазії-Іспанією

За наступника Якова - *Карла I* (1625-1649) - політичний шантаж, інтриги, свавілля ще більше загострили конфлікт між королем і Парламентом. 7 червня 1628р. королеві була подана так звана "*Петиція про право*", що була спрямована на обмеження королівського свавілля. У відповідь Карл I розпустив Парламент і не скликав його 11 років. У квітні 1640 р., щоб отримати субсидії для ведення шотландської війни, **король скликає Парламент**, який виявився неслухняним і був розпущений. Цей Парламент дістав назву "**короткого**" (проіснував з 13 квітня до 5 травня 1640 р.). Однак відсутність грошей, незадоволення не тільки народних низів, але й серед фінансистів та купців Сіті (центральна частина Лондона, в якій зосереджені контори та правління найбільших банкірів і страхових компаній тощо), частини перів зробили положення Карла безвихідним. Був скликаний новий Парламент, який пізніше почав називатися "довгим" (з 3 листопада 1640 р. до 1653 р.).

107

ТЕМА 15

Розвиток буржуазної держави та права у Великобританії

15.1. Передумови, риси й основні періоди англійської буржуазної революції

На початку XVII ст. Англія була типовою аграрною країною. 4/5 від 5 000 000 осіб з її населення проживало в селі. Та капіталістичні відносини в цій країні розвивалися значно інтенсивніше, ніж в інших європейських країнах (окрім Нідерландів). Відбувалося накопичення капіталу в промисловості й торгівлі. Однак **розвиток капіталу в Англії стримувався**: свавіллям у процесі

встановлення та збирання податків; свавіллям судової влади, що перебувала в повній залежності від короля; терором і позасудовими розправами "Зоряної палати" й "Високої комісії"; королівською монополією, що обмежувала свободу торгівлі й урядовими регламентаціями розвитку промисловості; релігійною політикою абсолютизму, що викликала загальне обурення. Отож в Англії складаються об'єктивні (економічні) та суб'єктивні (інтереси буржуазії) передумови до **революції**, яка розпочалася в середині XVII ст. Вона мала свої **особливості**:

- революція розпочалася та відбувалася під релігійним стягом. Роль бойової теорії повстанців відіграла ідеологія *пуританізму* (від англ. *puritan*, лат. *puritas* - чистота), гаслами якої були реформи панівної англіканської церкви, очищення її від католицизму, створення своєї общини на чолі з пресвітерами, відновлення давніх вольностей. Під час революції пуритани розділилися на три прошарки (напрямки): *пресвітеріани* (від грецьк. *presbyteros* — старійшин, старійшина; відстоювали інтереси та погляди великої буржуазії: заводчиків, фабрикантів, купців, банкірів), які прагнули встановити в країні парламентську монархію; *індепенденти* (від англ. *independent* - незалежні; представники середньої буржуазії, середнього й дрібного дворянства, заможного селянства, дрібних торговців, ремісників) - погоджувалися з ідеєю конституційної монархії (але припускали можливість встановлення республіки) та вимагали, щоби за вільною людиною були визначені права на свободу слова, совісті, друку та ін.; *певеллери* (від англ. *level* — урівнювачі; представники від ремісників і вільних селян) — вимагали ліквідації монархічної влади та встановлення демократичної республіки з однапалатним парламентом і загальним виборчим правом;

- проти абсолютизму англійська буржуазія виступила в союзі з новим дворянством (джентрі), а не з народом;

106

"Довгий" Парламент, спираючись на підтримку народних мас, зруйнував (з вимушеної згоди короля) основне знаряддя абсолютизму та вжив заходів для унеможливлення безпарламентського режиму надалі: були ліквідовані (липень 1641 р.) "Зоряна палата", "Висока комісія", Ради у справах Півночі та Уельсу; скасовано всі монопольні патенти й привілеї, а їхні володарі виведені з Парламенту (літо 1641 р.), ухвалено *біль "Про нерозпуск"* чинного Парламенту без його згоди (травень 1641 р.); узаконено, що жоден податок не можна стягувати без згоди парламенту; встановлено незалежність суддів від корони та їх незмінність.

Наступ Парламенту означав початок революції-у королівської влади відбиралися основні знаряддя самодержавства. Англія перетворювалася *на конституційну монархію*. Та, затвердивши всі запропоновані Парламентом акти, Карл I лише очікував моменту, щоб одним ударом покінчити з революцією. Великі надії в цьому сенсі він покладав на розбіжності в Парламенті, що особливо сильно загострилися восени 1641 р. при обговоренні

так званої "*Великої ремонстрації*" (204 статті з перерахуванням зловживань корони). Боротьба навколо цієї буржуазно-дворянської програми революції була настільки жорстокою, що вона була прийнята Палатою общин більшістю з перевагою лише в 11 голосів. Основна причина перемог Парламенту, до якого в серпні 1641 р., фактично, перейшла вся влада в країні, полягала в тому, що на його боці стояв повсталий народ. Саме народні маси захистили Парламент, коли в січні 1642 р. Карл I вирішив арештувати лідерів опозиції. Король, який втратив владу над повсталою столицею, разом зі своїми прихильниками та частиною армії виїждить до Оксфорда, що стає центром контрреволюції. "*Конституційний період*" революції закінчується, обидві сторони розпочинають підготовку до збройної боротьби.

15.3. Перша громадянська війна (1642-1646 рр.) 22 серпня 1642 р. король оголосив війну Парламенту. Розпочалися сутички *роялістів* (від франц. *royal*- королівський) - "*кавалерів*" (лайливе прізвисько, дане прибічниками парламенту своїм супротивникам -роялістам, королівським офіцерам і солдатам) з прибічниками Парламенту - "*круглоголовими*" (лайливе прізвисько, дане прибічниками короля прибічникам Парламенту, походить від поширеного в середовищі буржуазії звичаю стригти волосся в кружок (під скобку, макітру)). Поступово Англія розділилася на два військові табори -*на боці Парламенту* виступили економічно розвинені південно-східні графства на чолі з Лондоном, *на боці короля* - більш відсталі графства Сходу та Заходу. Було створено регулярні армії.

108

Спочатку успіх перебував на боці короля, бо- в розпорядженні Парламенту було лише неорганізоване ополчення графств. До того ж, на думку члена Парламенту *О. Кромвеля*, основною причиною поразок парламентських сил була відсутність в армії революційної дисципліни та натхнення. Вихід він убачав у перетворенні армії на народну, революційну, здатну перемагати.

11 січня 1645р. було прийнято рішення створити нову парламентську армію - армію, так званого, нового зразка. Це була 22-тисячна дисциплінована армія з вільних селян і ремісників, натхненна ціллю перемогти армію роялістів. На офіцерські посади був відкритий доступ кожній здібній людині (полковниками стали Фокс - котельник, Прайд- візник, Рейнсборо - шкіпер та ін.). Демократизація парламентської армії посилила її боєздатність. 14 червня 1645 р. в битві при Нейзбі королівську армію було розгромлено. Накінець 1646 р. Перша громадянська війна завершилася перемогою Парламенту. Карл I тікає до Шотландії, але згодом (у 1647 р.) шотландці видають його "довгому" Парламенту.

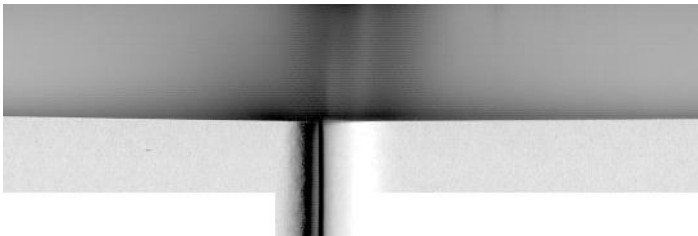
15.4. Боротьба за поглиблення демократичного змісту революції (1646—1649 рр.)

Па початок 1647 р. в таборі революції вирізняються такі більш-менш організовані сили: *Парламент, армія, Сітіта народнімаси* (переважно, Лондоната його передмість). Парламент, як і Сітіз його пресвітеріанською більшістю й

індепенден гською меншістю, відображав інтереси нового дворянства (джентрі) та буржуазії, котрі вважали революцію майже закінченою, гюзаякїїосновпі цілі були досягнені (великі землевласники узурпували право приватної власності на землю; в промисловості й торгівлі було скасовано монопольні права та частково став панівним принцип вільної конкуренції; припинилося регулювання заробітної плати робітників; увесь тягар податків на військові потреби (акциз, помісячне обкладання тощо) було перекладено на плечі простого люду та ін.). З огляду на це, Парламент і Сіті вживали термінових заходів для придушення революційних настроїв народу.

Весною 1647 р. було здійснено спробу розпустити революційну армію, в якій зростало незадоволення серед солдатів, які походили із селян і ремісників, оскільки вони нічого не отримали від революції (навіть процес відгороджування не припинився). Так розпочався конфлікт між Парламентом і армією. Цей конфлікт ускладнився суперечками між дворянсько-буржуазним керівництвом армії ("шовковими" і "грандами") та солдатською масою, Ідо призвело до, так званого, *певеллерівського руху*.

109

Левеллери - "урівнювачі" - це середнє селянство та дрібна міська буржуазія. Очолювали цей рух *Ц. Лільберн*, *Р. Овертон* і *У. Уолвін*. Основні вимоги цього руху: демократизація виборчої системи, рівність усіх перед законом; щорічні перевибори парламенту; демократизація судової системи; повна свобода торгівлі та промисловості; пропорційне оподаткування тощо. Левеллери були

прихильниками демократичної республіки. Саме вони сформували ідею народного суверенітету, що була ідеєю народовладдя, суть якого полягала в тому, що основним джерелом влади може бути лише народ.

"Гранди" рішуче виступили проти левеллерівського проекту політичного ладу країни, так званої, народної згоди, та протиставили йому власну програму — "*Пункти пропозицій*", у яких обстоювали "традиційну конституцію" з двопалатним парламентом і королем, який має право вето. Тим часом король утікає з полону та вступає в змову з шотландцями.

Весною 1648 р. розпочинається Друга громадянська війна, що примусила інDEPENDENTІВ тимчасово шукати примирення з левеллерами. У битві при Престоні (17-19 серпня 1648 р.) О. Кромвель завдав вирішальної поразки шотландцям й англійським роялістам. Короля було заарештовано та за вироком Верховного Суду 30 січня 1649 р. страчено.

15.5. ІНDEPENDENTСЬКА РЕСПУБЛІКА (1649-1653 рр.)

Першим кроком на шляху до встановлення в Англії республіки була *постанова Палати громад про ліквідацію верховної палати Парламенту-Палат лордів* (17 березня 1649 р.). Королівську владу було скасовано як "небезпечну для свободи, безпеки й інтересів англійської нації" (19 березня 1649 р.). Спеціальним актом (січень 1649 р.) Палата громад проголосила себе верховною владою в країні. **19 травня 1649 р. спеціальна постанова Парламенту проголосила Англію республікою**. Республіка ця виявилася інDEPENDENTСЬКОЮ олігархією, котру Д. Лільберн назвав "новими ланцюгами Англії". Виконавчу владу зосередила в своїх руках **Державна рада**, що обиралася Палатою громад терміном на один рік, була їй підзвітною та складалася з верхівки офіцерів армії на чолі з О. Кромвелем і їхніх парламентських однодумців. **Парламент**, у якому тепер лишилося тільки близько 100 осіб (він отримав назву "охвістя"), прикривав диктатуру армійських генералів.

Специфічною особливістю проголошеної республіки було те, що принципи буржуазної демократії та парламентаризму не дістали в ній бодай якогось розвитку. **Палата громад**, хоча де-юре й мала владу над Державною радою, але де-факто цієї влади не мала. Панівними класами в республіці стають буржуазія та нове дворянство, що перемогли в революції. Саме їм за безцінь було розпродано

ПО

конфісковані землі короля, єпископів і *делінквентів* (з англ. *delinquent* -правопорушники, злочинці; так під час революції називали всіх тих, хто брав участь у збройній боротьбі проти Парламенту - роялістських лордів, вищого англіканського духовенства, католиків, світських осіб). Одночасно республіка не задовольнила жодної з вимог народних мас. Вожді левеллерів були кинуті до в'язниці, а левеллерівське повстання в армії (травень 1649 р.) було придушене з надзвичайною жорстокістю.

Виникає ще радикальніший/ух:- "*дигерів*" (копальників) або, як вони самі себе

називали, - "*ширих левеллерів*". Вони обстоювали утопічну ідею ліквідації приватної власності, передання землі в громадське користування та її розподіл між усіма на засадах рівності, припинення експлуатації. Домогтися цього вони хотіли мирним шляхом. Цей рух зазнав поразки, що означало остаточну перемогу антидемократичного курсу в аграрному питанні.

Класова сутність цієї республіки у внутрішній політиці поєднувалася з загарбницькою та колоніальною спрямованістю **зовнішньої політики**. Підвладна О. Кромвелю армія була використана для придушення, розпочатого підупливом англійської буржуазної революції національно-визвольного руху в Ірландії. Результатом ірландської експедиції О. Кромвеля (1649-1650 рр.) було знищення десятків тисяч ірландців, вигнання їх зі своїх земель у бідні регіони, конфіскація мільйонів акрів землі. Саме в *Ірландії відбувається переродження революційної армії*, що після кривавої розправи з ірландським народом морально розпалась і перестала бути носієм революційної ідеї. Тут було створено нову земельну аристократію, що стала опертям контр-революції в Англії. Так само нещадно англійська республіка розправилася з Шотландією. У результаті походу О. Кромвеля (1650-1651 рр.) до Шотландії, остання в 1652 р. була приєднана до Англії.

Не вирішивши аграрного питання на користь селянства та проблем малих національностей, англійська республіка звузила свою соціальну базу. Єдиним її опертям залишалася непереможна армія найманців, яка утримувалася коштом народних мас. Страх перед новим народним рухом підштовхнув буржуазно-дворянський блок, який перебував при владі та став уже контрреволюційною силою, до встановлення режиму відкритої військової диктатури - *протекторату О. Кромвеля* (від лат. *proiciō* - заступник, покровитель).

15.6. Протекторат О. Кромвеля

Розгін О. Кромвелем 20 квітня 1653 р. Парламенту, що не підтримав його програму, означав початок встановлення в країні військової диктатури. Новий державний лад був юридичне закріплений **16 грудня 1653 р.** своєрідною Конституцією під назвою "**Знаряддя управління**", котру розробила група офіцерів під керівництвом генерала

111

Ламберта. Згідно з цією Конституцією, вища законодавча влада в країні зосереджувалася в руках лорда-протектора та Парламенту. Лорд-протектор наділявся широкими повноваженнями: очолював збройні сили, укладав міжнародні договори, призначав вищих посадових осіб, здійснював судові й адміністративні функції, видавав укази та ін. Він мав обиратися на певний строк, але для О. Кромвеля було зроблено виняток - оголошувався "довічним лордом-протектором вільної держави Англії, Шотландії, Ірландії і володінь, які їм належать". Парламент був однопалатним (400 депутатів від Англії і по 30 - від Шотландії та Ірландії), повинен був обиратися кожні три роки (високий

майновий ценз для виборців -200 фунтів стерлінгів) і збирався за указом лорда-протектора. О. Кромвель розігнав перший (діяв

Звересня 1654р. до 22 січня 1655р.) та другий (17 вересня 1656р.-

4лютого 1658 р.) Парламенти протекторату, котрі хоч і були обрані вже зі встановленням високого цензу, але виявилися непокірними режимові О. Кромвеля.

Виконавчу владу лорд-протектор повинен був здійснювати спільно з Державною радою, кількісний склад якої міг коливатися від 13 до 21. Призначення членів Державної ради значною мірою залежало від волі лорда-протектора.

Оскільки протекторат не мав значної підтримки в суспільстві, то він змушений був зберігати в розмірах воєнного часу армію, що була його основним опертям. Усе це вимагало значних витрат, збереження старих і запровадження нових податків. Результатом такої політики було загальне незадоволення, що постійно зростало. *Задля зміцнення своєї влади О. Кромвель устанавлює неприховану військову диктатуру.* У 1655 р. запроваджується особлива система місцевого управління — країна поділяється на 11 військових адміністративних округів на чолі з *генерал-майорами*, що, фактично, були протекторами в мініатюрі (командували міліцією округу, контролювали оподаткування, здійснювали нагляд за моральністю тощо).

Незважаючи на те, що внутрішня та зовнішня політика протекторату цілком влаштовувала панівні класи Англії, вони від імені Парламенту в 1657 р. звернулися до О. Кромвеля з проханням прийняти титул короля, позаяк "титул протектора зовсім невідомий англійському праву, а сан короля існував протягом багатьох століть". Однак О. Кромвель не погодився з цією пропозицією, але провів законопроект про те, що титул лорда-протектора визнано спадковим у його родині. Було поновлено верхню палату англійського Парламенту-Палату лордів. У 1658р. після смерті О. Кромвеля лордом-протектором стає його син - *Річард*. *Протекторат О. Кромвеля обірвав подальший розвиток революції.* Збереглися лише ті її завоювання, котрі влаштовували буржуазію та дворянство. Саме захист

112

їхніх інтересів, як від посягань роялістів, так і від революційного руху народних мас, насамперед, забезпечувало тогочасне право.

15.7. Відновлення монархії. Бредська декларація

Річард Кромвель був слабким політиком і не мав авторитету ні в армії, ні в суспільстві. Влада фактично перейшла до рук вищого офіцерства, що змусило його піти у відставку. У 1660 р. зібрався Парламент, який відновив Палату лордів і колишню конституційну монархію та проголосив сина страченого під час революції короля — *Карла II Стюарта* - англійським королем. Та запросивши на престол Карла II, Парламент уклав з ним певну угоду, що була оприлюднена королем 4 квітня 1660 р. у так званій "Бредській декларації" (підписана в м. Бреда, де Карл перебував в еміграції). Вона гарантувала загальну

амністію всім учасникам громадянської війни в Англії; свободу віросповідання; збереження права власності на майно, набуте під час революції; дійсність усіх прийнятих під час революції актів і угод; передбачала повернення королю його земель і призначення йому платні.

Фактично, в Англії *відновлювалася конституційна монархія*. Прийшовши до влади, Стюарти відразу ж почали грубо порушувати цю декларацію (хоч формально вона й не була скасована): розпочався жорстокий терор проти діячів революції та республіки, повернуто застарілу виборчу систему з її так званими "гнилими містечками", що забезпечувало більшість у Парламенті великим землевласникам; відновлено Таємну раду. Робилася спроба відновити абсолютизм і католицтво. Усе це привело до незадоволення не тільки серед буржуазії, але й серед земельної аристократії.

Боротьба переміщується до Парламенту, де сформувалося дві основні партії- *торі* (прибічники короля) і *вігі* (супротивники короля, захисники інтересів буржуазії та нового дворянства). У травні 1679р. на парламентських виборах перемогу здобули вігі, яким 26 травня 1679 р. вдається провести НаЕаз согрш аБІ ("Акт про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями"), котрий регламентував порядок звільнення з в'язниці під заставу.

Феодално-абсолютистська політика Стюартів привела до того, що торі та вігі об'єдналися й у 1688 р. здійснили династичний переворот, відомий в історії як Славна революція.

15.8. НаЕаз согриз аісі

У 1679р. в період реставрації Стюартів англійський Парламент прийняв закон, який став важливою складовою частиною некодифікованої британської конституції. За першими його словами він увійшов в історію як НаЕаз согрих аііі. Він врегулював і остаточно

113

оформив давно відомі англійському праву правила арешту та притягнення обвинувачених до суду. Документ відображав намагання англійської буржуазії захистити свої інтереси від абсолютистського свавілля. Згідно з ним:

- судді були зобов'язані (за скаргою особи, що вважала свій арешт або арешт будь-якої іншої людини незаконним) вимагати негайного судової перевірки законності арешту чи судового розгляду справи;
- ув'язнення обвинуваченого могло здійснюватися тільки після пред'явлення наказу зі вказівкою про підстави арешту;
- у разі затримки судового розслідування закон передбачав можли

вість звільнення заарештованого під заставу (це положення не поширювалося на боржників, а на практиці ним, хоч і мали право, не могли скористатися незаможні люди);

- заборонялося незаконне ув'язнення "за морями", тобто не законне заслання до колоній.

Текст документа містив багато застережень, які практично ігнорували інтереси народних мас і свідчили про вузькокласовий характер акта. Уряду надавалося право призупиняти дію цього Закону, що й використовували панівні класи, коли виникала загроза їхньому пануванню. Та, попри все, НаБез согриз акї, як і Велика Хартія вольностей та Петиція про права, заклав міцний фундамент захисту особистих прав англійських підданих.

15.9. Славна революція 1688-1689 рр.

На відміну від Першої революції, Друга - *Славна* - була абсолютно безкровною. Це був державний переворот, у результаті якого панівні класи передали королівську владу *штатгальтеру* (від мім. *zallMallez*-намісник) Нідерландів *Вільгельму Оранському*, зятю Якова II Стюарта, усунувши останнього з англійського престолу. Переворот став результатом компромісу між буржуазією та "новим дворянством" (партією вігів) і частиною великих консервативних землевласників, інтереси яких відстоювала партія торі.

Причиною перевороту було незадоволення партії вігів і частини торі самодержавною та прокатолицькою політикою Якова II, що загрожувала активізацією народного руху та притісняла інтереси буржуазії й "нового дворянства". Запрошуючи Вільгельма на престол, парламентарі вважали, що він, заклопотаний проблемами на континенті, не дуже буде втручатися в англійські справи.

Підсумком перевороту було встановлення в *Англії конституційної монархії*, в якій вищою владою, що відображала волю значної частини земельних аристократів і великої буржуазії, став Парламент. Перемога цих сил над королівським абсолютизмом була закріплена в 1689 р.

114

Білем про права, підписанням якого супроводжувалася коронація та який і донині є чинним конституційним актом Великобританії.

15.10. Біль про права 1689 р.

Прийнятий в **жовтні 1689 р.** англійським Парламентом **Біль про права юридична закріпив встановлення в Англії конституційної монархії**. Цей акт істотно обмежував королівську владу на користь Парламенту, а саме:

- король не мав права без згоди Парламенту скасовувати, при зупиняти закони чи звільняти будь-кого від їхньої дії;

- без згоди Парламенту король не міг встановлювати та збирати які-небудь податки;

- королю заборонялося без згоди Парламенту збирати й утриму

вати армію;

- вибори до Парламенту мали бути вільними;
- виступи й обговорення актів у Парламенті не повинні були обмежуватися та контролюватись будь-яким чином;
- Парламент мав право приймати будь-які закони;
- Парламент мав скликатися досить часто;
- королівські витрати щорічно затверджував Парламент.

Крім цього, Біль про права встановлював відповідальність міністрів перед судом, надавав право підданам звертатися з петиціями безпосередньо до короля, встановлював порядок успадкування престолу та ін.

15.11. Акт про престолонаступництво 1701 р.

Основні положення Акта про престолонаступництво:

- після смерті Вільгельма королевою мала стати його донька принцеса *Анна Донська*;

— якщо в Анни не буде дітей - корона мала перейти до німецьких *князів Ганноверських*;

• особа, що вступала на королівський трон, повинна була приєднатися до *Англійської* (протестанської) церкви та не підтримувати жодних зв'язків з Папою Римським;

• король не мав права без згоди Парламенту виїздити за межі Англії;

• особа, що була народжена за межами Англії, не могла бути членом Таємної ради, депутатом Парламенту, обіймати будь-яку іншу відповідальну посаду в державному апараті;

• усі акти короля потребували підпису відповідного міністра ("міністерська відповідальність перед Парламентом");

• заборонялося обіймати посаду в королівській адміністрації й одночасно бути членом Парламенту;

- судді, призначені короною, залишалися на своїх постах "доки ведуть себе добре", їх можна було змістити тільки за рішенням Парламенту;

- король не мав права милувати тих своїх міністрів, які були засуджені Парламентом у порядку імпічменту.

У цьому акті простежується намагання Парламенту бачити на престолі невливову особу, котра не становила б загрози для нього та водночас закріпити своє верховенство в державі. Наприкінці XVII-XVIII століть в Англії сформувалася буржуазна конституційна монархія з розподілом влади (дуалістична) та зверхністю Парламенту.

15.12. Формування державного механізму конституційної монархії в Англії

Єдиним законодавчим органом був Парламент, який складався з двох палат - *Попатилордів* (верхня; мала аристократичний характер, бо тут діяло спадкове право та засідали в ній герцоги, барони й інші аристократи, призначені королем) і *Палати громад* (нижня; обиралася; більшість належала джентрі). Обирався Парламент строком на сім років (за Актом 1716р.). До компетенції Парламенту належали: розгляд бюджету, встановлення військового контингенту тощо.

Главою держави залишався король. Він формально мав досить великі права (призначав лордів і міністрів, очолював збройні сили та ін.), але його влада поступово обмежувалась і він фактично перетворювався на номінального главу виконавчої влади. З 1707 р. право оголошення війни й укладення миру переходить до Парламенту. Скасовується право короля відхиляти закони, прийняті Парламентом.

На початку XVIII ст. у складі Таємної ради утворюється *Кабінет міністрів*, який здійснював виконавчі функції. Спочатку королі, особисто призначав міністрів і керував засіданнями Кабінету. Так тривало до вступу на престол *Ганноверської династії*, королі якої не знали англійської мови та перестали з'являтися на засідання Кабінету. Функції з керівництва Кабінетом переходять до *Першого міністра короля*. Кабінет діє не від імені Його Величності, а, фактично, самостійно. На кожному розпорядженні короля повинен був стояти підпис Першого міністра. Кількість членів Кабінету поступово зростає (із семи до двадцяти). Виникає термін "*Уряд Його Величності*". Із середини XVIII ст. король призначає першим міністром (Прем'єр-міністром) людину, що мала підтримку більшості Парламенту. Саме їй доручається формування Кабінету (зазвичай, це були лідери партії торі чи вігів). Простежується процес посилення ролі Кабінету міністрів через концентрацію колишньої влади короля в руках прем'єра та членів Кабінету. Формується прецедент, коли Кабінет міністрів не може

116

залишатися при владі, якщо він не має підтримки парламентської більшості. У разі втрати такої довіри він або йшов у відставку в повному складі, або розпускав Палату громад і призначав нові вибори.

Король усе більше й більше втрачає свої права. Звичайно, він повинен був діяти за порадою своїх міністрів. Однак він мав право не давати згоди на проведення урядом політики, що, на його думку, суперечила англійській конституції. Однак рішення, прийняті Кабінетом, у той час не мали юридичної сили. Вони отримували правове оформлення та втілювалися міністрами в життя тільки після їх затвердження Таємною радою чи видання відповідного парламентського акта. Найважливішою фігурою в Кабінеті був *Прем'єр-міністр*, який керував усією його роботою та персоніфікував урядову політику. У нього було кілька найближчих помічників, з якими він обмірковував свої плани. Вони утворювали, так званий, *внутрішній кабінет* (уперше згадується в 1878 р.).

Серйозні зміни у співвідношенні Парламенту й уряду відбуваються наприкінці XIX ст. Тоді Парламент перетворюється на установу, що тільки реєструє волю уряду. Не законодавча влада контролювала виконавчу, а навпаки. Кабінет стає провідною ланкою державного механізму Великобританії. Тепер більшість законів народжується на засіданнях уряду. Кабінет, як і Парламент, отримує право видавати правові акти. Така нормотворча діяльність уряду отримала назву "*делегованого законодавства*". Його форми були різними: накази Таємної ради, розпорядження, накази та вказівки, спеціальні інструкції тощо.

15.13. Реформи виборчої системи та виборчого права в ХІХ ст. в Англії

На початок ХІХ ст. в Англії вже фактично сформувався механізм конституційної держави. Та з ним різко контрастувало архаїчне виборче право. Воно не було ще загальним, рівним і пропорційним. Наприклад, із 7 300 000 дорослого населення Англії пасивним виборчим правом (правом бути обраним) користувалися лише 150 000 осіб. Багатьох депутатів взагалі не обирали, а призначали. Там, де проходили вибори, перевагу мали землевласники невеликих містечок, які мали право надсилати своїх представників до Палати громад ще з часів Середньовіччя. Деякі з цих, так званих, "гнилих містечок" нараховували лише по два-три десятки виборців. Навпаки, нові великі промислові центри майже не мали представництва. Так, Лондон, кількість виборців якого сягала 50 000 осіб, обирав тільки чотирьох депутатів.

Поштовхом для прийняття нового виборчого законодавства була революція 1830 р. у Франції, під впливом якої в Англії розпочинається

боротьба за реформи. Таких **реформ у ХІХ ст. було здійснено три**. їхня суть була викладена в *Акті про зміну старого представництва в Англії та Уельсі (1832 р.)* та *Актах про народне представництво 1867р. і 1884р.*, вона зводилася до такого:

1) право голосу на парламентських виборах отримали:

а) всі, хто протягом 12 місяців володів нерухомістю, що приносила десять фунтів стерлінгів на рік, і сплатив усі місцеві податки;

б) наймачі чи власники житлових будинків, які сплачували податок на бідних;

в) землевласники-фригольдери (дрібні землевласники), копіголь-дери (орендарі землі), лізгольдери (короткотермінові орендарі), котрі щорічно отримували певний прибуток;

г) орендарі квартир, які сплачували за квартиру не менше від 10 фунтів стерлінгів і проживали в них не менше за 12 місяців;

2) так звані "гнилі містечка" були позбавлені представництва в Парламенті, а їхні місця були передані новим промисловим центрам. 3) запроваджувався віковий ценз-21 рік;

4) уводилося таємне голосування (за законом від 1872 р.);

5) з 1884 р. передбачено покарання за підкуп виборців;

6) у 1885 р. були створені виборчі округи з визначеною кількістю населення;

7) діяла мажоритарна система виборчого права (більшості).

Права голосу, як і раніше, були позбавлені жінки, чоловіки

молодші за 21 рік, а також особи, що протягом 12 місяці в отримували допомогу від приходу.

Важливим наслідком реформ виборчого законодавства стало **перетворення політичних партій: торі** — на консерваторів, а **вігів** — на лібералів. З'явилося поняття постійного партійного членства. У 1877 р. партія лібералів

оформилась у *Національну ліберальну партію*, а консерваторів у 1883 р. - в *Національний союз консервативних асоціацій*. У 1906 р. утворилася *лейбористська партія* Великобританії як федерація різних організацій.

15.14. Особливості та зміст буржуазного права Англії

Буржуазне право Англії, що виникає разом зі становленням буржуазної держави, було прототипом англосаксонської правової системи. Основним джерелом цієї правової системи був судовий прецедент, який вважався обов'язковим для судових установ.

Англійське буржуазне право мало певні **особливості**: феодальний архаїзм форм; значна самостійність англосаксонських правових інститутів; відсутність зводу чинних норм. Та, незважаючи на це, воно **засновується** на таких **основних принципах буржуазного права**:

118

необмеженому праві приватної власності; свободі договору; формальній рівності всіх перед законом тощо.

У тогочасній Англії було відсутнє **цивільне право** як галузь права, закони стосувалися лише конкретних сфер цивільного права, але й вони не були зведені в якусь систему. Англійське право не передбачало поділу речей на рухомі та нерухомі, воно встановлює інший розподіл *-реальна власність* (земля, родова нерухомість, титули), розпоряджання якого було обмежене певними формальностями, й *особиста власність* (решта предметів і права), якою можна було розпоряджатися вільно.

Значного розвитку в ХУІІІ-ХІХ століттях набуває **договірне право**— створювалися правила не лише щодо певних видів договорів (купівлі-продажу, дарування, застави, публічного перевезення вантажу та пасажирів, страхування тощо), але й поступово вироблялися загальні правила про зобов'язання.

У **сімейному праві**, поруч з *церковним шлюбом*, із 1836 р. виникає *громадянський шлюб*, але він не був обов'язковим. Главою сім'ї був чоловік. Діти до 21 року перебували під батьківською опікою. У 1857 р. було введено розлучення, що для чоловіків було більш простим, аніж для жінок.

У **спадковому праві** закріпився *принцип свободи заповіту*. Заповідати майно могла особа, котрій виповнився 21 рік. У спадкуванні земельної власності зберігалися середньовічні звичаї - вона переходила до родичів по спадній лінії.

Кримінальне право вирізнялося консерватизмом і відсутністю кодифікованого законодавства. Зберігалася *тричленна структура кваліфікації злочинів*, яка сформувалася ще в епоху Середньовіччя: *тризн* (зрада), *фелонія* (тяжкий кримінальний злочин), *місдимінор* (інші, переважно, дрібні злочини). Англійське кримінальне право було найсуворішим у Європі. На кінець революції (1660 р.) в Англії виділяли близько 50 видів злочинів, які каралися смертною карою, а до початку ХІХ ст. до них додалося ще близько 150. Застосовувалися й такі покарання, як виставлення біля ганебного стовпа, побиття батогом, конфіскація

майна, штрафи та ін.

З 1816 р. починається скасування варварських видів покарання. У період з 1823 р. до 1861 р. зменшується з 200 до 4 кількість злочинів, які каралися смертною карою. Вона була передбачена за вбивство, піратство, зраду, підпал у королівських доках. Актами 1853 і 1857 рр. заслання до колоній були замінені каторжними роботами (на певний строк або довічно). У 1861-1864 рр. було встановлено максимальні межі покарання, а в 1870 р. - скасовано конфіскацію майна злочинця, засудженого за фелонію.

119

З метою полегшити застосування великої кількості статутів, які були видані в різні часи й часто суперечили один одному, Парламент вдався до видання *"консолідованих" актів* щодо певних видів злочинів (про крадіжки, підробку документів, підпал тощо).

ТЕМА 16

Розвиток буржуазної держави та права у Франції

16.1. Початок буржуазної революції у Франції та її основні етапи

Ідеї та практика державного будівництва в роки Великої Французької революції справили значний вплив на розвиток усього людства, стали основою формування сучасної демократичної держави.

Причинами революції були:

- конфлікт між новими продуктивними силами та феодалськими виробничими відносинами (зміцніла буржуазія вже не хотіла миритися з феодалсько-абсолютистським ладом, не потребувала опіки з боку держави);

- більшість населення (селянство, міські низи) через численні податки, повинності та безробіття вели злиденне життя. Загальне не задоволення викликала юридична нерівність і станові привілеї (дворянство і духовенство були звільнені від сплати основної маси податків. Лише дворянство могло займати адміністративні та судові посади);

- загальна криза французького абсолютизму: щорічний дефіцит у королівській скарбниці перевищив 80 000 000 ліvrів, а державний борг досяг 4 500 000 000 ліvrів, постійно збільшувалися податки, знецінювалися гроші; королівська ж влада витрачала великі гроші на утримання двору, ведення війн та інші потреби;

- ідеологія французького Просвітництва (погляди Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро та ін., які піддавали жорстокій критиці "старий порядок" і заявляли про соціальні та політичні претензії непривілейованої частини населення Франції").

У 1788—1789 рр. в країні виникла революційна ситуація. Селянські повстання, що охопили багато французьких провінцій, доповнювалися виступами плебейства в містах (Ренне, Греноблі, Безансоні тощо). Монархія,

що виявилася нездатною старими методами втримувати свої позиції, змушена була піти на поступки: в 1787 р. були скликані *нотаблі* (збори призначених представників трьох станів), а потім *засідання Генеральних штатів*, куди було
120

обрано 600 представників від дворянства та духовенства, а також 600 депутатів від третього стану (переважно великої буржуазії). Дворянство, духовенство та король обстоювали станове голосування (кожний стан - один голос), сподіваючись у такий спосіб підкорити собі всю діяльність Генеральних штатів. Третій стан відхилив цей принцип (пропонував поіменне голосування) та 17 червня 1789 р. проголосив Генеральні штати Національними зборами, а 9 липня - Установчими зборами. Тим часом уряд стягував до столиці війська та готувався до розправи з антифеодальним рухом. Однак на боротьбу з абсолютизмом піднялися народні маси. 13 липня 1789р. спалахнуло збройне повстання в Парижі. 14 липня повстанці штурмом взяли королівську фортецю - в'язницю Кастилію. Ця подія врятувала Установчі збори та ознаменувала початок буржуазної революції.

В історії Великої Французької революції виділяють такі основні етапи:

1) *14 липня 1789р. - 10 серпня 1792р.* - перетворення Франції на конституційну монархію. Провідну роль відігравала велика буржуазія та ліберальне дворянство, що переважали в Установчих зборах;

2) *10 серпня 1792 р.-2 червня 1793 р.* -утвердження республіки, проведено більш радикальні антифеодальні заходи, домінувала торговельно-промислова буржуазія;

3) *2 червня 1793 р. - 27 липня 1794 р.* - диктатура якобінців, за вершуеться ліквідація феодальної системи, встановлюються капіталістичні відносини, етап найвищого піднесення революції, її кульмінація.

16.2. Державність Франції в період конституційної монархії

Збройне повстання 14 липня 1789 р. в Парижі та взяття Бастилії викликало широкий резонанс по всій країні. Францією прокотилася *хвиля "муніципальних революцій"*. Народ скидав стару владу, а замість неї створював нову - буржуазні муніципалітети. У Парижі та провінційних містах буржуазія створювала свої збройні сили -Національну гвардію. *Одночасно розпочалася й аграрна революція*. Селяни нападали на дворянські замки, палили сеньйоріальні архіви, відмовлялися відбувати повинності. Власники маєтків переживали період, який увійшов в історію під назвою "Великий страх".

Відображенням величезного революційного підйому, який охопив усю країну в початковий період революції, стала Декларація прав людини та громадянина, прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789 р. Та завоюваннями революції скористався не весь третій стан і навіть не вся буржуазія, а лише велика буржуазія та її союзник -ліберальне дворянство. Займаючи провідні позиції в Установчих

121

зборах, муніципалітетах, Національній гвардії, велика буржуазія та її

партія — *конституціоналісти* — стали панівною силою в країні. **Перший етап революції-це** період панування великої буржуазії. Саме тому все законодавство й уся політика Установчих зборів визначалися її інтересами. Вони були прогресивними, коли збігалися з інтересами іншої частини третього стану (демократичні верстви буржуазії, селянство та плебейство) і сприяли знищенню феодального ладу. Такими були *декрети* про відміну станів, *про передання державного майна в розпорядження нації* (1789 р.), *про церковну реформу* (що ставила духовенство під контроль держави), *про знищення старого, середньовічного поділу Франції та розподіл країни на департаменти* (їх було 83, а на чолі - виборні виконавчі колегії (директорії), дистрикти, кантони й комуни (1789—1790 рр.)), *про ліквідацію цехів* (1791 р.), *про знищення регламентації та інших обмежень*, які стримували розвиток промисловості й торгівлі, *про запровадження цивільного шлюбу та громадянської реєстрації актів народження, смерті та ін.*

Стосовно **основного питання революції-аграрного** (вимога повної та безкоштовної ліквідації феодальних повинностей), - то велика буржуазія не поспішала його виконувати. Прийняті Установчими зборами під тиском селянських виступів рішення з аграрного питання (про скасування деяких феодальних привілеїв—десятини, права на полювання, "особистих" феодальних повинностей і частково триажу) за-] лишили чинними основні феодальні права та не задовольняли селянство. Намаганнями великої буржуазії закріпити своє політичне панування були проникнуті *декрети* (кінець 1789 р.) *про введення цензової виборчої системи й розподіл громадян на "активних"* (платили податок, який дорівнював не менш як триденній заробітній платі, та становили близько 15 % населення) і *"пасивних"*. Інтереси буржуазії обстоював і *перший антиробітничий закон —Ле Шпельє* (за прізвиськом депутата) (1791 р.), який забороняв страйки і спілки найманих робітників.

У / 791 р. на основі Декларації прав людини та громадянина була розроблена і прийнята *перша в історії Франції Конституція*. Вона закріпила політичне панування великої буржуазії. Після прийняття Конституції революція для великої буржуазії, фактично, закінчилась, оскільки основної її мети - завоювання політичної влади - було досягнуто. Конституція діяла до серпня 1792 р. У цей час відбувається поділ третього стану, *формуються основні політичні угруповання* -феліяни (велика буржуазія), жирондисти (середня буржуазія), якобінці (дрібна буржуазія).

Улітку 1792 р. проти революції Франції були кинуті об'єднані сили європейських держав на чолі з Великобританією. У Франції готувалася

контрреволюційна змова, очолювана королівським двором *Людови-каХУІ*. У таких умовах, коли революції загрожували сили реакції, проти монархії піднявся очолюваний якобінцями народ. У Парижі, котрому загрожувало вторгнення коаліційних армій, керівництво повстанням народних мас взяла на себе Паризька

комуна. Юсерпня 1792р. доїрук повністю перейшла вся влада в місті. Людовик XVI був заарештований за обвинуваченням у контрреволюційній змові. Закінчився період конституційної монархії. *Франція стала республікою.*

16.3. Декларація прав людини та громадянина 1789 р.

26 серпня 1789 р. Установчі збори під тиском народного революційного піднесення прийняли **Декларацію прав людини та громадянина** - програмний документ французької буржуазної революції. Вона складалася із 17 статей, базувалася на положеннях теорії природного права і, на противагу королівському самодержавству, проголошувала:

- принцип національного верховенства, згідно з яким нація — це єдине джерело влади;
- непорушність невід'ємних природних прав людини (свободи, власності, безпеки, опору гнобленню та ін.);
- рівність людей перед законом;
- принцип поділу влади (на законодавчу, виконавчу та судову);
- відповідальність і підзвітність посадових осіб;
- принцип презумпції невинуватості;
- свободу слова, совісті та преси;
- рівномірний розподіл податків між усіма громадянами відпо- відно до їхнього матеріального становища.

Декларація прав людини та громадянина мала величезне революційне значення в боротьбі проти феодально-абсолютистського ладу, за буржуазне-демократичні права і свободи. Вона зумовила піднесення революційного ентузіазму у Франції, її із захопленням сприйняли передові люди інших країн. Принципи Декларації справили величезний вплив на боротьбу всіх народів Європи проти феодального й абсолютистського гніту.

16.4. Конституція Франції 1791 р.

Конституція 1791 р. - це **перша конституція Франції**. Вона була прийнята Установчими зборами 3 вересня 1791 р. та закріплювала основи буржуазної держави, встановлювала як форму державної влади конституційну монархію. Конституція складалася зі Вступу (преамбули), який підтверджував основи Декларації прав людини та громадянина,

123

та семи розділів, поділених на глави. У документі проголошувалися принципи народного суверенітету, рівності всіх перед законом, політичні свободи. Священним і недоторканим визнавалося право власності.

Основні положення Конституції відображали намагання великої буржуазії закріпити своє панування й усунути народні маси від участі в політичному житті. Усі громадяни поділялися на "активних" (які мали право брати участь у виборах) і "пасивних". До перших належали особи, що сплачували прямий податок у розмірі,

не меншому за триденну заробітну плату, досягли 25 років і мешкали в одному місці не менше від одного року. Права голосу були позбавлені слуги. Тож до виборів допускалося лише близько 15 % населення Франції. Вибори були *двоступеневими* ("активні" громадяни на первинних зборах мали сі ючатку обирати виборців, а потім уже виборці вибирали депутатів).

Закріплювався принцип розподілу влад. *Вища законодавча влада* належала *однопалатним Національним зборам*, до компетенції яких було віднесено законодавство, заснування нових державних посад, верховна фінансова політика, вирішення питань війни та миру. *Виконавчу владу* здійснювали *король і міністр*. Королю надавалося право призупиняти затвердження закону, але не більше, ніж двічі (законопроект, прийнятий Національними зборами втретє, набував сили закону незалежно від згоди короля). Король не мав права розпускати Національні збори. Місцеві органи управління були виборними. *Суд оголошувався незалежним від законодавчої та виконавчої влади*.

Спеціальні розділи Конституції були присвячені військовим силам держави, порядку встановлення державних податків. Проголошувався миролюбний характер зовнішньої політики. Та дія Конституції не поширювалася на колонії Франції. Конституція фактично діяла до повалення монархії (10 серпня 1792 р.).

16.5. Перша республіка у Франції (10 серпня 1792 р. ~ 2 червня 1793 р.)

Улітку 1792 р. у Франції сформувалася складна політична ситуація:

- проти революційної Франції були кинуті об'єднані сили європейських держав, які мали запобігти поширенню революцій в інші країни (Австрія, Пруссія, Іспанія, Голландія, Великобританія та ін.);
- » у Франції готувалися контрреволюційні змови, очолювані королівським двором Людовика XVI та частиною старого дворянства;
- народні маси, серед яких посилюються антимонархічні настрої, прагнуть поглиблення революційних перетворень.

10 серпня 1792 р. у Парижі спалахнуло збройне повстання, котрим керувала Паризька комуна. Людовика XVI було заарештовано.

124

Панування конституціоналістів закінчилося. Конституція 1791 р. втратила свою силу.

Було оголошено про скликання нового найвищого органу влади-Національного конвенту, у виборах якого мали брати участь усі французи, котрим виповнився 21 рік. Такий Конвент відкрився 20 вересня 1792 р. у Парижі. 21 вересня *Франція була проголошена республікою*, а всю виборну владу переобрано на основі загального виборчого права для чоловіків, старших за 21 рік. До складу Конвенту було обрано 750 депутатів. Праворуч у парламенті засідали *жирондисти* (було близько 200 осіб). Зліва - *монтаньєри* - "мешканці гори" (100 осіб). "Горою" в Конвенті називали верхні місця, де сиділи найреволюційніше налаштовані депутати. Монтань-єрів називали також

якобінцями, позаяк більшість з них перебувала в Якобінському клубі. Цей клуб розміщувався в колишньому приміщенні монахів-домініканців (у Франції вони називались якобінцями). Між "горою" та "жирондою" засідала основна частина депутатів, названих "рівниною", чи іронічно "болотом". Депутатів презирливо іменували "болотними квакушами". Зберігаючи мовчання з більшості гострих питань, ці депутати голосували ш сильніших на певний момент. Перші засідання Конвенту проходили в зіткненнях між жирондистами та якобінцями щодо долі короля. Останній був доставлений до Конвенту й допитаний. Його звинуватили в зраді, листуванні з іноземними державами, що воювали проти Франції. Конвент одноголосне (28 осіб утрималося) виніс вердикт: король винен. Ще гостріші суперечки розгорілися при обговоренні питання про те, якого покарання заслуговує король. Це засідання продовжувалося 37 год, оскільки кожний депутат мав висловити власну думку. Більшістю з перевагою в один голос було прийнято рішення, що король заслуговує смерті. 21 січня 1793 р. короля стратили (гільйотинували).

Жирондисти, котрі отримали більшість на виборах, були проти подальшого розвитку революції. Вони всіма способами стримували її та в 1793 р., подібно до того, як це сталося з конституціоналістами, перетворилися на контрреволюційну силу. У цей же час народні маси продовжували боротьбу за радикальне, демократичне вирішення аграрного питання й остаточне знищення феодальних відносин. По всій країні спалахували повстання селянства та міської бідноти. Жирондисти відкрито перейшли до реакційного табору і, вступивши на шлях зрадництва, повернули чорною рукою проти народу та революції. 2 червня 1793 р. в Парижі відбулося збройне повстання народних мас, керованих дрібною буржуазією, - влада перейшла до якобінців.

125

16.6. Диктатура якобінців (1793-1794 рр.)

Якобінці, що прийшли до влади в червні 1793 р., були найреволюційнішою силою в історії французької революції. Республіка переживала критичний момент: скорочення виробництва, продовольча криза, голодні бунти, заколоти та змови контрреволюційних сил, натиск інтервентів. Дві третини території Франції (60 департаментів із 83) були захоплені ворогами революції. Урятувати та зміцнити революцію неможливо було без задоволення основних вимог народу.

Якобінці спочатку діяли нерішуче. Зміцненню влади якобінців сприяло швидка розробка (протягом двох тижнів) і прийняття **24 червня 1793 р.**

нової декларації та нової Конституції. Декларація прав людини та громадянина 1793 р. відрізнялася від попередньої (1789 р.) значно більшим демократизмом і революційністю. Вона, проголошуючи непорушні права людини (рівність, свободу, безпеку, власність та ін.), наголошувала, що уряд повинен забезпечити людині можливість користування ними. Наводився також широкий **перелік демократичних свобод**: право на зібрання, подачу колективних петицій, свободу совісті тощо. **З'являються** принципово **нові статті**: про заборону під страхом смерті монархії, про право народу на повстання проти уряду, якщо останній порушуватиме його права та ін. Декларація 1793 р. стала одним з найдемократичніших документів революції. Та в ній чітко проявлявся і її буржуазний характер. Вона, приміром, закріплювала непорушність приватної власності, розглядала її як природне та невід'ємне право людини.

Декларація прав людини та громадянина 1793 р. була покладена в основу якобінської Конституції, в якій Франція проголошувалася республікою, де верховна влада належала народові. Верховним **органом законодавчої влади** став **Законодавчий корпус**, який повинен був складатися з однієї палати. **Виконавча влада** доручалася **Виконавчій раді**, порядок формування якої був такий: збори виборців кожного департаменту висували по одному кандидату, з цих 83 кандидатів Законодавчий корпус призначав 24 членів Виконавчої ради. Виборчі права надавалися чоловікам, які досягли 21 року, незалежно від їхнього майнового стану. **Місцеві органи державного управління** (в комунах, дистриктах, департаментах) теж формувалися на основі виборів. Ця Конституція була схвалена народом у більшості департаментів. Однак різке загострення внутрішньої та зовнішньої ситуації змусило якобінців відмовитися від утілення Конституції. Ситуація, що склалася, вимагала твердого централізованого управління, дійового державного механізму. Так *виникає диктатура якобінців.*

Вищим органом влади, як і раніше, залишався **Національний конвент**, який зосередив у своїх руках усю найвищу владу та став єдиним

126

центром управління. *Розподілу влад не існувало.* Конвент мав право видавати закони та через систему різних комітетів і комісій управляв країною. Серед них вирізнялися: *Комітет громадського порятунку* (фактично був урядовим органом), *Комітет громадської безпеки* (боротьба з внутрішньою контрреволюцією). Представниками Конвенту на місцях були *комісари*, що наділялися надзвичайними повноваженнями. Органом боротьби з контрреволюцією був і *Революційний трибунал*. Якобінці здійснили **перебудову армії**, вона тепер засновувалася на демократичних засадах, мала надзвичайно високу боєздатність, революційний ентузіазм, тверду дисципліну. Було оголошено про масовий набір в армію. Насамперед, призову підлягали неодружені чоловіки віком від 18 до 25 років. Патріотичне піднесення дало змогу

створити масову армію-тільки перший набір дав 450 000 чоловік.

За неповні 10 місяців свого правління якобінці здійснили низку важливих заходів: остаточно знищили феодальні повинності для селянства, демократизували державний апарат, ліквідували рабство в колоніях.

Після розгрому внутрішньої контрреволюції та звільнення Франції від зовнішніх інтервентів потреба в якобінській диктатурі відпала, тому її владу в липні 1794 р. було повалено. Падіння якобінської диктатури завершило третій, найвищий і останній етап Великої Французької буржуазної революції.

16.7. Термідоріанська реакція та Директорія у Франції (1794-1799 рр.)

Унаслідок контрреволюційного перевороту **9 термідора (27 липня) 1794 р. до влади повертається велика буржуазія.** Ця подія поклала край революційно-демократичній диктатурі якобінців і була закономірним наслідком революції, означала її закінчення. Та прихід до влади термідоріанців не означав повернення до феодалізму й панування дворянства. Такий **буржуазний переворот**, спрямований проти народних мас, союз із якими буржуазії після досягнення своїх цілей уже був не потрібним. Владу отримали "*нові багатії*" -найбільш впливова велика буржуазія, зацікавлена у збереженні нажитих за роки революції багатств і закріпленні результатів революції, вигідних для заможних власників. Термідоріанці були лютими ворогами плебейських мас міста та села. Вони прагнули ліквідувати революційні порядки якобінської диктатури й запобігти чинності Конституції 1793 р. Проте вони не хотіли й реставрації феодально-абсолютистського ладу, обстоювали буржуазну республіку.

Висловлювалася думка про те, що метою перевороту 9 термідора було припинення терору. Насправді ж, термідоріанці виступили

127

тільки проти революційного терору, що карав великих спекулянтів і ворогів революції. Захопивши владу, вони навіть посилили терор, надавши йому контрреволюційного характеру та спрямувавши його проти якобінців. Сотні з них було гільйотиновано чи по-звірячому вбито. Якобінський клуб закрили, Комуну Парижа й Народні товариства розпустили. У Національній гвардії для усунення най-революційніших елементів проведено чистку. Жирондисти знову ввійшли до Конвенту. Термідоріанці, колишнє "болото" та жирондисти об'єдналися проти прихильників Конституції 1793 р. До роялісті в терм і-доріанці ставилися поблажливо. Майно підозрілих було звільнено від секвестру. Багато емігрантів повернулося до Франції. Було надано свободу друку контрреволюційним роялістським газетам, а революційні видання закрито.

Термідоріанська реакція позначилася підвищенням цін на хліб та інші продовольчі товари. У грудні 1794 р. було скасовано максимум цін і нестримною стала спекуляція. Курс асигнатів різко падав. Зростала дорожнеча. Цей же режим розпочав війну з Бельгією, Італією, Швейцарією, Єгиптом задля

збагачення та приєднання до Франції територій. Усе це спричинило незадоволення народних мас, які відчували, що їх ошукано.

Проти термідоріанців піднімалася хвиля народного гніву. У квітні-травні 1795 р. спалахнули повстання бідняків Парижа під гаслом "Хліба та Конституції 1793 р.". Повстання були жорстоко придушені. Тоді ж активізувала свою діяльність дворянсько-монархічна реакція. Тож велика буржуазія намагалася створити нову державну владу, котра б захистила її від революційних виступів народних мас і від небезпеки відродження феодально-абсолютистського ладу.

У серпні 1795 р. термідоріанський Конвент прийняв нову конституцію Франції, відому як Конституція III року Республіки, що складалася з 372 статей. Вона, за традицією, відкривалася декларацією, назву якої було дещо змінено - "*Декларація прав і обов'язків людини та громадянина*". З неї були виключені всі революційні положення, що були в декларації якобінців. Конституція скасовувала загальне виборче право, відновлювався високий майновий ценз. Вибори ставали двоступеневими. Виборцями могли бути особи віком не менш як 25 років, що мали нерухому власність. Засновувався Законодавчий корпус із двох палат: *Ради п'ятисот* із законодавчою ініціативою та *Ради старійшин* з осіб, не молодших за 40 років. Склад Законодавчого корпусу мав щороку оновлюватися на одну третину виборами нових членів. Виконавча влада надавалася *Директорії* з п'яти членів, яких обирала Рада старійшин зі списку, поданого Радою п'ятисот. Щорічно мінявся один з директорів.

128

Головували тут по черзі всі члени протягом трьох-чотирьох місяців. Директорії підпорядковувалися міністри, військове командування тощо. Муніципалітети у великих містах скасовувалися.

Директорія не змогла виправдати надії буржуазії в боротьбі проти "лівих" і "правих". Продовжувалися виступи народних мас, виникла "*Змова рівних*" *тчо*нізГ.Бабефом, спалахнув роялістський заколот у Парижі, який розгромили гренадери на чолі з генералом *Н. Бона-партом*. Політика Директорії отримала назву "*політики гойдалки*". Отже, Директорія виявилася неспроможною захистити інтереси термідоріанської буржуазії. Тим часом посилювався вплив армії, а разом з ним готувалося підґрунтя для встановлення військової диктатури.

16.8. Консульство й імперія Наполеона

Переворот 18 брюмера (9 листопада) 1799 р. призвів до встановлення у Франції військової диктатури, що захищала інтереси великої буржуазії. У диктатурі буржуазія шукала захисту одночасно від зрівняльних, демократичних прагнень народних мас і від роялістів, які виступали за реставрацію феодальних порядків. Тверда влада потрібна була також буржуазії для продовження загарбницьких війн.

Розгін уряду Директорії та встановлення Консульства були завершенням буржуазної контрреволюції. *Наполеон Бонапарт* ліквідував демократичні завоювання революції та залишив від неї тільки те, що влаштовувало велику буржуазію. Бонапартистський режим спирався на велику буржуазію, верхівку

нової буржуазної армії, заможну частину селянства, котре боялося відновлення феодальних повинностей у разі реставрації Бурбонів, а також сільську бідноту. В інтересах великої буржуазії та заможного селянства Конституція, котру було прийнято наприкінці 1799 р., гарантувала право власності нових володарів на національне майно, придбане в роки революції, й оголошувала безповоротне відчуження маєтків емігрантів. У 1800 р. було засновано Французький банк, який ще більше зміцнив довіру великої буржуазії до Н. Бонапарта.

Франція формально залишалася республікою, уряд у складі трьох консулів після закінчення десятирічного строку належало переобирати. Та фактично від республіки залишилася лише зовнішня оболонка. Влада повністю перейшла до першого консула - Н. Бонапарта, а два інші консули мали дорадчі голоси. Перший консул зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво всією внутрішньою та зовнішньою політикою. Конституція була формально схвалена *плебісцитом* (усенародним голосуванням), але цей плебісцит був

129

тільки комедією - його проводили під наглядом влади, що не давало народові змоги вільно виявити свою волю.

Законодавчу владу було навмисно розділено між різними установами, щоби перетворити їх на безмовне знаряддя в руках першого консула та замаскувати диктаторський характер усього режиму. Для підготовки законопроектів встановлювалася **Державна рада**, обговорювати законопроект мав **Трибунат**, а право ухвалення чи відхилення законопроектів передавалося **Законодавчому корпусу**. Будь-які його рішення міг відхилити **Сенат**, що складався з осіб, яких призначав уряд без будь-яких виборів. Членів усіх законодавчих органів призначали зі списку кандидатів, обраних населенням. Право голосу надавалося чоловікам, які досягають 21 року, проживали в певному окрузі один рік і не працювали за наймом.

Місцеве самоврядування було **знищене**. З 1800 р. на чолі департаментів стояли *префекти* - ставленики першого консула. Мерів міст і сільських громад також призначав уряд як простих службовців. Створено **Міністерство поліції** з величезним штатом таємних і явних агентів. Запанував режим бюрократичної централізації та поліцейської сваволі. Останні залишки буржуазно-демократичних свобод були ліквідовані. У 1801 р. Н. Бонапарт, вбачаючи в релігії один із засобів зміцнення режиму диктатури, уклав *конкордат* (з лат. *concordia* - угода) з *Папою Римським*, за яким католицизм проголошувався "релігією більшості французів". Церква стала частиною державного апарату, а священників взято на утримання держави. Наполеон Бонапарт дістав право призначати вищих церковних посадовців.

У 1802 р. під суворим наглядом поліції проведено **плебісцит**, який **на все життя закріпив за Н. Бонапартом пост першого консула**, надав йому право

призначати собі наступника. Платню першому консулу було збільшено з 500 000 до 6 000 000 франків на рік. У 1804 р. Н. Бонапарт проголосив себе *імператором французів*, а 1805 р. - *королем Італії*. Слово "республіка" поступово зникає з ужитку. На монетах з'явився напис "*французька імперія*". Трибунат скасовано. Усі справи вершилися імператорськими декретами та сенатськими указами.

Оголошувалась амністія емігрантам, видано декрет про відновлення рабства в колоніях. Для більш надійної охорони своєї влади Наполеон створив *Консульську гвардію*. Генералам і офіцерам щедро роздавалися нагороди. Було встановлено *орден Почесного легіону*. Проводилися значні кодифікаційні роботи. З'явилися *Цивільний кодекс* (1804 р.), *Торговий кодекс* (1807 р.), *Кримінально-процесуальний кодекс* (1808 р.), *Кримінальний кодекс* (1810р.).

У 1808-1811 рр. могутність наполеонівської армії досягла своєї вершини. Та, починаючи з **1811 р., імперія вступає у смугу кризи.**

130

Поразка спочатку в Іспанії, потім у Росії примусили Н. Бонапарта зректися престолу. Його було вислано на острів Ельбу, наданий йому в довічне володіння. Це все, що він зберіг від своєї величезної імперії. У Францію повертається брат страченого в роки революції короля Людовика XVI і займає королівський престол під іменем *Людовика XVIII*.

16.9. Кодекси Наполеона

Одним із завдань Французької революції 1789-1794 рр. було створення єдиної національної правової системи. Мова йшла не лише про створення нового законодавства, але й про його систематизацію. Робилися спроби кодифікувати революційне законодавство, але вони не дали позитивних результатів. Причина невдач - часті зміни груп, які перебували при владі, розбіжності в їхній ідеології та конкретних цілях; тимчасовий, ситуаційний характер багатьох законів; боротьба великої буржуазії проти найрадикальніших вимог найбільш прошарків суспільства; відсутність чіткого розуміння тих принципів, на яких повинна була здійснюватися кодифікація. І лише після зміцнення влади великої буржуазії, в наполеонівську епоху з'явилися реальні умови для такої кодифікації. У цей період було створено **п'ять основних кодексів** - Цивільний, Кримінальний, Торговий, Цивільно-процесуальний, Кримінально-процесуальний.

Першим **21 березня 1804 р.** прийнято **Цивільний кодекс**. Він розроблявся за участю Наполеона I й увійшов в історію як кодекс Наполеона. Кодекс складався з трьох книг, які поділялися на титули, глави та статті (всього 2281 стаття).

Книга перша - "*Про осіб*" - закріплювала правовий статус фізичних осіб (неюридичних корпорацій). Усі французи (крім заміжніх жінок) були рівними та мали цивільні права. Перша книга також регулювала сімейні відносини. Визнавався тільки цивільний шлюб. Шлюбний вік для чоловіків становив 18, а для жінок 15 років. Шлюб укладався на добровільній основі, але син, якому не виповнилося 25 років, дочка, що не досягла 21 року, могли одружуватися лише за згодою батьків. Обмежувалася влада батьків над неповнолітніми дітьми.

Кодекс допускав розлучення, але тільки з поважних причин (невірність, зловживання, грубе поводження чи образа одним з подружжя іншого). Ініціатором міг стати будь-хто з подружжя, але для жінок причин для розлучення визначалося менше. Відносини в сім'ї засновувалися на владі в сім'ї чоловіка та батька. Дружина була обмеженою в правах. Вона без згоди чоловіка не могла виступати в суді, дарувати, купувати чи продавати майно, їй належало жити з чоловіком і завжди слідувати за ним. Діти поділялися на законних (народжених у шлюбі) та позашлюбних. Заборонявся пошук батьківства.

131

Друга книга — *"Промайне та різні видозмінювання власності"* — присвячена регулюванню майнових відносин, а саме: праву власності, узуфрукту (володінню чужим майном з правом користування прибутками від нього), сервітуту (праву користування чужим майном у певних межах). Кодекс давав класичне визначення права приватної власності. Важливе значення приділялося власності на землю. Власник земельної ділянки вважався абсолютним власником усіх природних багатств, пов'язаних з його землею (скажімо, корисних копалин). Цей підхід у 1810 р. в інтересах держави було переглянуто. Право розробки корисних копалин віднині могло здійснюватися тільки за умови одержання дозволу від держави.

Третя книга — *"Прорізні способи, якими надувається власність"* — найбільша за обсягом. Вона визначала основні способи набуття права власності: спадкування, дарування, заповіт, зобов'язання. Договір укладався за згодою сторін, які мали рівні права й обов'язки. Спадкування відбувалося за заповітом або за законом. Усі спадкоємці за законом поділялися на черги до 12-го ступеня споріднення та, згідно із законом, отримували однакові частки спадку.

Цивільний кодекс Франції 1804 р. став класичним зразком нормативно-правового акта в континентальній системі права та був повністю або частково рецептований у багатьох країнах (Бельгії, Люксембурзі, Греції, деяких латиноамериканських країнах). З численними змінами він діє і в сучасній Франції. Справджується й оцінка, дана цьому актові його ідеологом - Наполеоном: "Мою дійсну славу складають не сорок виграних мною битв - Ватерлоо їх перекреслило. Та не буде забутий Цивільний кодекс".

У 1810 р. був затверджений Кримінальний кодекс. Він складався з чотирьох книг. *Перші дві* присвячувались основним поняттям і принципам кримінального права. *Третя* - містила конкретний перелік кримінальних діянь і види та міри покарань за них. *Четверта* - присвячувалася поліцейським порушенням і покаранням. Залежно від характеру покарань *кримінальні діяння поділялися на три групи*.

І група: найтяжчі діяння (злочини), що каралися болісними чи ганебними покараннями (смертною карою, каторжними роботами, депортацією — довічним засланням до однієї з колоній, виставлення біля ганебного стовпа в ошийнику, вигнання, громадська

деградація—усунення від усіх публічних посад і служб, позбавлення деяких цивільних прав).

І група: провини, які каралися виправним й заходам й (тюремним ув'язненням, тимчасовим позбавленням деяких політичних, громадських або сімейних прав, штрафом тощо).

132

ІІІ група: поліцейські порушення, котрі каралися короткостроковим ув'язненням (на строк від одного до п'яти днів), грошовим штрафом (від 1 до 15 франків), конфіскацією певних предметів, на які накладено арешт.

З огляду на те, що Кодекс ґрунтувався на буржуазному принципі рівності всіх перед законом і закріплював основні принципи буржуазної законності, він мав прогресивне значення не тільки для Франції, але й позначився на розвитку кримінального права інших держав (Іспанії, Бразилії, Швейцарії та ін.).

16.10. Відновлення монархії у Франції. Хартії 1814 р. і 1830 р.

31 березня 1814р. союзні війська (Росії, Англії, Австрії та Пруссії) на чолі з російським імператором увійшли до Парижа. Наполеон Бонапарт зрікся престолу. На вимогу союзників і старої французької аристократії Сенат відновив династію Бурбонів. Королем було проголошено брата страченого Людовика XVI - графа Прованського, котрий сів на престол під іменем *Людовика XVIII*. Він, розуміючи те, що абсолютну монархію у Франції відновити вже неможливо, змушений був оголосити *Хартію*, за якою в країні встановлювалася конституційна монархія.

Хартія закріплювала політичне панування великих землевласників і залишала за королем величезну владу. Король був главою держави та виконавчої влади, йому підпорядковувались армія, міністри, без його підпису жоден закон не набирав чинності. Законодавча влада передавалася двопалатному Парламенту. *Одну палату* — перів - призначав король, *другу* - депутатів - обирали двоступеневими виборами один раз на п'ять років. Запроваджувався високий майновий і віковий ценз. Отже, режим, який виник унаслідок реставрації монархії, характеризувався союзом дворян і великої буржуазії.

При дворі посилювався вплив крайніх роялістів, які прагнули повного відновлення абсолютизму та повернення втрачених маєтків. Духовенство засуджувало тих, хто в роки революції придбав церковні й емігрантські землі. Селяни побоювалися, що відновлять феодальні повинності. Понад 20 000 офіцерів наполеонівської армії та величезну кількість урядовців було звільнено, в армії зростало незадоволення. З такої ситуації скористався *Наполеон* і в березні 1815р. відновив свою владу. Однак 18 червня 1815 р. наполеонівська армія була остаточно розгромлена союзниками під Ватерлоо. 22 червня 1815 р., після стоденного правління, *Наполеон* змушений був зректися престолу. Відбулося

друге падіння імперії та відновлення влади Бурбонів. Воно ознаменувалося хвилею білого терору.

133

Керівні посади в армії та адміністрації зайняли дворяни-емігранти. Палата депутатів ("незрівнянна"), що була обрана в 1815 р. та складалася, за словами Людовика XVIII, з "більших роялістів, аніж сам король", домогалася відновлення колишніх привілеїв дворянства та духовенства. Король, побоюючись революційного спалаху, змушений був у 1816 р. розпустити цю палату. Проте з 1820-1821 рр., коли до влади знову прийшли ультрароялісти, дворянсько-клерикальна реакція посилилася. Змінено виборчий закон на користь великих землевласників (їм було надано по два голоси), ще більше підвищено майновий ценз для виборців, відновлено попередню цензуру над пресою, школу й усю освіту віддано під нагляд католицької церкви, почала здійснюватися реакційна зовнішня політика (контрреволюційна інтервенція в Іспанії).

Дворянська реакція ще більше посилилася, коли після смерті Людовика XVIII (1824 р.) на престол сів "король емігрантів" - *Карл X* (1824-1830 рр.). Тоді **ухвалено закони:** про виплату емігрантам грошової винагороди розміром 1 000 000 франків за конфісковані під час революції маєтки; про "святотатство", за яким встановлювалося довічне заслання на галери за крадіжку церковного майна та смертна кара "четвертуванням" і "колесуванням" за "осквернення причастя" та ін. Усе це спричинило загальне незадоволення та наприкінці 20-х рр. у країні знову сформувалася революційна ситуація.

У березні 1830 р. Карл X розпустив палату депутатів, однак нові вибори тільки поліпшили в ній позиції ліберальної більшості. Водночас король зважився на реакційний переворот. **25 липня 1830 р.** він підписав **чотири "ордонанси"**, чи укази, відповідно до яких палата депутатів оголошувалася розпущеною, виборче право змінювалося й відтепер надавалося лише великим землевласникам, скасовувалася свобода друку, для видання газет встановлювалася система попередніх дозволів. Ці ордонанси дали останній поштовх революційному вибухові.

Протягом "*трьох славетних днів*" (27-29 липня 1830 р.) революція перемогла. Карл X утік за кордон. Однак ліберальна буржуазія зуміла відняти плоди перемоги в народі, не хотіла та боялася республіки, знаючи з досвіду 1793 р., що республіка приводить до втручання народу в державні справи. Велика буржуазія намагалася зберегти монархію. Вона, фактично, посадила на трон *Луї-Філіппа Орлеанського*. Король погодився на нову конституцію, що її було прийнято під назвою **"Хартії 1830 р."**. Ця Конституція проголошувала: недоторканність свободи друку та зборів; зменшення майнового цензу як для виборців, так і для обраних; розширення повноважень палат, зокрема в галузі законодавства; король без згоди Парламенту не мав права видавати закони, але мав право законодавчої ініціативи; встановлення відповідальності міністрів перед Парламентом.

134

16.11. Друга республіка у Франції

Липнева революція 1830 р. не задовольнила ні народні маси, ні торгово-промислового буржуазію. Бідкування, породжені капіталістичною експлуатацією, посилювалися ще більше через неврожай, голод, фінансову кризу, безробіття. У багатьох районах Франції в 1846-1847 рр. почалися голодні заворушення. Дедалі більш відкрите незадоволення "царством банкірів" охоплювало широкі кола дрібної та середньої буржуазії, великих промисловців і торговців. Отже, наприкінці 1847 р. у Франції назріла революційна ситуація, що закінчилася *збройними повстаннями народу 22—23 лютого 1848 р. і перемогою революції*. Створюється **Тимчасовий уряд** у складі семи членів і чотирьох секретарів (серед останніх уперше двоє були представниками від робітників). Підтиском робітників Тимчасовий уряд 25 лютого 1848 р. **проголошує Францію республікою**.

Для робітничого класу, що був провідною рушійною силою революції, проголошенням республіки революція тільки розпочиналася та він намагався розширити її соціальний зміст. Для буржуазії з падінням Липневої монархії завдання революції були вичерпані й основні її зусилля спрямовувалися на припинення революції та приборкання пролетаріату. Саме тому буржуазні республіканці пішли на суттєві поступки монархістам, що яскраво відбилося в **Конституції Другої республіки**, яка була прийнята в листопаді 1848 р. Антинародна політика буржуазних республіканців позбавила їх підтримки в країні. У результаті державного перевороту 2 грудня 1851 р. в країні встановлюється режим диктатури Луї-Наполеона Бонапарта, який 2 грудня 1851 р. проголошує імперію, а себе - імператором *Наполеоном III*.

16.12. Конституція Другої республіки 1848 р.

Конституція Другої республіки Франції була прийнята 4 листопада 1848 р. Установчими зборами. Це був документ, який відбивав суперечності свого часу, а тому не мав послідовного демократичного характеру. *Франція проголошувалася республікою*, принципами якої були свобода, рівність, братерство, а засадами-сім'я, праця, власність, громадський порядок. Конституція закріплювала недоторканність особи, житла, свободу совісті, друку, навчання. Однак гарантій здійснення цих прав і свобод Конституція не передбачила.

Державна влада за Конституцією засновувалася на принципах її розподілу. **Вищим органом законодавчої влади** проголошувалися **Національні збори**, що обиралися один раз на три роки прямими та загальними виборами таємним голосуванням у складі 750 депутатів. Виборцями могли бути громадяни, котрим виповнився 21 рік. Майновий

135

ценз скасовувався. Збори мали право приймати закони, бюджет, вирішувати питання війни та миру. Та реальної сили й авторитету Національні збори в тогочасних умовах Франції не мали.

Главою виконавчої влади був президент, який обирався загальним

голосуванням раз на чотири роки, але не мав права бути переобраним відразу на другий строк. Він мав значні повноваження (законодавчої ініціативи, вето, помилювання, призначення та звільнення міністрів, а за порадою останніх — дипломатів, префектів, суддів, прокурорів та ін.). Президент був повністю незалежним від Парламенту, але не мав права його розпускати.

Роблячи незалежними одне від одного президента та Національні збори, Конституція породжувала неминучий конфлікт між ними, а наділяючи президента сильною владою, давала йому можливість розправитися з Парламентом.

У країні була утворена також Державна рада, члени якої призначалися Національними зборами один раз на шість років. Вона мала здійснювати попередній розгляд законопроектів. Одночасно Конституція залишила недоторканою всю стару організацію управління, суду тощо.

16.13. Переворот Луї Бонапарта та встановлення Другої імперії

Після набуття чинності Конституції Другої республіки 10 грудня 1848 р. були проведені вибори президента. Балотувалося шість претендентів. Перемогу одержав *Луї-Наполеон Бонапарт*, небіж Наполеона I, кандидатуру якого підтримали всі монархічні партії, більшість буржуазії та селянства. Саме він раніше двічі (в 1836 р. і 1840 р.) намагався захопити владу у Франції та відновити наполеонівську імперію. Отже, главою республіки став її найлютіший ворог, авантюрист, який мріяв про імператорську владу.

Після президентських виборів урядова влада у Франції, фактично, перейшла до рук монархістів (легітимістів, орлеаністів, бонапартистів), які об'єдналися в "*партію порядку*". Між ними розгорілася боротьба за владу. Перемогу отримали прихильники президента- *бонапартисти*. Вони виступили за перегляд Конституції 1848 р. і, зокрема, за відміну тих її статей, котрі забороняли переобирати одну й ту саму особу президентом на другий строк. У такий спосіб бонапартисти сподівалися продовжити перебування Луї-Наполеона при владі, а далі - відновити імперію.

2 грудня 1851 р., нібито захищаючи республіку від змовників, Луї Бонапарт здійснив державний переворот: війська зайняли всі стратегічні пункти, в Парижі було оголошено військовий стан,

Національні збори розігнано, деяких депутатів заарештовано. Так *встановлено відкриту військову диктатуру*. Показово, але плебісцит (усенародне голосування) схвалив дії президента ("за" віддано понад? 000 000 голосів, "проти" -600 000). У січні 1852 р. прийнято нову Конституцію, що передавала президентові на десять років усю повноту влади в країні, а через рік після бонапартистського перевороту, 2 грудня 1852 р., у Франції відновлено монархію, так звану, Другу імперію, а Луї-Наполеона проголошено імператором під іменем *Наполеона III*.

За Конституцією, президент був главою збройних сил, призначав міністрів, від його імені здійснювалося правосуддя, парламентарії та посадові особи

приносили йому присягу на вірність, він проголошував стан облоги, видавав декрети й затверджував закони. Поступово в країні були знищені буржуазно-демократичні свободи, скасоване місцеве самоврядування, до нуля зведена парламентська система. Державний лад Франції набуває все більш авторитарного характеру.

Політичний авантюризм Наполеона III призвів до війни з Пруссією (суперечка за іспанський престол). У цьому зіткненні Наполеон III зазнав поразки та разом зі своєю величезною армією (100 000 осіб) ганебно здався під Седаном у полон пруським військам. Капітуляція відбулася 2 вересня 1870 р., а 4 вересня нова революція в Парижі повалила імперію Наполеона III. Франція знову стала республікою.

16.14. Паризька комуна 1871 р.

У лютому-березні 1871 р. в Парижі та інших містах Франції склалася революційна ситуація. *18 березня 1871 р.* Національна гвардія та робітники підняли *повстання проти* антинародної й антинаціональної політики *уряду А. Т'єра*. Владу буржуазії в Парижі було повалено. Вона перейшла до *Центрального комітету Національної гвардії*. Уряд А. Т'єра втік до Версаля, вивівши туди війська, поліцію та жандармерію. Були проведені вибори до Паризької комуни, котрій 28 березня 1871 р. передано всю владу — стала одночасно законодавчим і виконавчим органом. За політичним складом вона поділялася на два угруповання - "*більшість*" (бланкісти й неоякобінці) та "*меншість*" (переважно ліві продуністи й бакуністи).

Програмним документом Паризької комуни стала *декларація "До французького народу"* (19 квітня 1871 р.), яка проголошувала республіку єдиною формою правління, гідною людини, а принципом політичного режиму - повну автономію комун на всій території Франції.

Паризька комуна вперше в історії зламала стару державну машину та замінила її державою нового типу. Вона знищила постійну армію, поліцію і жандармерію, а охорону громадського порядку поклала

136

137

на Національну гвардію. **Вищим органом** у Парижі стала **Виконавча комісія**, котрій підпорядковувалися 10 галузевих комісій з функціями колишніх міністерств (виконавча; військова; продовольча; фінансів; юстиції; громадської безпеки; праці; промисловості й обміну; громадських служб; зовнішніх відносин; освіти). Скасовано привілеї посадовців і введено їхвиборність. Церкву відокремили віддержави, ввели робітничий контроль над виробництвом, безкоштовну обов'язкову освіту, заборонили незаконні обшуки, арешти, реквізиції тощо. Старий суд замінили народним судом.

Комуна діяла в умовах постійної боротьби з урядом А. Т'єра, якому надавали пряму допомогу пруські інтервенти. **Контрреволюційні сили**, що зосередилися

у Версалі, **21 травня 1871 р. вдерлися до Парижа**. Падіння Комуни прискорилось її помилками (тактикою пасивної оборони, страхом роззброїти контрреволюційну буржуазію, | нерішучістю в боротьбі з агентами та поплічниками ворога та ін.). **Падіння Комуни** супроводжувалося розгулом білого терору.

16.15. Третя республіка у Франції. Конституційні закони 1875 р.

Після придушення Паризької комуни між буржуазними партіями розпочинається *суперечка з приводу подальшого розвитку державності*, про те, який політичний лад найкраще захистить експлуататорські класи від нової революції. Більшість у Національних зборах, обраних ще до Комуни, становили **монархісти**. Серед них сформувалося **три погляди на цю проблему**: 1) реставрація династії Бурбонів (легітимісти); 2) передання влади нащадкам Луї-Філіппа Орлеанського (орлеаністи); 3) передання влади наступникові Наполеона III (бонапартисти). Та, незважаючи на це, *А. Тер* (сам монархіст), наперекір усім сподіванням, через страх перед новим революційним вибором, висловився за збереження республіканської форми правління за умови, що всі ключові посади в уряді цієї республіки приберуть до рук монархісти. Такий компроміс не влаштував представників крайньої реакції, й А. Т'єру довелося піти у відставку.

Президентом став один з винуватців Сіданської катастрофи, відкритий монархіст- маршал *Е. Мак-Магон*. Однак це не привело до відновлення монархії. Французький народ - робітники, селяни, дрібна буржуазія - ясно висловлювалися за збереження республіки. У 1871-1874 рр. на додаткових виборах до Національних зборів і деяких міських органів влади, вони голосували переважно за кандидатів-республіканців. Це відіграло вирішальну роль у справі зміцнення республіки. Саме тому середня та частина великої буржуазії також висловилися за республіку, побоюючись, що відновлення монархії

138

призведе до нової революції та поставить під загрозу велику власність. За таких умов Національні збори змушені були примиритися. Сподіваючись, що це лише тимчасова поступка, вони в 1875 р. затвердили республіканський режим, прийнявши **Конституцію Третьої французької республіки**. Власне, це була неконсолідована конституція, що **складалася з трьох конституційних актів** (законів) - "*Про організацію Сенату*" (24 лютого 1875 р.), "*Про організацію державної влади*" (25 лютого 1875 р.), "*Про відносини державної влади*" (26 лютого 1875 р.).

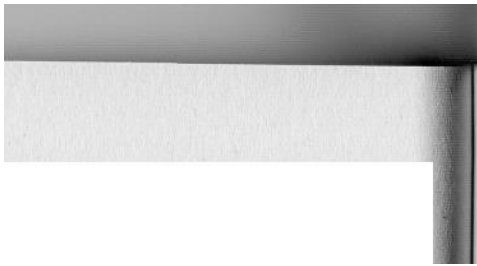
За конституційними законами, державний лад Третьої республіки 1875 р. базувався на принципі розподілу влад. Конституція передбачала створення **двопалатного законодавчого органу** (Парламенту) - **Національних зборів**. Нижня - *Палата депутатів* - обиралася один раз на чотири роки у кількості 600 осіб. Формально проголошувалося загальне виборче право. Насправді ж, цим правом могло скористатися лише 30 % французького населення (чоловіки старші від 21

року, а не мали його: жінки, військові та населення колоній). Діяла мажоритарна система виборів у два тури (перший тур - абсолютна більшість, другий - відносна більшість голосів). Верхня палата- Сенат -обирався один раз на дев'ять років у кількості 300 осіб, з яких 75 сенаторів були довічними й обиралися Палатою депутатів, а 225 - особливими колегіями виборців за департаментами. Сенат був постійним органом, його не можна було розпустити, а кожні три роки він оновлювався на одну третину. Сенат, за певних обставин, міг перетворюватися на найвищий суд над президентом. Сенат і Палата депутатів збиралися щороку на сесії, що розпочиналися та закінчувались одночасно (засідання палат могло бути відстрочено президентом, але не більше, ніж на місяць). Приймати закони мали право і Палата депутатів, і Сенат, але без затвердження останнього, жоден з них не міг набрати чинності.

Главою держави був президент, який обирався Національними зборами один раз на сім років і міг бути переобраним. Він володів значними *повноваженнями*: мав право законодавчої ініціативи; оголошував закони, прийняті обома палатами, стежив за їх виконанням; здійснював помилування; розпоряджався збройними силами; призначав на всі цивільні й військові посади; за згодою Сенату міг розпустити Палату депутатів.

Передбачалось утворення **Ради міністрів**, але детального визначення її правового статусу Конституційні закони не давали. Зберігалася **Державна рада**, що була заснована ще за Наполеона I і складалася з представників вищої бюрократії, призначених президентом. Вона виконувала при урядові консультативні функції. Про місцеве

139

I

управління та судову гілку влади в Конституційних законах 1875 р. теж нічого не згадувалося.

Незважаючи на недемократичність цієї Конституції, її прийняття все ж таки було важливим кроком на шляху політичного розвитку Франції, позаяк вона закріплювала республіканський лад, а це відповідало намаганням й інтересам французького народу. З певними змінами та доповненнями (з перервою на період окупації фашистською Німеччиною), Конституційні закони 1875 р. діяли до 1945 р., коли були скасовані рішенням референдуму.

ТЕМА 17

Розвиток буржуазної держави та права США

17.1. Боротьба американських колоній за незалежність. Декларація

незалежності США

Незабаром після відкриття Х. Колумбом Америки (1492 р.) англійські експедиції, очолювані Д. Каботом, відкрили Ньюфаундленд (північний схід півострова) й більшу частину східного узбережжя (до 38° Гін. ш.). У XVI ст. розпочалася колонізація Північної Америки європейцями (з Іспанії, Франції, Англії, Нідерландів та Швеції), що починають засновувати тут свої поселення. Найміцнішими виявилися ашлійські поселення (перше поселення в 1607р.—Віргінія, згодом-Массачусетс, Коннектикут, Род-Айленд та ін.), вони становили більшість. У 70-х рр. XVIII ст. в Новій Англії (так називалися англійські володіння в Північній Америці) проживало 2 500 000 осіб, з яких понад 500 000 темношкірих рабів (перші темношкірі раби були завезені сюди з Африки на початку XVI ст., рабів купували за 13-20 доларів, а продавали за 1000). Існувало 13 колоній, які поділялися на три групи:

1) *коронні*, що перебували під управлінням королівських чиновників (Віргінія, Джорджія та ін.);

2) *самоврядні* (Коннектикут, Род-Айленд, Массачусетс тощо);

3) *приватновласницькі* (Пенсільванія, Делавер, Мериленд та ін.).

До середини XVIII ст. колонії мали певну політичну автономію.

їхні органи влади в мініатюрі повторювали державний лад Англії. На чолі колоній стояли *губернатори*, котрі або призначалися королем чи власниками колоній, або обиралися всім населенням. У всіх колоніях існували *представницькі органи*, що мали право видавати закони, встановлювати податки. Губернатори ж мали право накладати вето на законопроекти, прийняті цими органами.

140

У міру економічного розвитку колоній, з початком перетворення Англії на велику колоніальну державу, погіршується економічний і політичний статус колоній, загострюються суперечності між ними та метрополією. Англійська буржуазія розглядала колонії як джерело сировини й ринок збуту для промисловості метрополії. Північні та центральні колонії розвивалися подібно до метрополії, тож американська буржуазія ставала суперником англійської буржуазії в торгівлі з індіанцями, Вест-Індією, в суднобудівництві тощо.

Протягом XVII-XVIII століть Англія, гальмуючи економічний розвиток колоній, вдавалася до заходів, спрямованих на припинення в них зростання промисловості. Законом від 1699 р. був заборонений експорт вовни та вовняних виробів з колоній; закон 1750 р. забороняв спорудження в колоніях домен, прокатних станів; колоністам було заборонено виготовляти підкови, цвяхи, гудзики, вивозити вичинені шкіри. У 1763 р. заборонили колонізацію земель на захід від Аллеган-ських гір. У 1765 р. законом про гербовий збір були введені податки на всю комерційну, судову й іншу ділову документацію, на періодичну пресу та ін. Така політика метрополії обмежувала інтереси всього населення колоній, тому колоністи багато разів зверталися до королів Англії зі скаргами, петиціями, але бажаного ефекту це не давало.

У середині XVIII ст. суперечності між метрополією й американськими

колоніями особливо загострюються. У 1773-1774 рр. складається революційна ситуація, що супроводжувалася протиурядовими виступами американців. 5 вересня 1774 р. колоністи скликають перший Континентальний конгрес, який, поклавши початок створенню загального представницького органу для всіх колоній і закликавши колонії спільно бойкотувати англійські товари, звернувся до короля *Георга ІІІ* з адресом про надання колоніям ширших прав. Король віддав наказ придушити виступ колоній і відправив війська. У квітні 1775 р. між колоністами (війська яких очолив *Цж. Вашингтон*) і англійською армією розпочалися військові дії. У травні 1775 р. зібрався другий Континентальний конгрес (діяв з невеликими перервами до 1779 р.), який, констатувавши стан війни з Англією, прийняв рішення про створення армії. *Кожна колонія оголосила себе незалежною*. 4 липня 1776 р. було прийнято "Декларацію незалежності", в котрій проголошувалося, що колоніальний гніт суперечить природним правам людини на свободу, життя та прагнення до щастя, а повсталі колонії є вільними та незалежними державами й об'єднуються в Сполучені Штати Америки. Автором Декларації був *Т. Джефферсон* (1743-1826). Нове державне утворення Англія визнала в 1783 р.

141

17.2. Статті конфедерації 1781 р.

Одразу ж після проголошення незалежності (протягом 1775-1778 рр.) в усіх штатах було вироблено та прийнято конституції. Та нерозв'язаним залишалося питання про державну єдність США. Його важливість посилювалась, адже все ще існувала небезпека поразки у війні з Англією. З огляду на це, другий Континентальний конгрес у листопаді 1777 р. приймає першу **Конституцію** - "*Статті конфедерації та вічного союзу*", проект якої було передано на схвалення всіх штатів. Остаточного цей документ набуває чинності з 1 березня 1781 р.

Статті конфедерації закріплювали революційні завоювання народу та визначали республіканську форму державного ладу колишніх колоній у Північній Америці, проголосивши утворення конфедерації та вічного союзу штатів. Згідно зі Статтями конфедерації, штати зберігали свій суверенітет у внутрішніх і зовнішніх справах. Для керівництва загальними справами (оголошення війни та миру, підписання міжнародних договорів, створення збройних сил тощо) передбачалося щорічно скликати *однопалатний конгрес* із делегацій, які обирали законодавчі органи штатів. Кожний штат мав право надсилати від двох до семи делегатів, але мав лише один голос. Рішення повинні були прийматися кваліфікованою більшістю (не менше від дев'яти голосів). Конгрес не мав права втручатися у внутрішні справи штатів. Отже, Конгрес був не представницьким, а радше дипломатичним органом. У період між сесіями Конгресу його функції покладалися на *Комітет штатів*, котрий утворювався з представників від кожного штату (по одному). Однак Комітет, порівняно з Конгресом, мав обмежені права. Проголошений союз штатів був

слабким, оскільки:

- не існувало загального бюджету союзу;
- Конгрес не мав права укладати торговельні угоди з іншими державами, запроваджувати митні тарифи, вводити інші податки для потреб союзу;
- був відсутній механізм реалізації постанов Конгресу;
- ліве крило в Конгресі та більшість фермерів вважали, що централізація несумісна з демократією.

З огляду на все це, *Дж. Вашингтон* назвав Статті конфедерації "мотузкою із піску".

17.3. Конституція США 1787 р.

У травні 1787 р. у Філадельфії відкрилося засідання **Конституційного конвенту**, скликаного для перегляду "Статей конфедерації" 1781р. та вироблення нової конституції. Серед 55 його делегатів із 12 штатів 20 були плантаторами, 23 — банкірами, купцями та промисловцями, 10-адвокатами, 1 -лікарі 1 -вчитель. Засідання Конвенту відбувалися

таємно, розголошувати зміст дебатів заборонялося. **17 вересня 1787 р. Конвент схвалив проект Конституції**, що після її ратифікації 11 штатами в **липні 1788 р. набирає чинності**. Вона складається з семи статей, більшість з яких мають декілька розділів. Авторами її вважаються *Б. Франклін, А. Гамільтон, Д. Медісон*.

Конституції США властиві такі **основні принципи**, що пронизують основний її зміст:

1)*стабільність* - протягом майже 220 років до неї внесено лише 27 поправок; стабільність забезпечується надзвичайно складною процедурою внесення до неї змін і доповнень; такі Конституції називають жорсткими;

2)*республіканська форма правління* - встановлена як на федеральному рівні, так і на рівні штатів;

3)*федералізм* - за Конституцією, США перетворилися з конфедерації на федерацію; чітко визначено повноваження федерального центру; все, що не делеговано центрові, залишається в компетенції штатів або народу;

4)*розподіл влади на три гілки* - законодавчу, виконавчу та судову;

5)*компромісність* - Конституція США визначає баланс між центром і штатами, між гілками влади (система "стримування та противаг"), між великими й малими штатами тощо.

Згідно з Конституцією США 1787 р., законодавча влада надавалася **Конгресу**, що складався з Палати представників і Сенату. Члени *Палати представників* обиралися на два роки від кожного штату. До кандидатів у представники висували такі вимоги: досягнення 25 років, бути протягом семи

років громадянином США і під час проведення виборів проживати в тому штаті, від якого обирався. Кількість представників встановлювалися з розрахунку один не більше, ніж від 30 000 мешканців за умови, що кожний штат повинен мати хоча б одного представника.

До *Сенату* належало обрати по два представники (сенатори) від кожного штату на шість років. Спочатку законодавчими органами штатів, а з 1913 р. - населенням штатів прямим голосуванням. Кожний сенатор мав один голос. Кожні два роки переобиралася третина Сенату. *Сенатором* могла стати особа, котрій виповнилося 30 років, протягом дев'яти років була громадянином США і на момент виборів мешкала в штаті, від якого обиралася. *Головою Сенату* був *Віце-президент*.

Конгрес, загалом, мав значні повноваження, що були ширшими, порівняно зі Статтями конфедерації (видавати закони з регулювання внутрішньої та зовнішньої політики, карбувати монету, керувати роботою поштових відомств, утриманням армії та поліції, оголошувати

142

143

війну, укладати зовнішні позики, встановлювати одиниці мір і ваги тощо). Кожна палата мала й свої повноваження. Та обсяг їх у Сенату був набагато ширшим, аніж у Палати представників.

Обидві палати було наділено рівними правами в питаннях законодавчої ініціативи та прийняття законів. Кожний законопроект, прийнятий Палатою представників або Сенатом, перш ніж стати законом, направлявся Президентові США. Якщо останній схвалював законопроект і підписував його, він ставав законом. Якщо не схвалював, то повертав зі своїми зауваженнями в ту палату, від якої він вийшов. Палата переглядала законопроект, якщо дві третини її складу знову його схвалювали, то він разом із зауваженнями Президента направлявся другій палаті, де розглядався й в разі його схвалення двома третинами й ставав законом.

Главою держави та главою виконавчої влади, за Конституцією, був Президент. Він обирався двоступеневими виборами, терміном на чотири роки й наділявся величезними повноваженнями -призначав міністрів (секретарів), які відповідали тільки перед ним; був головнокомандувачем збройних сил; здійснював представницькі функції; призначав членів Верховного суду США та суддів федеративної системи; здійснював помилування тощо. Президентом могла бути особа віком від 35 років, яка була громадянином США за народженням та проживала в США не менше від 14 років.

Судова система США мала два рівні: 1) *федеральний* (Верховний суд, апеляційні суди (їх 11), окружні суди (89); 2) *судові системи кожного штату* (Верховний суд штату, суди першої інстанції та місцеві суди).

Верховний суд є найвищою судовою інстанцією США, єдиним судом, створення якого передбачено Конституцією. Його членів призначає Президент

"за порадою і згодою Сенату" на довічно. Рішення Верховного суду не підлягають апеляції в жодному іншому суді. Конгрес має право встановлювати кількість суддів Верховного суду та в певних межах вирішувати, які справи підлягають розглядові в ньому, але він не може змінити прав, наданих Верховному судові Конституцією.

Конституція США 1787 р. була надзвичайно прогресивним документом того часу. За її прикладом були прийняті конституції в багатьох країнах світу. Сьогодні ж це достатньо поміркований документ, який містить певні колізії та за демократичною спрямованістю поступається деяким конституціям світу. Однак Конституція США залишається одним з найвидатніших правових актів, створених людством. Доповнена поправками та прецедентами Верховного суду, вона є надійним фундаментом американської демократії.

144

17.4. Біль про права 1791 р.

Одразу ж після прийняття Конституційним конвентом проекту Конституції США, виявилось, що в ній немає норм правового статусу особи. Цей недолік Конституції був підданий справедливій критиці. У багатьох штатах ширився рух за демократизацію Конституції. З великими зусиллями плантатори та буржуазія домоглися ратифікації Конституції більшістю штатів з умовою внести до неї поправки, але в деяких штатах боротьба проти її ратифікації тривала до 1790 р.

У 1789 р. було обрано Конгрес. *Першим Президентом США* став *Дж. Вашингтон*. Конгрес змушений був у 1791 р. внести до Конституції 10 поправок, які були розроблені *Д. Медісоном* і мали загальну назву "Біль про права".

Перша поправка проголошувала буржуазно-демократичні свободи: слова, зборів, друку, віросповідань, петицій, а також відокремлення церкви від держави.

Друга поправка дозволяла громадянам США мати, зберігати та носити зброю.

Третя поправка забороняла примусове розміщення військ у приватних будинках, встановлювала недоторканність житла.

Четверта поправка встановлювала недоторканність особи, майна й особистих паперів.

П'ята-восьма поправки передбачали дотримання прав громадян, притягнутих до судової відповідальності.

Дев'ята поправка містила застереження, що наведені вище права не повинні скасовувати чи обмежувати права, якими вже користується народ.

Десята поправка проголошувала, що ті прерогативи, котрі, за Конституцією, не належать Конгресові, закріплювалися за законодавчими зборами штатів.

Біль про права мав важливе прогресивне значення в розвитку демократичних традицій американського народу, означав перемогу американської демократії і став прикладом для правових документів інших країн світу.

17.5. Громадянська війна в США та її наслідки

На середину XIX ст. стала чітко проявлятися різниця в суспільно-економічному розвитку північних і південних територій США. На Півночі панувала капіталістична система вільної праці, а на Півдні— система плантаційного господарства, що ґрунтувалося на праці негрів-рабів (останні становили третину населення південних штатів). Особливо сильно загострювалися протистояння між Півднем і Північчю під час вступу нових штатів до Союзу. На нові території

145

претендували штати Півночі, котрі були зацікавлені в розширенні ринку збуту для своїх товарів і вирішенні проблеми вільних робочих рук, чому заважали рабовласницькі відносини на Півдні. Водночас нові землі були потрібні й південним штатам, які намагалися поширити рабовласницьку систему на нові території.

Отже, з утворенням кожного нового штату виникало питання, яким він буде за суспільним ладом. Це було дуже важливо, адже майже буквально до 1820 р. до складу США входило 11 рабовласницьких і 11 вільних штатів. У Сенаті було по 22 сенатори від південних і північних штатів. Утворення кожного нового штату порушувало цю рівновагу сил. Щоб її зберегти в **1820 р.** було досягнуто історичної угоди - **Міссурійського компромісу**, згідно з яким було вирішено надалі приймати до Союзу одночасно по два штати - один вільний і один рабовласницький. Встановлювалося, що на північ від 36° 30'Пн. ш. рабство буде заборонено. Однак цей компроміс не усунув суперечностей між Північчю та Півднем, вони продовжувались. Більше того, посилюються позиції рабовласників у Конгресі та федеральному уряді, Верховному суді США. Значний вплив мала й партія рабовласників - демократична.

Скориставшись із таких сприятливих обставин, Південь проводить через Конгрес **біль "Канзас-Небраска"**, заяким питання суспільного ладу штату мало вирішувати населення цих штатів. Прийняття цього документа означало, фактично, скасування *Міссурійського компромісу*. Представники Півночі не миряться з політичною гегемонією рабовласників. У *1854 р.* виникає *республіканська партія*, котру підтримували промислова буржуазія, фермерство та робітничий клас. Розвивається *аболіціонізм* — рух за скасування рабства. До 1861 р. майже всі американські президенти походили з південних штатів, але в 1860 р. Президентом було обрано переконаного супротивника рабства, представника республіканської партії *А. Лінкольна* (1809-1865). У відповідь 13 південних штатів заявили про свій вихід з федерації та **проголосили в лютому 1861 р. Конфедеративні Штати Америки**. У них теж був обраний Президент, сформовано уряд, прийнято Конститу-

цію, що проголошувала рабство негрів "опертям цивілізації".

Розпочалася **громадянська війна**, що тривала чотири роки (1861-1865 рр.). У перший період громадянської війни (1861-1862 рр.) успіх був на боці Конфедерації. Перелом на користь Півночі станеться лише після того, як уряд А. Лінкольна видав кілька важливих законодавчих актів. Це, зокрема, *Закон "Про гомстеди"* (травень 1862р.), згідно з яким кожен американець, якому виповнювався 21 рік і який ніколи не брав участі у війні проти США та бажав працювати на землі, міг отримати з державного фонду земельну ділянку розміром до 160 акрів (приблизно 64 га). Тож землю отримав значний прошарок населення, котре стало впливовим соціальним підґрунтям підтримки А. Лінкольна в громадянській війні.

17.6. Джерела й основні риси американського права

До завоювання незалежності на території 13 колоній у Північній Америці діяло як англійське загальне право, так і статутне право, що розроблялося колоніальними законодавчими зборами. Після завоювання незалежності, попри перегляд англійського права (а в деяких штатах навіть було заборонено посилалися на рішення англійських судів), воно все ж таки збереглося як джерело та стало основою для розвитку права США. **Характерними рисами правової системи США** були *дуалізм* (дія на території кожного штату загально-федеральної та власної систем й) й *великий вплив загального* (в основі якого лежав судовий прецедент) *права*.

Основними джерелами американського права були:

- Конституція США;
- федеральні закони;
- конституції та закони штатів;
- загальне право (офіційні публікації рішень федеральних судів і судів штатів, вищу юридичну силу серед яких мали рішення Верховного суду США, котрий створював, фактично, нове право).

Федеральне законодавство мало пріоритет над законодавством штатів. Кримінальне та цивільне законодавство було передане штатам, які утворювали власну правову систему. Саме цією обставиною пояснюються значні відмінності в законодавстві окремих штатів.

У цивільному праві було введено принцип *приватної власності*, що оголошувалася *недоторканною*. Ніхто, навіть держава, не мав права відібрати в приватної особи власність без справедливої винагороди та відповідного судового рішення. Утверджувалася приватна власність на землю, скасовувалися феодальні обмеження поземельної власності, система невідчужованості землеволодіння, принцип первородства. Землю, як і рухоме майно, можна було передавати в спадок, купувати та продавати. З виданням Закону "Про гомстеди" (1862 р.) будь-який громадянин США, якому виповнився 21 рік і який був главою сім'ї та не брав участі у війні проти США, міг стати власником до 160 акрів (64 га) "вільної" (експропрійованої в індіанців) землі. Для цього йому потрібно було тільки

присягнути, що землю він отримує не для спекуляції, а для проживання, та сплатити 10 доларів реєстраційного мита. Після п'ятирічного користування й обробітку ця земельна ділянка ставала його власністю. Якщо ж він хотів стати власником землі відразу, то повинен був сплатити по 1,25 долара за акр. Особи,

147

146

що служили в армії понад 14 днів, діставали право на придбання землі до виповнення їм 21 року. В зобов'язальному праві встановлювалася свобода укладання договору.

Сформувалося дві системи кримінального законодавства -федеральне та законодавство штатів. Покарання за такі тяжкі злочини, як підробка державних цінних паперів, піратство, зрада тощо, визначалося *федеральним законодавством*, а за решту злочинів - *законодавством штатів*. Злочини поділялися на зраду, тяжкі кримінальні злочини та провини.

У відповідь на визволення негрів від рабства в південних штатах були видані особливі кримінально-правові й цивільно-правові закони, що дістали загальну назву "*чорних кодексів*". Вони об'єднували в собі закони про бродяжництво, учнівство, робітничі контракти та ін. Ці закони мали на меті забезпечити робочою силою промисловість і примусити негрів працювати на колишніх своїх господарів. Важливе значення мала й *прокламація "Про звільнення рабів"* (вересень 1862 р.), згідно з якою від 1 січня 1863 р. усі раби, що належали рабовласникам Півдня, підлягали звільненню. Ці й інші закони надали Л. Лінкольну можливість створити боєздатну армію та перемогти у війні.

Після закінчення громадянської війни було прийнято низку документів, які відомі як акти про реконструкцію: *13-ти поправка* до Конституції (1865 р.) скасовувала рабство на всій території США; *14-та поправка* (1868р.) наділяла негрів усіма цивільними правами (громадянство, рівність перед законом тощо); *15-та поправка* (1870 р.) надавала виборче право всім, незалежно від кольору шкіри.

Після війни штати розгромленої Конфедерації були поставлені під контроль федеральних військ. Місце загальних судів зайняли військові трибунали. З обох палат конгресу виключено представників Півдня. Особам, які брали участь у заколоті, заборонили брати участь у політичній діяльності. Рішенням Верховного суду в 1868 р. федерація проголошена непорушним союзом, право сепаратизму (виходу) було скасовано.

ТЕМА 18

Буржуазна держава та право Японії

18.1. Реставрація Мейдзі

У період правління Бакумацу (династії Токугава, 1603-1867 рр.) фактичним правителем Японії був диктатор - *сегун*. Імператора практично усунено від участі в політичному житті країни. Сегунат

148

разом зі своїми прямими васалами володів четвертою частиною земельних угідь країни. Решта землі перебувала в денному користуванні великих феодалів-князів (*дайме*) (приблизно 260 князівств у ХУІІІ-ХІХ століттях). Сегун і дайме, як уособлення феодального ладу, що гальмували розвиток буржуазних відносин, спричинили незадоволення суспільства. Боротьба проти сегунату Токугави та великих феодалів, на яких він спирався, стає тією ідейною платформою, на якій відбувається зближення різноманітних антиурядових сил - широких мас селянства та міської бідноти, торговельно-промислової буржуазії й нижчих верств радикально налаштованого дворянства, придворної аристократії, опозиційне налаштованих великих феодалів та ін.

Скориставшись із такої ситуації, група феодалів економічно розвиненого південного заходу країни, що була тісно пов'язана з буржуазією, в 1867 р. розпочала збройний виступ, вимагаючи від сегуна передати владу імператорові. Систему державного управління сегунату було паралізовано, антиурядові сили перемогли. 3 січня 1868 р. від імені 15-літнього імператора *Муцухіто*, який вступив на престол у 1867 р., лідери південно-західної коаліції оголосили про повалення уряду сегуна й утворення нового уряду на чолі з імператором. Події 1867-1868 рр. в історії Японії отримали назву ІҮейдзі ісін, або "реставрація Мейдзі" (іноді революція Мейдзі) (від яі ІоІ І. "*мейдзі*" - Іросвіті Іицкєк правління) (1867-1912 рр.) - від офіційної назви епохи правління імператора Муцухіто. Реставрація Мейдзі стала початком процесу, що сприяв розвитку капіталістичних відносин і прискорював становлення буржуазної держави в Японії.

18.2. Реформи 70-80-х рр. ХVІІІ ст. в Японії

Перемога революції Мейдзі відкрила шлях до буржуазних соціально-економічних перетворень, які втілювались у реформах 70-80-х рр. ХVІІІ ст. їхня суть полягала в такому:

- адміністративна реформа (1871 р.): ліквідовувалися князівства, а натомість запроваджено префектури; на пости губернаторів замість усунутих дайме було призначено урядом чиновників, але колишнім князям надані величезні спадкові пенсії (приблизно 10 % колишнього валового прибутку від їхніх володінь);

- аграрна реформа (1872-1873 рр.): законодавче закріпила приватну власність на землю за тими, кому вона фактично належала на момент реформи; було скасовано всі феодальні податки та повинності й запроваджено єдиний щорічний податок у розмірі 3 % від вартості землі, що стягувався центральним урядом у грошовій формі;

- військова реформа (1871 р.): вводилася загальна військова повинність, розпускалися самурайські загони;

149

- було розпущено цехові монополії, скасовано феодальну станову систему (1871 р.);

- скасовувалися станові привілеї, проголошувалася рівність, свобода

вибору професії, місця проживання й інші буржуазні свободи, що полегшували утворення національного ринку (1872 р.);

- скасовано внутрішні митниці та запроваджено новий податок (грошовий);

- **судова реформа:** відокремлено суд від адміністрації, створено єдину судову систему — Верховний суд і суди префектур;

- **реформа правоохоронних органів:** створювалася загальнодержавна поліція й орган, який мав здійснювати нагляд за поліцією та судами - прокуратура;

- **реформа системи освіти:** початкова школа перебудовувалася за європейським зразком, відкривалися спеціалізовані школи й університети;

- **фінансово-грошова реформа** (1869 р.): були ліквідовані всі 1694 види грошових знаків, які до того перебували в обігу, та запроваджувалась єдина грошова одиниця - ієна; в 1872 р. засновано державний банк.

Буржуазні реформи 1868-1873 рр., проведені імператорським урядом, через слабкість тогочасної буржуазії, що не змогла захопити владу та поділила її з феодалською знаттю, *були половгінчатими*, мали обмежений характер. Однак вони справили значний вплив

на економічний розвиток країни (тільки за десять років (1868 — 1877 рр.)

було побудовано понад 500 промислових підприємств), сприяли її централізації та створювали умови для успішного розвитку капіталістичних відносин.

18.3. Реформа державного ладу

Імператор Японії *Муцухіто*, що прийшов до влади в результаті реставрації Мейдзі, у своїй клятві в квітні 1869 р. пообіцяв створити **широкі збори** й усі державні справи вирішувати беручи до уваги громадську думку. Незабаром **були створені дві палати:** *верхня* (з представників феодалської аристократії) та *нижня* (із самураїв і буржуазних елементів). Та вже в 1873 р. через гальмування реформи самурайську палату було ліквідовано. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. опозиційні течії (рух за свободу та народні права) й утворені політичні партії (Ліберальна партія (Дзіюто), Партія конституційних реформ та ін.) вимагають уведення парламентських форм правління, політичних свобод і місцевого самоврядування.

У 1881 р. імператор видав указ, в якому обіцяв увести парламентське правління в 23-й рік Мейдзі (1890 р.). З огляду на перспективу

150

введення такого правління, в 1885 р. за європейським зразком створюється **Кабінет Міністрів** (особлива роль в якому відводиться його голові - *міністру-президенту*). У **1886 р.** відновляється дорадчий орган при імператорі -

Таємна рада (спеціальним завданням якої було затвердження проекту конституції); запроваджується екзаменаційна система призначення на посади чиновників. У 1888 р. здійснено **нову адміністративну реформу** (в кожній префектурі створено виборні органи управління з функціями та підпорядкованістю міністерству внутрішніх справ). Уведено нові титули знатності (князів, маркізів, графів, баронів, віконтів).

З відомих юристів і державних діячів створюється конституційна комісія на чолі з *графом Іто*, що направляється в Європу для ознайомлення з конституційним досвідом провідних європейських держав. Після восьми років роботи комісія подала на затвердження імператорові **Конституцію Японії**, за основу якої було взято Конституційну хартію Пруссії 1850 р. Та, обговорюючи цей проект, правлячі кола Японії визнали її ліберальною й до проекту конституцій були внесені доповнення, що закріплювали особливий статус імператора та необмеженість його влади. **11 лютого 1889 р. імператор офіційно "подарував" підданам Конституцію, що з 1 квітня 1890 р. набувала чинності.**

18.4. Конституція Японії 1889 р.

Уведена в дію з 1 квітня 1890 р. (обнародована 11 лютого 1889 р.) **Конституція Японії** складалася із 7 розділів, які об'єднували 76 статей. Згідно з нею, органами державної влади в Японії були імператор, Кабінет Міністрів, Таємна рада та двопалатний Парламент. Уся повнота влади в країні належала **імператорові**, особа якого проголошувалася священною та недоторканою, а правляча імператорська династія - вічною. Він був **главою держави**: здійснював законодавчу владу (разом із Парламентом), затверджував закони, приписував їх виконання; скликав, відкривав і закривав Парламент, а в разі потреби відстрочував його засідання та розпускав Палату депутатів; призначав і звільняв усіх посадовців, був верховним командувачем армії та флоту, оголошував війну, укладав мир, надавав дворянство, чини, ордени тощо.

Парламент складався з двох палат: *Палати перів* (призначені імператором на сім років члени його родини, носії дворянських титулів, інші особи) та *Палати депутатів* (обиралася народом на чотири роки, віковий ценз — 25 років, майновий ценз — сплата прямих податків у розмірі 15 ієн). Формою роботи Парламенту були щорічні сесії тривалістю в три місяці.